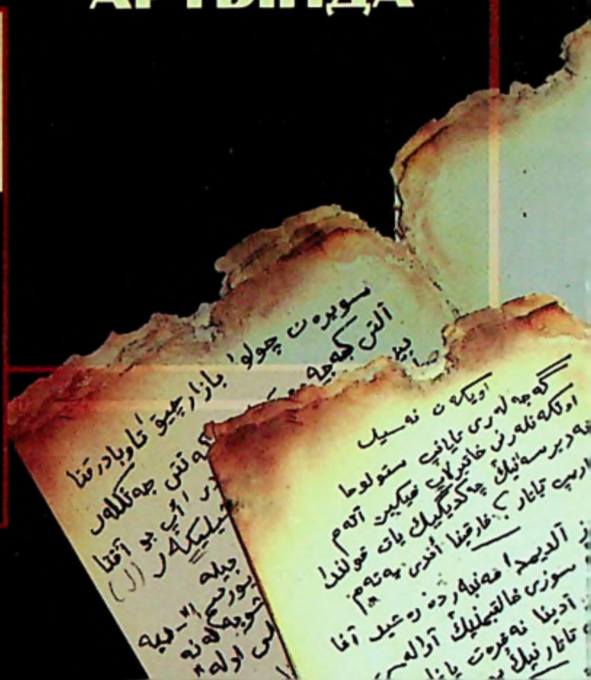

И. АСАНИН

ТЕЛЬ КЪОРАЛАР АРТЫНДА

Идрис Асанин

ТЕЛЬ КЪОРАЛАР АРТЫНДА

Акъмесджит
2012

ТЕЛЬ КЪОРАЛАР АРТЫНДА ДОГЪГЪАН САТЫРЛАР

Сюргюнликнинъ биринджи кунълеринден башлап, сонъра сталин лагерьлеринде девам эттирген яслы хатыраларыны Идрис Асанин та хаятта экенде «Тель къоралар» серлевасы алтында бастырмакъны арз эткен. Даа бир арзусы миллетимизнинъ энъ парлакъ сымаларынынъ эр бири акъкъында айры китаплар язып «Миллетимизнинъ шанлы эвлятлары» тюркюмини яратмакъ эди. Лякин бутюн кучъ-къудрети, акъыл-идракини халкъымызнынъ Ватан огърундаки арекетине багъышлагъан языджынынъ озъ китапларына вакъты къалмады. Яни, даа да догърусы, о бу ишни эп четке сюрди. Чюнки биринджи невбетте миллий арекет эсасчыларындан бири Джеббар Акимовнынъ авалеси ве васиетини ерине кетирмек – о тизген джедвельге коре халкъ ку-реши фааллери акъкъында чокъджылтлы джыйынтыкъны нешир этмекни боюн-борджу, деп бильди. Идрис Асанин бу муимден-муим, алимлер, тарихчылар ве умумен бутюн халкъымыз ичюн зарур, ал-азырда Миллий арекет энциклопедиясына чеврилген «Адалет куреши сафларында» джыйынтыкънынъ учъ джылтыны чыкъарып етиштирди ве даа бир къач джылткъа киреджек къадар малюмат топлады. Бу ишнинъ не дереджеде муреккеп, мешакъ-атлы олгъаныны факъат шу ишни якъындан бильгенлер тасавур этебилерлер. Бир инсан акъкъында тафсилятлы, ве энъ муими акъыкъый, ишанчлы делиллер, ресмий весикъалар иле тасдикъ-лангъан очеркни язмакъ ичюн Идрис агъа айларнен чешит архив, тешкилят, шу инсаннынъ акърабалары, оны бильген-корюшкен адамларнен мектюплешмек, лакъырды этмеге меджбур олды. Бир инсан акъкъында айлар ве атта йыллар девамында малюмат топланды.

Бу ишлер арасында Идрис агъа озюнинъ хор генчлиги, яшлыгъы деврининъ яслы хатыраларыны, янъы шиирлерни де язмагъа вакъыт тапты. Амма оларнынъ эписи маса ичинде къалып кетти. Вефат эткенине беш йыл кечкенине бакъмадан онынъ эсерлерини басмакъ теклифи ич бир ерден кельмеди.

Идрис Асаниннинъ макъсадларыны ерине кетирмекни ниет эткен онынъ садыкъ омюр аркъадашы Лемара Асанина ве та балалыкътан вефатына къадар языджынынъ энъ якъын ярдымджысы олгъан Зарема Хайрединова тюшюнильген гъаелернинъ биринджисини омюрге кечирип, ишбу китапны озь сермиялары эсабына нешир этмектелер. Китапнынъ неширге азырланмасында И. Гаспринский адына къырымтатар джумхуриет кутюпханесининъ хадимлери ве айрыджа Медине Алимованынъ хызмети буюктир.

Китапнынъ ичине Идрис Асаниннинъ лагерьде булунгъан девирини акс эттирген хатырлавлары ве айрыджа языджи Абляким Ильмийнинъ 95 йыллыгъы арфесинде язылгъан очерки кирсетильди. Асылында китапнынъ мундериджесини Идрис Асаниннинъ кендиси бойле бельгилеген эди. Тертип этиджилер исе лагерь деврине аит фото ресимлер ве ресимлернинъ артында шаирнинъ озь элинен язгъан шиирлерини кирсеттилер. Къысмет олса, якъын келеджекте Идрис Асанин азырлагъан «Миллетимизнинъ шанлы эвлятлары» тюркюми ве ич бир ерде басылмагъан шиирлер джыйынтыгъы да нешир этильмеси козьде тутула.

*Зера БЕКИРОВА,
Украина Миллий языджылар бирлигининъ азасы.*

ТЕЛЬ КЪОРАЛАР АРТЫНДА

(Устазым Эшреф Шемьи-заднен ильк корюшюв)

*Акьикъий дост къара куньде билинир.
(Аталар сёзю)*

МУЭЛЛИФТЕН

Табиатнынъ бир денъишмез къануны бар. Бу къанун боюнджа – аятта, факъат кучьлюлер, ираде-си къавий, юреги бол, башлагъан ишине эминликле, юксек дередже-де берильген инсанлар къалалар. Аятта бойле инсанлар, адетиндже чокъ расткельмей. Бу ал, дже-миетнинъ «сымарышлары», яки топлумларнынъ «истеклерине» де багълы дегиль. Табиат озю, базы девирлерде бойле адамларны бол-бол, топ-топ гоньдере. Ме-сея: къырымтатар халкъынынъ XIX асырнынъ экинджи ярысында дюньягъа кельген эвлятларын-дан: Исмаил Гаспралы, Бекир

Эмеқдар, А.Сабри Айвазов, Решид Медиев, Мамут Рефатов, С.Абдулла Озенбашлы, Абдурефи, Али ве Усеин Боданинскийлер, Ильяс Борагъанский, Исмаил Люманов, Осман Акъчокъракълы, Яя Байбуртлы, Шамиль Токътаргъазы, Асан Чергеев, Номан Че-

лебиджихан, Джафер Сейдамет, Мемет Ниязи, Номан Байбёри, Якуб Кемал, Бекир Чобан-заде, Абдулла Лятиф-заде, Абляким Ильмий, Шевкый Бекторе, Джемиль Керменчикли, Амет Озенбашлы, Амди Герайбай, Умер Ипчи, Хайри Эмир-заде, Асан Рефатов, Халил Чапчакчы, Вели Ибраимов, Аджи Абибулла эфенди киби даа бир чокъ айдын шахыслар бу сыраданыр.

Танърынынъ эмринен, бойле юксек истидат саиби инсанлар, эр бири белли бир сахадаки хызметлеринен миллетимизнинъ миллий медениетининъ инкишафына буюк иссе къоштылар. Бир асырдан зияде девир ичинде Русие колониаль бастырыгъы къаранлыгъында инълеген халкъымызны, XIX асырнынъ сонъки черигинден башлап теракъкъиетке догъру тарткъан локомобильни арекетке кетирген бу кучълер эдилер. Аслында олар бу алидженап хызмет ичюн догъгъан эдилер. Олардан бир чокълары халкъымызнынъ бу агъыр локомобилини XX асырнынъ отузынджы йылларына къадар буюк исрарле илери сюрип кельдилер.

1928-30 сенелеринден къырымтатар зиялыларына большевик джеллатлары тарафындан башлангъан террор нетиджесинде бу миллетпервер истидатлар, озь тувгъан миллетине къана-къана хызмет этеаткъанда феякетке огъратылдылар.

Заманымызнынъ буюк шаири Эшреф агъа, акъикъатта юкъарыда адлары анъылгъан муневверлеримизнинъ къучагъында, оларнынъ миллетпервер гъаелеринден гъыда алып оськен XX асыр зиялыларындан биридир.

Манъа такъдирнинъ сильтеми нетиджесинде 1952 сенесининъ сувукъ март куню бу аджайип адамнен расткелишмек насип олды. Бу, Шималь Урал дагъларынынъ тёпесинде сиясий мабюслер ичюн махсус режимли лагерьнинъ тикенли къоралары алкъасында эди. Бу сыджакъ, самимий достане корюшюв меним гонълюмде Урал дагъларынынъ чокъ асырлыкъ бузуны иритти. Биз лагерь шараитында мисли олмагъан дереджеде тез бири-биримизге якъынлаштыкъ, достлаштыкъ. Эшреф агъам бу кунълерде арестант бушлатынынъ джелъкесинде 705319 мабюс

номерини, сезекли шаир къальбинде исе озь тувгъан халкъынынъ ватансызлыкъ аджджысыны ташый эди.

3 йылгъа якъын девам эткен агъыр лагерь аятында биз бирге яшамасакъ да, агъыр иш куньлеринден сонъ, акъшамлары, яки сийректе бир олгъан раатлыкъ куньлери биз бирде олдыкъ. Бизим субетлеримизнинъ эсас мевзусы: миллет, ватан, тиль, медениет киби къолумыздан кететкъан мисильсиз варлыкъ ве хусусиетлеримиз акъкъында эди. Яшы йигирмиге етмеден истидаты факъат бир Къырымда дегиль, Союз боюнджа танылгъан, ады буюк фундаменталь энциклопедияларгъа кирген шаир буюкселиш девирини бир кере де анъмады, макътанмады. Онынъ ичюн тилимизнинъ, миллий медениетимизнинъ вазieti, халкъымызнынъ ватансызлыгъы энъ буюк фаджиа эди.

Шаирнинъ башына тюшкен о агъыр куньлерден бу якъ къыркъ йылдан зияде бир девир отти. Онынъ парлакъ истидаты душманларынынъ ниетине бакъмадан, аякъ астында къалмады. О, 1955-75 сенелери арасында, халкъымызнынъ умумий вазieti айдынланмагъанына бакъмадан, кин ве гъурурындан кечип, земане эдебиятымызнынъ илерилемесине, умумен эдебият тарихымызны алемге ачув саасында буюк ишлер косътерди.

Буюк шаиримизнинъ аяттан кеткенине мына-мына йигирми йыл олаятыр. Онынъ парлакъ истидаты, ватанпервер, миллетсевер хасиетлери, замандашларнынъ къалем эхли сафдашларынынъ икяе ве очерклеринде кениш кутълеге бир чокъ эсерлер, атта телевизион фильмлерге ляйыкъ эди. Языкъ ки, не онынъ якъын замандашлары ве не де алтмышындыкъ йыллардан башлап, шаирнинъ кольгесинде эдебият алемине кирген кимселер бу буюк устазымызнынъ шерифине бир эсер язмагъа урунмадылар. Дагъ озенлерининъ сувы киби суръатле акъкъан вакъытлар чокъ аджайип шейлерни алып кете. Несиллернинъ зеининдеки энъ парлакъ, эйи хакъ дуйгъулар келеджек несильге етмеден ёкълыкъкъа синъип кете.

Мен буюк устазымыз, урьмердиер семетдешимиз Эшреф агъам акъкъында бир эсерни йигирми йылдан берли беклейим.

Кене де умютимни кесмейим. Меним шу ашагыда окъуйджыларымызга тевсие эткен очеркиме кельгенде, о буюк шаиримиз, эдебиятчымыз ве тедкъикъатчымыз – Эшреф Шемьи-заденинъ, совет сиясий джеза органларынынъ къолунен экиге болюнген аятынынъ энъ фаджиалы кунылерине аиттир. Мен шаирнинъ олдыкъча муреккеп омюр аятыны, хусусан онынъ ички дюнъясыны косътере билирим, демейим. Шаирнинъ озю къырым-къыпчакъ халкъынынъ джанлы тарихы ве эдебиятынынъ аяттаки энциклопедиясы эди.

Меним бундан 40 – 45 йыл эвель агъыр лагерь шараитинде, яман козылерден яшырып, аджеле, къыскадан язган къайдларым, табиий Эшреф агъам киби буюк затнынъ омюр аятыны тамамиле косътере билъмез. Ойлайым ки, бу сатырлар бир кунь ола Шаирнинъ омюр аятына яки яратыджылыгына аит буюк бир эсер язмакъ ниетине кельген кимселер ичюн кичкене бир менба олур. Дахи умют этем, о кимсе меним бу языларымда, сталинизм къаранлыгында къырымтатар зиялыларынынъ башына тюшкен фелякетлернинъ энъ акъикый вакъиаларына къайта билир.

20 январь, 1997 с. Багъчасарай, ш.

1952 сенеси, март айынынъ сонъки афтасы эди. Иш ерине джаяв барып келине. Кунь бою ягъган сылакъ къар акъшам устю токътады. Ава аязга чевирди. Сонъуна къадар сыланып агъырлашкан памукъ астарлы бушлатлар буздады. Адамнынъ устюнде агъач къалыпдай тура. Памукълы панталоннынъ балакълары бири-бирине илише, юрмекни сонъ дередже къыйынлаштыра.

Агъыр топракъ ишинден сонъ дередже ёрулган арестантлар колоннасы лагерьге келип еткенде тель къоранынъ прожекторлары янган, сокъакъларга ине ташласанъ корюнеджек. Иш урбаларыны дёнъиштирип етиштирген мабюслер бири-бири артындан ашхане, КВЧ* ве штаб биналарына догъру озь ишлеринен

**КВЧ – культурно-воспитательная часть лагеря. Лагерь администрациясынынъ бу болуги мабюслер арасында медений тедбирлер ве сиясий «тербиенен» огъраша. Социалистик ярышлар тешкилятландыра. Союз-печать агентлиги, почта ве лагерь оркестри онынъ имаесинде булуна.*

Абселям, Якъуб, Саид, Эшреф Шемъи-заде, Февзи

кетелер. Олар кунълук лагерь хаберлеринен бир сырада, бугунь бизим лагерьге этап кельгенини де, буюк бир хабер тарзында бири-бирлерине сёйлейлер.

Акъикъатта лагерьге этап кельмеси, я да лагерьден къайдадыр этап кетмеси буюк бир вакъиа сайыла. Бу хабер бизни де меракъландыра. Бельки кельгенлер арасында бизим семетдешлеримизден де бир кимселер бардыр... Лякин кеч олгъанда къайда бараджакъ, кимден сораиджакъсынъ. Къаравджылар карантин барагына якъын къоймайлар. Бойле вакъытларда эр шейни чаресини тапа бильген семетдешимиз, 13-джи бригаданынъ етекчиси – Билял эди.

Билял 33-35 яшларында, юксек бойлу, атлет эндамлы, олдыкча джесаретли бир йигит адам. Энъ муими шу ки, о эр кеснен бирдай саф гонъюль ве саде къонуша, къолундан кельгениндже ярдым эте. Билял озь ишини яхшы бильген тешкилятчы ве эр бир

ишке къолу ярашкъан уста. О, озюнинъ бу аджайип хасиетлери ве учъ йылдан берли етекчилик япкъан бригадасынынъ эмек мувафакъиетлеринен бутюн лагерь администрациясы алдында урьмет саиби бир адам. Бу акълы итибар онъа истеген вакътында лагерь реберлерининъ къапыларыны къакъмагъа имкъан бере. Лякин Билял сыра бильген инсан, о, бойле фурсаттан пек сийрек ве мукъайтлыкънен файдалана.

Билял акъшам емегинден сонъ аджеле суретте, лагерьнинъ баш нарядчиги Федор Ильичке кетти. Федор Ильич Лисовой, эски зеклернинъ сыр этип айткъанына коре насылдыр бир буюк танк заводынынъ сабыкъ директоры. О, буюк микъдарда девлет парасыны озъ менфаатына масраф эткени ичюн махкемеге тюшип, он еди йыл муддетинен агъыр лагерь ишлерине укум этильген. Шубесиз, яхшы тешкилятчы олса керек. Федор Ильичнинъ лагерьде олып кечкен ве оладжакъ эр бир вакъиадан хабери бар. Кене шу миш-миш лафларгъа коре, Федор Ильич бизим лагерьде Сев. УЛАГ начальнигининъ козю, къулагъы ве къолу эмиш...

Билял кеч къайтып кельди. О, кельгенде юкъламагъа яткъан, лафлар биткен, базы бирде къарарсыз ёргъун кимселернинъ терен инъильтилери ве юкъу ичинде сандыракълары тынчлыкъны боза эди. Мен устаханеме кетмей, невбетчи къартнен лаф этип турам. Билялнынъ кельмесини беклейим. Билял догъру озъ ятагъына барып усть кийимлерини ташлады. Ятмагъа тедарик коре ве эр кес эшитсин дегендай котеринки давушнен:

– Бугунъ 64 адамдан ибарет этап кельген. Араларында он-он эки адам бизимкилеринден, – деди. Барагънынъ чешит кошелеринден:

– Билял, кимлер экен билип оламадынъмы? – суаллерине Билял эр вакъыттаки киби:

– Ким оладжакъ, шаир, актер, врач, бир сюрю политикан. Араларында бир адам бар, тенекеджи экен, – деп битирди. Чокъ кечмей сес-солукъ тынды. Кунъ бою сылакъ къар астында, даа

13

Копия

ПРОТОКОЛ ОБЫСКА

1947 года января 27 дня

с.Митань.

Я Пом.опер.уполномоченный Митанского РОМВД Кадыров сего числа на основании ордера № 13 произвел обыск в квартире спец.переселенца из Крыма Асанова Идриса проживающего в селе Митань в результате произведенного обыска были изъяты следующие вещи:

1. Алфавит /книжечка/ со стихами на родном языке 33 листа.
2. Бумаги со стихами 8 листов.
3. Записная книжка со стихами 15 листов.
4. Тетрадь со стихами II листах.
5. Блокнот со стихами II листах.
6. Чистые бланки командировоч.удост. 2 шт.
7. Чистая бумага с печатью 4 листа.
8. Общие тетради написанные рукой Асанова Идриса 2шт./147л.
9. Открытки с видами Крыма 2 шт.
10. Разные книги на крымскотат.языке с араб.шрифтом II шт.

Претензий на неправильность произведенного обыска со стороны сотрудников МВД не имеем:

Обыск произвел - подпись /Кадыров/
подпись /Хайтов/

При обыске присутствовал -
подпись /Асанов/
подпись /Садзарова/

Копия
130780.

бузу йибермеген топракъя котлован къазып ёрулган бу эсир гъариплер яры юкъя, яры хаял деръясына далдылар. Невбетчи къарт буюк чыракъларны сёндирди. Баракъ боюнджа, кириш къапынынъ устюнде ве арт кошеге етмеден эки нурсыз чыракъ янып къалды. Бу лагерь тилинде «Отбой» демек эди. Мен де сес-солукъсыз чыкъяп бу баракътан бир тахта чыт диварнен айрылган устаханедеки ятагъыма кеттим.

Мен он учюнджи бригаданынъ эсабында турам. Аш-сув, мабюслик кийимим ве айлыкъ маашым бу бригаданынъ азаларынен берабер. Озюм исе лагерь зонасындаки рессамлар устаханесинде ишлейим. Устаханенинъ башлыгъы догъма истидатлы аджайип рессам Александр Таманский УЛАГ буюклернинъ сымарышларыны иджра эте. Бу мемурлар бедава эмектен файдаланмагъа фурсат тапса къачырмайлар. Биревлери дюньяджа шах эсерлерден репродукциялар тапып келе, буюк таблолар сымарлай, дигерлери къадын-къызларнынъ фоторесимлеринден буюк портретлер яптыралар. Саша (даа чокъ яш адам) бу локъатаджыларнынъ не экенини яхшы биле, лякин ишинде устюкюйме (халтурщик) адам дегиль. Озь унерини севген ве эр шейден эвель, унер саиби оларакъ озь шаны ичюн къайгъыргъан санааткяр. Мен Сашанен танышкъанымнынъ биринджи кунюнден берли онынъ арекет тарзыны, умумий тербиеси ве озь аркъадашларынен муамелесине айрыджа дикъкъат этем ве сукъланам. О, озь субетдешини динъ-лемеге ве сырасынен, динълениджек киби меракълы сёйлемеге биле. О, яхшы аиледен олгъаны, аджайип мектеп тербиеси алгъаны корюнип тура. Сонъра анълагъаныма коре о, метинли поляк рессамы – Таманскийнинъ кичкене огълу эмиш. Лякин бу акъта о ич бир сёз айтмай. Мен Сашанынъ арекет тарзыны дикъкъатнен огренем ве озь семетдешлеримнинъ характер ве хусусиетлеринен тенъештирем. Табий эм аджына, эм де фикир этем. Не ичюн биз бойле олып кеттик дейим?... Отсыз атеште янам.

Сашанынъ адетлери де, иш режими де, кенардан бакъкъанда чокъ худжур корюне. О, кунъдюз ашай, иче, раатлана. Гедженинъ

тынч вакътында тангъа къадар ишлей. Лагерь сымарышларынен огърашмакъ, буюк паннолар япмакъ, плакатлар ве шиддетли шиарлар язмакъ мангъа къала. Мен базы вакъытлар КВЧ-нинъ башлыгъы Кустовойнынъ эмринен зеклерге къошулып иш объектлерине де чыкъам. Бу чыдалмайджакъ шей дегиль, мында да, эсас ишим къуру ерде. Башымнынъ устюнден къар, ягъмур ягъмай. Ишим къазма-курек, ломнен дегиль. Къолумдаки къалем ве фырчы. Лагерь аятында меним киби файдасыз эмерте кунъ кечиргенлерге «придурки» дейлер. Лякин агъыр джеза муддетини енгиль ишлерде кечиргенлерге «счастливчики» деген ад да бар. Мангъа аз вакъытка олса да бу бахытны багъышлагъан – Багъчасарай районындаки Отар-Койден, ватандашым Билял Исмаилов олды.

Базар – раатлыкъ куню,.. бу кунни кимлер сабырсызлыкънен беклемей?.. Афтада бир кере озъ вакътыны озю истегени киби файдаланмагъа тельмирген мабюслер ичюн базар куню – аджайип ниетлернен багълы бир кунъ. Базар куню, эгер амамгъа айдамасалар, баракъта умумий тинтюв (шмон) тешкилятландырмасалар – бу буюк бахыт. Я къандалай якъамыз, деп саба саат 6-дан тешек-ястыкъларны дизкамераларгъа алып барынъ, деселер, бир афтадан берли къафангъа долангъан фикирлеринъни бир табакъ къагъытка къоймагъа вакъыт къайда? Раатлыкъ – базар куню, саба емегинден вазгечип, ич олмаса саат секизге къадар юкълайсынъ, бу да бир джан раатлыгъы. Я да, баракъ ортасындаки узун масагъа янашып отура, бала-чагъа, догъмушларынынъ фоторесимлерини джайдырып, юзьлерине къайта-къайта бакъып, отькен мектюплерни даа бир кере окъуп узакътан-узакъкъа олса да сессиз-солукъсыз сырдашмакъ мумкюн. Я лагерь китапханесини айтмайсынъмы, мында кунъ бою Гёте, Гейненинъ, Данте, Дидронынъ, Жюль Ромм, Монтескье, Шиллер, Байрон, Шандор Петефи, Эйхендорф, Драхман киби аджайип сёз усталарыны, я эски рим ве юнан дава векиллерининъ (адвокаты) аджайип эсерлерини саатлернен къарыштырып мем-

нюн къалгъанда, вакъыт отъкенини сезмей, акъшам емегинден къалгъанынъа янмайсынъ.

Базы бир базар кунълери зеклер музыкалы эглендже тешки-
лятландырлар. Бу, адетиндже уйле емегинден сонъ ола. Бойле
вакъиалар къышнынъ боранлы кунълеринде КВЧ клубынынъ
кичкене залында ола. Баарь ве яз кунълери исе семетдешлер
арасындан чалгъыджылардан бир къач киши баракъ алдына
чыкъып миллий аваларны чалып башлайлар. Лагерь боюнджа
семетдешлер чалгъы сесини эшитип топланалар. Ортада оюн
ве куреш ичюн мейдан къалдырып, сыранен отуралар. Миллий
авалар чалына, йыр ве оюнлар иджра этиле. Ерде къар яки
чамыр олмагъанда миллий куреш ве дигер спорт ярышлары
тешкилятландырыла. Бойле эгленджелер кечмиште миллий са-
натымызнынъ нумюнелерини бир дередже бильген кимселерге
озь меаретини косътермеге, меракъ эткен яшларгъа исе, бир
шейлер огренмеге имкян бере. Энъ муими бойле кунъде бутюн
лагерь боюнджа семетдешлер корюше, таныша, якъынлашалар.
Бири-бирлерине субетдеш ве аркъа олалар.

Бу сефер бизим баракъ огюнде топландыкъ. Азбарда артыкъ
апрель, зайыф олса да кунеш йылтырай. Авада олмаса да инсан-
ларнынъ гонълюнде баарь сезиле. Чалгъыджылар теркибинде
эр вакъыттаки кемане, даре ве трубадан гъайры бир де аккор-
деон къошулгъан. Аккордеонджы, яшы алтмышкъа якъын, гурь
сакъалы олдыкъча агъаргъан бир къарт. Онынъ тюзгюн юзь че-
реси, догъру тартылгъан къара къашлары астындан кулюмсиреп
тургъан шырынкълы козьлери, ялы бойлу семетдешлеримизни
анъдыра. Онынъ аккордеон клавишлери устюнде ойнагъан на-
зик пармакълары, бу адамнынъ буюк профессиональ олгъанына
шубе къалдырмай эди.

Бу эгленджеде аккордеон чалгъан адамдан гъайры, янъы
кельгенлерден даа секиз-он киши бар эди. Меним козюме ча-
лынганлардан бири – бу чалгъыджыларнен бир сырада, юзюни
сейирджилерге чевирип отургъан, чал сакъаллы, козьлюкли адам

15.

Копия

А К Т

1950 года сентябры м-па "5" дня. с.Митань.

Мы, нижеподписавшиеся оперуполномоченный Митанского РОМГБ младший л-т Насимов, комендант Спецкомендатуры Митанского РОМГБ младший л/т Кадыров, комендант спецкомендатуры Митанского РОМГБ лейтенант Турсунов, пом. комендант Митанского РОМГБ Топырик, следователь прокуратуры Митанского района Имамджанов, инструктор-ревизор Митанского Райпо Ангиров и бухгалтер РайПО Асанян Идрис, составили настоящий акт в том, что при обыске рабочего стола бухгалтера РайПО Асаняна Идриса, было изъято нижеследующее:

1. Блокнот с синей обложкой в количестве 30 листов с 1-го по 30-й лист, написанные разные стихотворения от руки самого Асаняна Идриса. .
2. Два листа стихотворения, также написано от руки собственноручно Асаняным Идрисом. .
3. Блокнот в розовой обложке, на 3-х листах которого написаны разные стихотворения, лично от руки самим Асаняным Идрисом. .
4. Аттестационный лист заполненный на Асаняна Идриса.
5. Автобиография Асанова Идриса, написанная от руки Асанова Идриса.
6. Книга в Крымском подполье, издательство 1949 года.
7. Письмо Асаняну Идрису, присланное из гор. Команда, от Мочалиной. О чем и составили настоящий акт.

1. Подпись /Насимов/	2. Подпись /Кадыров/
3. Подпись /Турсунов/	4. Подпись /Топырик/
5. Подпись /Ангиров/	6. Подпись /Асанян Идрис,
7. Подпись /Имамджанов/.	

Копия велена Асаняну

13.07.90,

12.

эди. Бугуньки эгленджемиз пек яхшы олды. Баарь тесирими, ёкъса чалгъы такъымына къошулгъан аккордеоннынъ тесирими, не исе де, йыр ве оюнларымыздаки рухий юксекликни факъат бир озь семетдешлеримиз дегиль, башкъа миллет векиллери: азерийлер, туркистанлылар ве, атта гагауз къардашлар да фаркъладылар.

Эртеси куню иштен сонъ ишханеме меним чокъ йыллыкъ лагерь аркъадашым, кезлевли Саид кирди. Лаф сырасы, кечкен афта этапнен кельген мабюслер арасында бир койдеши олгъаныны, тюневинки эгленджеден сонъ, сораштырып, кеч акъшам Саидни келип тапкъаныны сёйледи. Бу хаберге табийи мен де севиндим. Чюнки Саиднен чокътан агъа-къардашдай якъынмыз. Имкъянына коре бири-биримизге эр джезттен къол тутамыз. Бош вакъытларымыз бирликте оте. Меним достымнынъ якъыны, демек о – меним де якъыным. Бу факъат бир лагерь къануны дегиль, бельки инсаниет джемиетининъ язылмагъан, лякин эсас къанунларындан бири олса керек. Хусусан лагерьде яхшы достларынъ олса, аркъанъ къавий эсаплана. Санъа ич ким терс лаф айтамай. Мен буюк меракънен:

– Ким о, дюрюст бир койдешми? – дедим.

– О, Кезлевден, меним бабамны яхшы биле. Сен бильсенъ керек, Шемъи-заде.

– Олян, сен шаир Шемъи-задени бильмейсинъми, бизлер окъугъанда дерсликлерде шиирлери бар эди де...

– А-а-а!.. ойле десе, Шемъи-заде... акълымда Шемъи-заде деген шаир бар. Дженктен эвель дерсликлердеми, журналлардамы, аян бильмейим, онынъ бизим коюмиз акъкъында шиирлери бар эди, – дедим. Эм бир шииринден бир къач сатыр хатырламагъа да тырыштым:

«Сейдамкъая пысып бизге къараятыр,
Ай да чыкъып мор булутлар арасындан,
Шавлесини устюмизге джаятыр»

– киби бир мысрасыны хатырладым. Саид ашыкъа эди. Сагълыкълашып чыкъкъанда: «Сен билесинъми не, биз ярын, бельки ондан сонъки кунъ Эшреф агъамнен келирмиз», – деди.

Бизим лагерь ерлешкен Акъ-Идель вадиси икълим джеэтинден Уралнынъ энъ худжур авалы регионы олса керек. Мында яз кунълери кунъдюз саат 1—2-килерде сыджакътан барынамайсынъ, акъшамлары исе ава шу дередже сувуй, памукъ астарлы бушлатларгъа сарынмакъ сырасы келе. Бойле авада, бу шараитке алышмагъан адамлар сыкъ-сыкъ хасталана, тез ипраналар.

Узун, бездириджи иш куню биткен эди. Кунъ бою боя сасыларындан авасы агъырлашкъан ишханемни бираз аваландырмакъ ичюн къапы ве пенджерелерни ачтым. Озюм исе баракъ алдындаки агъач сетте отурам. Козьлерим узакъ Юлай-Тугъай къырларына тикильгенлер, башымда исе насылдыр лагерь аятындан тыш, сербест омюр хаяллары долана эди. Яныма Саид ве бир де сакъаллы адамнынъ келип отургъанларыны сезмей къалдым. Мен еримден къалкътым, оларнынъ селямына джевап: «Алейкум-селям», – деп къолумны узаттым.

Саид: – Таныш олунъ, меним койдешим, Эшреф агъам, Шемьи-заде, – деди. Мен къарышлы джевап оларакъ адымны, сой адымны сёйлеп:

– Пек мемнюним, сагъ ол, Саид, сагъ олынъ Эшреф агъам! – деп, самимий миннетдарлыкъ бильдирдим. Биз учюмиз де аякъ устюнде эдик. Меним алдымда орта бойдан эппей къалкъымджа, устюнде памукълы фуфайка ве панталон кийген, башындаки къулакълы къалпагыны къулакъларыны арткъа байлагъан бир чал сакъаллы зек тура эди. О, озюни олдыкъча джесаретли ве тетик тута. Лякин бу шевкъ ве мемнюнлик агъыр лагерь шараитинде озь рухий чыдамыны сакъламагъа олгъан анълы ынтылыштан башкъа шей олмаса керек. Чюнки онынъ алдындаки терен ёлакълар, энди чокътан къырав тюшкен сачлары ве сакъалы агъыр аят ёлуны эслетип тура эдилер. Биз ичери кирмеге ашыкъмай кескин прожектор ярыгында эппейи субетлешип турдыкъ, чюнки одамны бираз девамлы аваландырмакъ керек эди.

Мен Саидке, мусафиримизни одагъа алып кирмекни теклиф эттим, озюм исе устаханенинъ пенджерелерини тышарыдан

итеп япмакъ ичюн чименге кирдим. Серс авалардасыланып шишкен пенджере къанатларыны орытип мусафирлеримниъ артына еттим. Тар коридор бою, меним одама догъру огде Саид, янашасындан бираз кериде Эшреф агъам кете эдилер. Акъшам саат 7-ден отъкен, чыракълар энди чокътан яна эди. Мен Эшреф агъамнынь къара фуфайкасынынь сыртында къара кетенге хлор шингенлигинен агъартылгъан ракъамларгъа козь ташладым. Анда з/к т. 705319 ракъамлары ачыкъ айдын окъула эди.

Биз меним иш одама кирдик. Мында даа шимди астарлангъан, башлангъан ве энди битеткъан чешит левхалар тура эди. Мен иш масасы устюндеки керексиз шейлерни бир кенаргъа алдым. Отургъычларны масагъа якъынлаштырып отурмагъа теклиф эттим. Саид отурды. Эшреф агъам исе козьлюклерини авуштырып кийди. О, эр бир таблонынь къаршысында айры-айры токъталып буюк дикъкъатнен бакъмакъта эди. Анълагъаныма коре, о эр бир фырчы изинден рессамнынь усталыкъ дереджесини анълай, фаркълай эди. Мен баракъ боюнджа невбетчи къарт Винучукни чагъырып, чай сымарладым. О, чокъ кечмей къайнагъан сув алып кельди. Тенеке чайникни толдурып къара чай демледик: «Къызыл танъ» газетасыны тёшеп Озбекистан къара кишмишинден де бир къач авуч ортагъа тёктик. Чай азырлыгъыны корьген сонъ Эшреф агъам айттырмадан Саиднинь янашасындаки отургъычны алып софрагъа якъын отурды. Мен эки стаканны эки мусафирлериме берип, озюм де буюк алюмин мешребени алдым. Бу бизим лагерь шараитинде озюндже бир зияфет эди. Танышув мерасимимиз пек къыскъа олды. Эшреф агъам лагерь адетиндже: кимсинъ, къайдансынъ, джинаетинъ не, насыл мадделернен къабаатландынъ? – киби бездириджи тик суаллер бермеди. Биз лагерь аятындан ве, хусусан Озбекистан хаберлеринен меракъландыкъ. Эшреф агъам исе бир ай эвель Озбекистаннынь Бостандыкъ районында ерлешкен къартлар лагеринден чыкъкъанына бакъмадан, Озбекистан хаберлеринен чокъ меракъ этмегени корюне эди.

Кене де олса, мен бир сыра кетирип апске огъратылгъангъа

СССР

Форма «А»

МИНИСТЕРСТВО
ЮСТИЦИИВИДОМ НА ЖИТЕЛЬСТВО НЕ СЛУЖИТ
ПРИ УТЕРЕ НЕ ВОЗОБНОВЛЯЕТСЯНеправильно-
указан
24. января 1958 г.

I-AC

СПРАВКА № 0009902

Выдана гражданину Асану
Асанову
 1925 года рождения, уроженцу д.с.т. Н. Асанов
Курбановского и.д.а. д.с.т. Н. Асанов
 гражданство СССР национальность Татарин
 осужденно 20 Сапархандекин
судом
22.12.1951 1951 г. по ст.ст. 58-3 УК
 к лишению свободы на 10 лет, с поражением в правах на 5 год,
 имеюще 20 в прошлом судимость по ст. 5
6.1955 году
 в том, что он отбывал наказание в местах заключения по
22.12.1951 1951 г. и по ст. 58-3 УК
д.с.т. Н. Асанов 1.1955 года в д.с.т. Н. Асанов
д.с.т. Н. Асанов 1.1955 года в д.с.т. Н. Асанов
 с применением и по ст. 58-3 УК
 Освобожден 24. января 1958 1958 г. и следует к избранному
 месту жительства Сапархандекин
 (город, село, деревня, район, область)

Подпись

Исполнитель лагеря (ИЗК)

Начальник отдела (частный)

Исполнитель: Асанов
Асанов
Асанов

*Идрис Асанин, 1952 сенеси апстеки вакыты.
УЛАГ N 8, Печора-Камск.*

къадар Самаркъанд улъкесининъ энъ чет къасабаларындан бири олгъан Митан деген ерде яшагъанымны, бу ве бунъа къомшу районларда бизим чокътан-чокъ сөметдешлеримиз ачлыкъ ве бу вадиде зуурь эткен агъыр сытма хасталыгъындан ольгенлерини анъдым. Эшреф агъамнынъ суалине джевал оларакъ, дженкке къадар Коккозь коюнде, Ибраим Чолакъ адына татар орта мектебинде окъугъанымны сөйлеп бир чокъ оджаларымызнынъ адларыны, сойадларыны хатырладым. Коккозь коюни анъгъанда, Эшреф агъам хош бир эйеджанле субетке къошулды. О, Коккозь коюнинъ дюльберлигини, багъча-багъларынынъ берекетини, аджайип дагъы-ташынынъ къыры-къаяларынынъ ярашыгъыны, Бельбек озенининъ ирмакъ башларындаки табий левхаларнынъ гузеллигини буюк хошнутлыкънен хатырлады. О, Коккозь татар орта мектеби ерлешкен, князь Юсуповнынъ сарайында дефаларджа олгъаныны, оджалардан бир чокъларыны шахсен бильгенини сөйледи. Мен анъладым ки, Эшреф агъа дженкке къадар, къы-

скаа бир вакъыт ичинде, халкъымызнынъ танылган бир шаири олмакънен бирге, аджайип Юртумызнынъ бир чокъ кошелерини ве анда яшаган семетдешлеримизнинъ эмек шараитлерини ве аят тарзларыны да огренген.

Мен Эшреф агъамнен олган субетимизни узатмагъа истегенимден янъы-янъы мевзулар башлай, олса керек Коккозь мектеби акъкъында, оджаларымыз акъкъында субетимизни девам эткенимизни истей эдим. Мен текрар Коккозь мектебинде дерс берген Менсеттаров сойадлы оджамызны анъдым. Акъикъатта Менсеттаров, озю бир шаир олып, Пушкин ве Лермонтов эсерлерини татарджа терджиме эткенини къайд эттим. Яшлыгъымдан эдебиятны, хусусан шиириетни севгенимни, шаирлерге самимий урьмет беслегенимни, оларнен корюшип субетлешмекни арз эткенимни сёйледим. Бу расткелишке чин юректен севингенимни ачыкъ айттым. Меним бу керегидай багъланмаган, ериндже олмаган сырасындан узакъ лафларымынъ динълеп турган еринде, Эшреф агъам, Саидке чеврилип:

– Бакъса не дей, Ыдырыс озюни бир шаирнен корюшем беллей, бизлерни де шаир эсаплай. Шимди шаир къалдымы!? – деди. Мен сустым, элесленип дялялетте къалдым. Эшреф агъам да сусты. Бираз сукюнеттен сонъ девам этип:

– Бизим халкъымыздан кечмиште ойле шаирлер олган ки, бизлер оларнынъ къолларына сув къуймагъа ярамайджакъ махлюкълармыз, – деди. Бу арада одамнынъ къапысы сакин-сакин урулды. Невбетчи къарт къапыны аралыкъ этип яры сеснен: «Отбой» олды, надзирателлер юрелер, деди.

Артыкъ таркъамакъ керек эди. Биз Саиднен бирге Эшреф агъамны карантин барагъынынъ демир къапыларына къадар озгърдыкъ. Савлыкълашкъанда Эшреф агъам манъа хитап этип: – Ярын, саба емегинден сонъ мен сени озюм барып тапарым, – деди.

Мен къайтып озь одама киргенде саат 23-тен отъкен эди. Баракъ сес-солукъсыз юкълай. Мен тёшегими ачмадан, ятагъыма

созулдым. Насылдыр бир фикирлер мени эзмекте... Озь-озюмни бильгенимден берли башымдан отькенлерни хатырлайым... Мен бу къалабалыкътан чыкъмагъа тырышам, не ичюндир олмай. Батакълыкьтан чыкъамагъан чаресиз адам киби кеттикче «ялыдан» узакълашам.

Меселе шунда ки, Эшреф агъамнен танышкъан куньлерим, меним башымда энъ теляшлы боранлар зуурь эткен, агъыр вакъытлар эди. Шакъамы, бу джеллятларнынъ къолуна тюшкеним учъ йылгъа якъын, бу эсаптан он айы КГБ зинданларында, бир адамлыкь бетон уджрелерде отти. Совет джеза машинасынынъ дешети бу соргъу вакътындаки искенджелерден башлай. Соргъу алып баргъан унсурлар сенинъ якъанларынъ ичюн дегиль, озьлерине нисбетен япылмасы ляйыкъ олгъан арекетлерде къабаатламагъа тырышалар. Эм, эксери алларда, чешит вахший усулларнен макъсадына иришелер. Бу джеллятларгъа озь къурбанларына юклеп олгъан «къабаатларына» коре айлыкь маашларындан гъайры мукафат бериле, йылда бир-эки кере рутбелерини котерелер. Бу соргъу девири меним ичюн узакъ сурсе де шукюр, сагъ-эсен бу кечитни кечтим.

Артыкъ мен о куньлерни акъылдан чыкъармагъа, унутмагъа тырышам. Энди эки йылдан берли лагерьлердем... Меним ичюн бу кечкен сыкъынтылардан сонъ башымдан отькенлерни козьден кечирмеге, озь аят ёлумдаки арекетлеримни талиль этип къыймет кесмеге вакъыт эди. Менде якъаныма пешман ёкъ, лякин келеджекке де бир конкрет планым ёкъ, мына меселе къайда!.. Мен озюме фикирдеш тападжаммы, джемиетте ерим... не роль ойнайджам, я куреш... ёкъса вазгечип къаладжаммы?.. Меним къафамда бу теляшлы фикирлерни къозгъап тургъан, геджекуньдюз гонъюлимни эзип тургъан бу тикенли тель къоралар, серт давушлы, эдепсиз, куфюр надзирателлер дегиль. Мен оларгъа чокьтан алыштым. Козюмнинъ алдында юрселер де, къулагъым астында сёгюнселер де, мен оларны корьмейим, эшитмейим. Мени раатсызлагъан, юрегимни даима эзип тургъан башкъа, адден муим, факъат меним озюме менсюп тюшюнджелерим.

Мен артыкъ соргъу вакътындаки сафдиль ахмакъ осьмюр дегилим. КГБ-нинъ ички тюрьмесинде 11 ай манъа буюк дерс олды. Мында умумий камерагъа тюшсень, бир де-бир экинджи кере буларнынъ къолуна тюшкен аркъадаш расткетирсень, ондан чокъ шей огренмек мумкюн. Мында къоркъу дегиль нефрет арта. Джесаретленесинъ, лякин имкян, фурсат къолдан кете. Ичтен къайнай, татлы уютлерге сарыласынъ. Мен яры юкью, яры айыныкъ кечмишни талиль этем: бакъ оларгъа, узакъ сюръген соргъу девринде ве учъ кунъ девам эткен махкемеде джинаий къанунларнынъ учъ маддеси боюнджа меним устюме юклеген «къабаатлар» алтмыш йыл джеза муддетине эсас ола эмиш... Бу «къабаат» эсаплангъан фаалиетнинъ астында не бар?... Джанаварджа отъкерильген акъсыз сюргюнлик ве дешетли комендант режими астында халкъымызнынъ башына тюшкен мушкюлликлерни акс эттирген он беш-йигирми парча шиирлерми? Я, 35-40 саифе ёл къайдларымы?! Оларда, ич биринде уйдурма исим ве вакъиа этрафында асылсыз сёз кетмей. Хусусан ёл къайдларым башындан сонъуна къадар, 18 майыс куню танъ аткъан маали вакъияларындан башлап сюргюнлик ерлерине келип еткендже олып-отъкен акъикъат. Чаресиз къартлар, хаста балалар ёлда ольгени, оларны кефинсиз, ясинсиз джесетлери ёлда вагондан чыкъарып ташлангъаны яланмы? Аштан, сувдан къыйналгъан, рухий джезттен эзилъген азмы солдат ана-бабалары, къадын ве тувгъанлары сюргюнлик ерлеринде вакъытсыз олип кеттими?! Я гъалебеден сонъ зафер къуванчнен, озкуне ляйыкъ адалетни умютини коръмейип агъыр яныкъ ве ёкъсызлыкъ ичинде олип кеткен дженкчилерни айтмайсынъмы... Бир Митан къышлагъында эр куню 6-7 дженазе ола эди. Оларны бир кунъде, язнынъ узун кунюнде сабадан акъшамгъа къадар джыйып етиштирамай эртеси кунюне къала, эртеси куню исе даа 3-5 мевта даа къошула, бойледже невбет тиймей мевталар афтанен эвде, къорантанынъ башкъа азаларынен бир одада къала эди. Бу кунъ-кунъден эксилип олип битеткъан джемаат ичинде мен озюм сюрелип юрдим де...

Мына булар, бу айтмакъле битмейджек, тарифине сѣз етмеген аллар, ялан эмиш. Совет акъикъатына ифтира эмиш. Партиянынъ лениндже миллий сиясетине терс эмиш... Миллетчилик, аксинкъилябий фаалиет эмиш. Бакъ сен онъа! Тувгъан халкъымнынъ бу чыдалмаз такъдирине, тарихта мисли олмагъан акъсыз фаджиясына янып куймек джинает эмиш. Джинает башкъа шей. Ич бир гунасыз бала-чагъаны, къадын-къызларны, чаресиз къартларны, бутюн бир миллетни эджельсиз олюмге махкюм этмек, мына бу – джинает! Я буны кимге исбат этерсинъ!.. Мен къаранлыкъ ода ичинде козьлерим ачыкъ, фикрен сорукъчы Юртаевнен, муим сиясий ишлер боюнджа республика прокурорынынъ муавини Нейман, Самаркъанд ульке КГБ идаресининъ башлыгъы Соловьевнен ур-тут къавгъа этем. Оларнынъ шахсен джинаетлерини козьлерине ура эдим.

Мен бу сонъсыз, къалабалыкъ ойлар ичинде саатлернен яткъаным. Бир вакъытлар тѣшегимни ачмай яткъанымны сездим. Ятагъымны ачмакъ ичюн еримден котерильгенде пенджеренен бакътым, ай пичен обасына санчылгъан оракъдай Юлай-Къыр устюнде тура эди. Саат экиден отъкен. Мен къайта яттым.

Артыкъ юкъламагъа ниетлендим. Лякин козюме юкъу кирмей. Заваллы аначыгъым огреткени киби «Раббийессир» дуасыны къайта-къайта текрарлайым, «келиме шаадет» кетирем, «Аллахым, сен манъа юкъу тынчлыгъы бер», – деп ялварам. «Бу агъыр тюшюнджелерден къутулмагъа тырышам.

Меним одам бир къатлы буюк баракънынъ кириш даланындан сонъ, сол тарафта ерлешкен. О сексен адамлыкъ ятакъ одадан юфкъа чыта диварнен айрыла. Агъыр ишлерде эзилген мабюслернинъ инълевлери ве юкъу ичиндеки сандыракълавлары эшитиле. Олар ярышлашкъандай бири-биринден къатты оксюрелер. Мен мабюслернинъ къакъырып тюкюргенлерини эшитип, эм аджынам, эм де тиксинем. Озюмни ич къолгъа аламадым. Не къадар тырышсам да, бу гонъюль эзиджи ойларым мени ташлап кетмедилер. Кене фикирге далам, энди япкъанларым козюме

корюнмей, япамагъанларыма янам. Эм догърусыны айтсам, йигирми беш йыл джеза муддетине ляйыкъ олмакъ ичюн чокъ шей япмакъ мумкюн эди. Ах бу – аджемилик, аджемилик! Энди къайда манъа бойле фурсат, юрегим чимирдей. Интикъам оты, башымдан аякъларымнынъ уджуна къадар къан тамарларыма джайыла. Анълашыла ки, меним гъарип халкъымны бу къатиллернинъ къолундан къутармакъ ичюн узун муддет, пек гъайретли чалышмакъ керек экен. Органлар бу макъсад огърунда фикирни дегиль де, бойле бир фикирнинъ догъмасына себеп ола биледжек хаялларны да догъмаздан эвель богъалар. Демек олардан да акъыллы, тактикалы олгъандан да гъайры буюк джесарет саиби олмакъ керек. Я ойле къатты ниетли, мерт йигитлерни къайдан аласынъ. Бу лагерьде учъ юзьге якъын семетдешлеримиз бар. Пек чокълары яш, 25-30 яшында деликъанлы йигитлер. Эксерит шеэр балалары. Яшлыкътан шеэр мектеплеринде окъугъан. Яхшы тасиль алгъанлар, тиль огренгенлер. Араларында Европаны джаяв доланып кельгенлери де аз дегиль. Оларда пек чокъ аллар, джинаий ишлери, джеза муддетлери, атта талий такъдирлери бири бирлеринден айырылмай. Мен оларнынъ арасында ят олмасам да, озьлеринки дегилим. Ёкъ... Ёкъ... Олар мени ят корьмей, озь семетдешлери сая, севе, урьмет этелер. Лякин «миллет», «миллий вазиятимиз» акъкъында, хусусан «келеджегимиз» дегенде ич фикирдеш, субетдеш оламайлар. Лафкъа авеслик бите, о ерде де токътай, сусалар. Мен исе гъарип халкъымнынъ башындаки мушкюлликни, онынъ эджельсиз олюмлерини, тиль ве медениетинен бирге къыска вакъыт ичинде ёкъ олаяткъаныны бутюнлей башкъа анълагъаным. Лякин янълыш анълайдырым, деген фикирге, озюмни къандырамай, азаплана эдим.

Мен не вакъыт юкълап къалдым, я умумен юкъладыммы, ёкъмы бильмейим. Эр кунъки киби невбетчи къарт: «Подъем!» – дегенде тёшегимден турдым. Мабюслер шатыр-гудюр, саба емегине, андан да ишке чыкъмакъ ичюн меркезий кемер къапы алдындаки мейдангъа ашыкъа эдилер. Мабюслерни саба ишке

айдав мерасимине «развод» – дейлер. Развод вакътында меркезий арабакъапыларгъа къарап бригада ве колонналар саф-саф тизилелер. Лагерь мемуриети кенарда махсус къурулгъан юксек минберден козь этип тура. Лагерьнинъ баш нарядчиги эр бир бригаданынъ етекчисинден: бригадада къач адам бар, къач адам сафта, ишке азыр олгъаны акъта къыскъадан рапорт ала. Къолундаки таблогъа ишарет эте. Нарядчикнинъ къаршысындан, сафнынъ о бир тарафында тургъан лагерь сакъчылары табурынынъ башлыгъы ве къорукъчылар команданы эр экиси де озъ таблоларына къапыдан чыкъкъан мабюслернинъ сайысыны къайд этелер. Иште, бу тарзда эр кунъ саба лагерь башлыгъы озъ эсирлерини кунъделик къуллукъкъа сата. Зеклер къапыдан чыкъкъан сонъ истесе коктен таш ягъсын, кериге ёл ёкъ. Акъшам кечке, иш кунюнинъ сонъуна къадар зеклер иш ерлеринде олалар. Мында адет боюнджа развод мерасимине буюк эмиет бериле, буюк тантанагъа чевириле. Развод вакъты 35-40 адамдан ибарет зеклерден тешкиль этильген буюк оркестр токътамай марш чалып тура. «Коммунизм къуруджылыгъынынъ гонъюлли отрядлары эмек вахтасына» бойле чыкъалар.

Гъарип мабюслер ичюн развод мерасими бунынъле битмей. Лагерь къапыларындан чыкъкъан сонъ да конвой аскерлери бири-бирлерине ишанмай зеклерни къайта сайып башлайлар. Базы бир вакъытлар бу къайта саювлар битип иш ерине догъру ёлгъа чыкъкъандже, къар, ягъмур демеден: «Отур!», «Ят!» эмирлери берип саатлернен азаплайлар.

Бугунъ развод мерасими бираз тешкилятлы отъкен олса керек. Козъ этиджилер бугунъ чокъ эрте ве тез бутюн баракъларны айланып чыкътылар. Бу тедбирге «Обход», дейлер. Адетиндже бу тедбир разводдан сонъ ола. Олар иштен себепсиз къалгъанларны якъалай ве алып барып карцерге тыкъалар.

Эшреф агъам кельгенде саба саат секизден отъкен эди. Мен оны аят къапыдан къаршылап алдым. Бераберине меним одама кирдик. О, агъыр памукъ бушлатыны чыкъаргъанда, онынъ къолундан бушлатны алып дивардаки чюйге ильдим. Тахта панно

янашасындаки отургъычны масагъа якъынлаштырып отурмагъа теклиф эттим. Озюм исе иш еримде онъа юзьме— юзь отурдым. Биз артыкъ чокъ йыллыкъ танышлар бири-биримизден тартындай эдик. Эшреф агъам тюневинкине коре чокъ джесаретли. Озюни хошсубет ве незакетли тутта. Мен лафны бу гедже юкълап оламагъанымдан, насыл фикирлер юрегимни эзгенинден башладым. Бир сёз къачырмай шу юкъарыда хатырлагъаным киби сырасынен сёйледим. Эм, мен беллесем чокъ узакъ ве девамлы сёйледим. Эшреф агъам меним сёзюмни ич бир кере больмеди. Мен эм сёйлей ве эм де, фикрен онынъ сабырына, субетдешини динълемек къабилиетине тааджиб эте эдим. Онынъ субетдеш оларакъ бу аджайип хасиети менде, онъа нисбетен бир муаббет уянтты. Мен бу дакъыкъаларда, терен дуйгъуларымны ачып, юрек аджджыларымны сёйлемек ичюн чокътан арз эткен субетдешимни тапкъанымны сезе эдим. Бойле вакытларда, энъ самимий дуйгъуларынынъ аныламагъа ве сакъламагъа къабилиети олгъан бир аркъадашынъ олгъаны буюк бахт эди. Иште мен о адамны таптым, расткетирдим, Оны манъа буюк Танърымны озю ёллады.

Акыкъатта лагерь аятында, хусусан сиясий мабюслер арасында бир де, бир кимсенен бу дередже ачыкъ, девлет сиясетини къараламакъ, яки тенкъидкъа огъратмакъ — олюмнен ойнамакъ эди. Чюнки совет лагерьлеринде девлет хавфсызлыгъы комитетининъ махсус болюклери мабюслер арасында, оларнынъ озьлеринден чакъыджылар джелъп этип бири-бирлерининъ къуйругъына такъа, текрар материал топламакънен огърашарлар. Амелъде бойле гъаддарлыкъларнынъ олмасы мабюслерни бири-бирлеринден узакълаштыра, кимсе кимсеге якъын бармай, ич сырыны айтмай. Лагерьде бирликсизлик, ишанчсызлыкъ уюм сюре. Фикир ве арекет бирлиги догъмадан ёкъ этиле. Мабюслер бири-бирине ич сырыны ачмай сакъынып юрелер. Башымыз устюнден даимий асылып тургъан сонъсыз дешетнинъ къара пердесини йыртып, насылдыр бир гонъюль ярыгъында, муаббет ышыгъында бири-биримизнинъ юзюне бакъып сёйлеше эдик.

Девамлы динълеген сонъ Эшреф агъам, суаль бермек истегендай, козьлериме къарады. Мен онъа сыра къалдырып бир анъ сустым:

– Демек энди пешман этесинъ! – деди Эшреф агъам сакин бир давушнен.

– Ёкъ, мен ич бир шейге, хусусан япкъан арекетлериме ич пешман этмейим. Къолумдан бир шей кельмегенине янам, – дедим. Эм акъикъатта мен озюмни буюк бир эсапта алдангъан, эсапсыз дереджеде къыйметли бир шей юттыргъан киби сезем. Лякин бу тюкянджыгъа эки кило зльва акъкъыны тѐлеп, абайламай бир кило зльва алып кетмек дегиль эди. Эшреф агъамнынъ ири, шырныкълы козьлери меним юзюме тикильген, гурь мыйыкълары астындан бираз джылмайгъан алда яваш-яваш джиддийлешип:

– О къадары азмы, сен бу шейге джесарет эткенсинъ. Буюк ишлер эр вакъыт бойле кичкенедеден башлай. Къоркъунч, сарп ёллардан, сынавлардан оте. Джеза муддетине кельгенде, о якъыны Алла биле. Бу дюнья шубесиз бойле къалмайджакъ. Бир шей ол-маса биле «мыйыкълы» ебереджек. Портфель давасы оладжакъ. Чокъ сырлар ачыладжакъ... О вакъыт инсанлар бутюнлей башкъа олурлар. Шимди кимсе-кимсеге ишанмай, эр кес озь кольгесинден къоркъа, – деди. Эшреф агъамнынъ келеджекни тарифлеген сѣзлери, бир тарафтан меним гонълюме май олып синъе, дигер тарафтан исе «кимсе, кимсеге ишанмай, эр кес озь кольгесинден къоркъа», – дегени, мени шубелендире. Бу сѣзлер: «Мен сенден де сакъынам», – демек, дегильмидир!..», – деп, теренден кедерлене эдим. Эшреф агъам меним сезекленгенимни дуймай къалмады. Бираз токъталды. Сонъра сѣзюни девам этип:

– Къыскъа да олса, кечмишинъни козьден кечирип, япкъан ве япабиледжек арекетлеринъе къыймет кесмек бу – догъру, эр ким ичюн керекли шей. Эм эр джеэттен файдалы. Лякин яратыджылыкъта дюнь юрек дуйгъуларынынъ акс эттирген сатырларыньа бугунъ пешман этмек, бу сыра дегиль. Эм файдасыз. Эгер о ильхамнен, чин юрек дуйгъуларынен акъып кельген атешли сатырлар

олса, даа да чиркин. Ильхамнынъ озю, ич бир тазыйкъсыз ер астындан къайнап кельген дагъ чокърагъы. Бойле чокъракънынъ сув дамарыны бир ерден къапатсанъ, о дигер бир ерден къайнап чыкъар. Сенинъ миллий дуйгъуларынь да айны онынъ киби, бу сатырларда олмаса, кене шу мевзуда язылгъан дигер сатырларыньда баян олур эди. Инсан озь дуйгъуларындан къачып къуртула бильмей. Сиясетке кельгенде...Эдебиятнынъ озю – сиясет. Бир чокъ шаирлер: «Мен шиир язам, сиясетнен ишим ёкъ!» – демек истейлер. Бу янълыш!

Эшреф агъам онъ къолунынъ ишарет пармагъыны саллал, этрафкъа козь ташлагъан сонъ девам этип: «Булар акъикъий ленинджилер дегиль, девлетни бутюнлей ялан, халкъларны алдав ёлунен алып баралар. Онынъ ичюн сияядан зияде акъикъаттан, яланларынынъ устю ачылмасындан къоркъалар. Миллетимизнинъ фаджиалары акъкъында язмакънен, сен оларнынъ джинаетлерини ачасынъ. Къабаатсыз бала-чагъа, къадын-къыз ве къартларымызнынъ олюминде къабаатлайсынъ. Бундан да гъайры сюрگون халкъларны бу девлетнинъ сиясий къурумына къаршы курешке чагъырасынъ», – деп, Эшреф агъам бир нефес токъталгъан арада, мен онынъ сёзюни болип:

– Эшреф агъам, сиз не дейсиз, мен ве меним киби учъ-беш осьмюрлер, бизим чагъырыкъларымызгъа бакъып сюрگون халкълар исьян котермейджегини анъламайлар деп, ойлайсызмы? Ёкъ, буны биз пек яхшы биле эдик. Сюргонлер ач, чыплакъ, хасталыкътан, комендант зулумы астында хорлыкътан печелленип къалдылар. Яш йигитлерни, белинде кучю бар эр кишилеримизни «труд армия», деп заферден сонъ, мына 6-7 йылдан бери, тель къоралардан чыкъарса да, хусусий эсапта, МВД назары астында тутмакъта. Табиий бир шей, олар Русиеде, Сибирьде русларгъа тель арттыралар. Чагъына кельген къадын-къызларымыз исе сюргонлик ерлеринде, башкъа миллетлерге бала догъурып асрайлар. Бу бизим келеджегимизни мусадере этмек дегильми? Я балаларымызнынъ 1941 сенесинден берли инсан шекилинде

тасиль корьмегенини эсапкъа алсакъ?! Мына бу меселелер мени ве меним киби ойлагъан бир къач аркъадашларымны раатсызлай эди. Меним къафам аля бу кунь бу фикирлернен шыплангъан. Олар манъа гедже-куньдюз тынчлыкъ бермейлер.

– Инанам, бу инсаннынъ мийине кирген сонъ чыкъаджакъ фикирлерден дегиль, – деди Эшреф агъам. Мен озюнинъ къабаатыны акъламагъа тырышкъан баладай:

– Мен халкъымызны исьянгъа дегиль де, къан къарышып ёкъ олмасына себеп оладжакъ адиселерге къаршы курешке чагъырам. Бу эки вакъианынъ бири-биринден чокъ фаркъы бар, – дедим. Сезилип тургъан бир джурьятнен:

– Мына, – деди Эшреф агъам, – мен сенинъ бу фикиринънен пек разым, лякин билъ ки, бу фикирлернинъ озю – исьян. Унутма, бу гъаддар девлет, нидже юзь йыллардан берли, чешит ёлларнен, къырымтатарларны миллет оларакъ ёкъ этмек ёлунен кете. Сен исе бу халкъны, озъ келеджеги огърунда курешке чагъырасынъ. Буны озю узакъ кеткен, исьянджы фикирлер.

Бу арада, яваштан устаханемнинъ къапысы къакъылды, Эшреф агъам сувукъ сескенди. Мен оны тынчландырмакъ ичюн: «Хавфсынманъ, бу озюмизден кимседир», – деп къапыны аралыкъ эттим. Къапыда тургъан, баракъ боюнджа невбетчимиз:

– Уйле емегине барасызмы, я алып келейимми? – деди. Саатке козь ташладым, 12-ден отъкен эди. Бу зонадакилер ичюн уйле емеги вакъты эди.

– Пан Виничук, уйлелик емектен эки нефер ичюн алынъ, меним мусафирим бар, – деп къапыны орыттим. Сонъра Эшреф агъама хитап этип:

– Уйле емеклеримизни мында, бирликте емекни теклиф эттим, – дедим. Эшреф агъам:

– Ёкъ, мен чыкъайым!, – деп турды. – Мени Халид агъам ве дигер аркъадашлар беклейдирлер, – деди де къапыгъа догърулды.

Мен Эшреф агъамны карантин зонасынынъ демир къапыларына къадар озгъарып бардым. Кенардаки баракънынъ юксек,

бетон баскычы устюнде ёлгъа козь этип тургъан къартларны косътерип, Эшреф агъам: – Ана, бакъ мени беклейлер, – деди.

Бизни корьген къартлар ёлкъапыгъа догъру юрип башладылар. Мен оларнынъ арасындаки орта бойлу, шырныкълы къартчыкны таныдым. О, отькен базар куню чалгъыджыларгъа къошулып аккордеон чалгъан, чал сакъаллы, олдыкъча арекетчен адам эди. О да бизим янымызгъа келип етмеден, Эшреф агъама хытап этип:

– Сен къайда юресинъ, басявка, бизлерни унуттынъ, – деди.

Эшреф агъам «тазирге» тесирленмей:

– Мен Ыдрыста эдим. Олян... бугунъ саатлер де бир тез юрген, таныш олунъ, мына таныш олунъ, – деп мени косътерди. Мен къолумны шырныкълы къарткъа узатып:

– «Идрис!» – дедим. Сакъаллы къарт мени къучакълап: – Эбет «Ыдрыс!» дегиль, деп багърына басты. Бир анъден сонъра мени бошап бир адым кери чекильди:

– Сен Идрис олсанъ, мен Халиддирим!, – деп даа бир кере къолумны сыкъты. Бу шакъаны фаркъламай сыкъылгъанымны сезген Эшреф агъам.

– Халид Гурджи, Къырым АССР-де нам къазангъан актёрымыз. – Бу эки аркъадашым исе бири – азербайджанлы алим Али-заде, дигери исе Озъбекистандан, педагог – Касымов. Мен оларнен де къол алып самимий корюштим.

Олар уйле емегине ашыкъа эдилер. Манъа исе иш вакъты зона бою юрьмек олмай. Мен текрар оларнынъ къолларыны алыл сагълыкълаштым. Къартлар эписи бир агъыздан: «Бизге де кель, биз къартмыз, санъа сыра, кель!», – деп къалдылар. Мен де озъ невбетимде: – Мытлакъ келирим, – деп ишандырдым ве ёлума девам эттим.

Мен бу янъы танышларыма олар бригадаларгъа такъсим олунмаздан эвель аселет бараджагъым. Эм иншалла, барырым.

*Ишимбай, 1952, апрель.
Йылдыз 1997 с №3 67-105 с.*

Чокъ ойладым, зейин ёрдым,
Далдым фикир дерьясына,
Насыл дева булайым деп,
Миллетимнинъ ярасына
Къайда назар атсам эгер,
Этраф къара, санки зиндан.
Эр тарафым гъам-гъаркъ олды
Къардашларнынъ козь яшындан
Медениет, фен асыры –
Меним халкъым урян-пурьян
Ана юртым ёгъурылды
Эм йыкълды, олды виран

Салават ш. 1.09.54с.

Мен озь иш ериме меркезий аллея бою дегиль де, чет со-
къакъларнен къайттым. Бу сокъакъ амам-ханенинъ артындан бур
баракларынынъ юксек диварларыны айланып кемер къапыгъа
чыкъа. Ишханеме етмеге 100 – 120 адым къадар къалгъанда со-
къакъны кестирип отургъан надзирателлерни корьдим. Олар учь
киши. Бириси къолларынен штаб тарафкъа косътерип, о бирлери-
не нелердир анълата эди. Мен оларны корьген сонъ юрюшимни
сакинлештирдим. Меним артымдан кельген зеклерге къошылып
бирге юрип башладым.

Олар экинджи сменагъа чыкъкъан мабюслер.

Къолларындаки аш савутлары ве лафларына коре, олар уйле
емегинден къайтсалар керек. Бу ерде тургъан надзирателлерден
бири бизге тараф юрип башлады. Биз онынъ алдына келип ет-
кенде мени токътатып:

– Къайдан келесинъ? – деди ясама серт давушнен.

– Ашханеден келем.

– Ялан айтасынъ, сен ашханеде ёкъ эдинъ. Ондан да гъайры
ашхане анда дегиль, мына, мында! – деди къолунен тарафларны
косътерип.

Кенардан сесини чыкъармай бакъып тургъан уйкен надзира-
тель: – Неге оны иззетлеп (церемонитъся) турасынъ, сой адыны,
табель номерасыны язып ал. Режим начальнигине берирсинъ,
весселям! – деди.

– Сиз меним къабаатымны айтынъ, мен бу себепсиз тазирынъ-
изден макъсад не, анъламайым. Адым керек олса язып алынъ,
– дедим. О, чызмасынынъ къончундан газетагъа сарылгъан къыгъ-
ытлар чыкъарып меним сой адым ве джелъкемдеки номерни язып
алды. Бираз даа баштан аякъ къарагъан сонъ:

– Даа не къарап турасынъ, кетебер – деди.

Мен тез-тез иш одама кельдим. Барак невбетчиси мени
босагъада къаршылап алды. О, сымарлагъаным киби эки адам-
лыкъ уйлелик емек алып кельген. Емеклер иш тезьясы устюнде
тура. Босагъада тургъан невбетчи, сесини чыкъармаса да, недир

сёйлемек истегени корюнип тура эди. О, мени ашамагъа тедари-
кленгенимни корип:

– Емеклер сувугъандыр, бираз къыздырайым, – деди. Мен
акъыкъатны яшырмай:

– Замет этменъ, сувукъча олса да ашарым, – дедим.

– Мастер, билесизми не, сиз, олмагъанда надзирателлер
кельди. Баракларны айланып чыкътылар. Сизни сорадылар.
Одагъа кирип о якъ – бу якъ бакъып чыкътылар, – деди.

– Бир шейлер алмадылармы?

– Ёкъ, бир шей алмадылар, – деди.

– Пан Виничук, сиз билесиз де, биз къайдамыз. Кимлернинъ
къолу астындамыз. Къулакъ асманъ. Раатланынъ, шимди адамлар
иштен келирлер, раатланмагъа къымыш тапмазсыз! – дедим...

Бу акъсыз садалашувгъа бираз иддетленсем де, озъ-озюмни
енъдим. Бу биринджи кере дегиль, бир манъа дегиль. Совет
лагерьлерининъ ички низамында бойле себепсиз зокъумламакъ-
лар, даима маневий сумсюклеп турмакъ рухий джезанынъ бир
къысымы. Бойле чатышувлар, джеза органларынынъ къолунда,
мабюслерни даимий къоркъу астында тутмакъ ичюн бир васта.

Мен уйле емегинден сонъ ишиме башладым. Кейфим тю-
зельди. Ишим онъ кете. Отыкен гедже юкъламагъаныма бакъма-
дан, баш агърысы, я да ёргъунлыкъ сезмейим. Устахане башы
Таманский буюргъан ишлерни яптым. Ара тапып озюм ичюн де,
«Аюв дагънынъ денъизден корюниши» адлы таблонинъ къара-
ламасыны башладым. Догърусыны айтсам, мен Аюв дагъны не
къарадан, не денъизден кереги киби коръмедим. Бу левханынъ
кичкене бир почта (открыткасындан) кочирем. О меним баба
юртымнынъ бир кошечиги, насыл да олса мен бу левха устюнде
ишлегенде озъ юртымда юрем. Онынъ дагъы, ташы, денъизини
озъ къолларымнен яратам. Бу левханынъ къан сыджакълыгъы,
шырныгъы меним гонълюмде тильнен тариф этильмез дуйгъулар
уянта. Озюмде башта гъурур ис этем. Тюшюнджеге далам, бу ад-
жайип юртым кимнинъ аякълары астында, я меним о хор халкъым

къайда?.. Бир дешетли сыджакъ ичинде къалам, козьлерим торлана. Озьлюгинден козьашларым тыгыра. Я, Раббим, бу не, мен бойле сувлу козь, чыдамсыз дегиль эдим де, дейим. Акъикъатта, беклемезден апске алынып, КГБ-нинъ бир адамлыкъ къаранлыкъ зинданына ташлангъанда, я да джелъкеме 25 йыллыкъ агъыр лагерь джезасы юклеген махкеме укюми окъулгъанда козюмден яш косьтермедим. О вакъиалар манъа яланджы адамларнынъ асылсыз къоркъутувлары олып корюне эди. Догурусыны айтсам, арадан учъ йыл отъкенине бакъмадан, бугунъ кене озюмни бугунъ-ярын битеджек, къыскъа муддетли бир мешакъкъат ичинде сезем. Бу умютлер инсангъа къудрет бере. Мында эксериет бу умютлернен яшай. Коридор бою кельген аякъ давушлары ве кеттикче якъынлагъан шаматалар меним хаялларымны больдилер. Дивардаки асма саатчикке бакътым. Саат алтыдан отъкен, якъын иш ерлериндеки зеклернинъ иштен къайткъан вакъытлары эди. Бугунъ даа бир агъыр иш афтасынынъ сонъуна еттик. Ярын базар куню. Бирде-бир себеплер тапып «адеттен тыш, муим вакъиа», – деп иш куню илян этильмесе, раатланырмыз.

Мен акъшам емегинден кельгенимнен юкълап къалдым. Базар куню пек кеч уяндым. Саша Таманский кельмеген. О, адетиндже устаханеге акъшам келе, бутюн гедже танъгъа къадар ишлей. Бу гедже онынъ таблосында ишленильмеген. Мен уянгъан сонъ да, чокъ вакъыт айыныкъ яттым. Къафамда тюневин Эшреф агъамнен олгъан лафлар долана. «Эдебият – бу сиясет», «къальбинъден акъып кельген сатырлар», «тиль, медениет, ватан», «миллетни сакъламакъ ичюн чарелер арамакъ», учъ йылдан берли мен бу сёзлерни давуш чыкъарып сёйлемеге адам тапмай юрдим... Я, «тез вакъытта чокъ шейлер башкъа тюрю олур», – деген фикирге не дейсинъ?.. Бу мени севиндирмек ичюн сёйленген бала лафы дегиль. «Миллетни къуртармакъ керек, эбет», деген фикирден ич айрылып оламайым. Къайта-къайта текрарлай, фикирге далам. Бакъ сен онъа, бойле буюк адамлар да меним киби тюсюне экенлер. Эй, Аллахым, санъа чокъ шукюр! Учъ йылдан

берли къыдыргъан адамымны озюнь алып кельдинь! – дейим. О, баягы яшта адам, озь омюр ёлунда чокь шейлер корьген, онынъ бир бильгени бардыр. Я мен оны озгъарып баргъанда Халид къарт не айтты. «Эшреф юрегине ятмагъан адамнен чокь лаф этмез», – деди. Меним анълагъаныма коре, Эшреф агъамнынъ башында, меним фикирлериме якъын фикирлер чокътан доланса керек. Бу зан этювлер мени артыкъ коклерге котере эди.

Акыкъатта, асылзаде инсанларнен тесадуфен олса биле, бир корюшов, самимий субет, адамнынъ анъында омюр бою силяимез излер къалдыра. Умют ве ниетлеринъни айдынлата, гонълюньдеки арзу-истеклеринъе эминлик руху бере. Аят ёлунъны бутюнлей денъиштирмеге себеп ола. Керчектен де мен бу кунъден башлап, лагерьде озюмни бахытлы бир адам саймасам да, юрек сырларыны ачмагъа сырдашы олмагъан янгъызлардан саймай башладым.

Мен яткъан еримде бу татлы тезссуратларым ичинде ялдай, раатлана эдим. Бу сефер меним хаялларымны невбетчи къарт Виничук дагъытты. О, меним одамнынъ къапысыны аралыкъ этип:

– Турынъ, колонна боюнджа бизим бригадаларны амамгъа айдайлар, – деди. Бу акыкъатта пек мешакъкъатлы шей. Мында чайкъанып чыкъмакънен иш битмей. Факъат бир тешек ве ич чамашырларынынъ авуштырмакънен иш битсе джан къурбан. Лякин ойле дегиль. Тешек, ястыкъ, ёргъан ве дигер зшьяларынынъ сыртынъа урып сыранен дезинфекцион пункткъа барасынъ, невбет кельгенде зшьяларынынъ сыджакъ камерагъа алып кире ве бирер-бирер андаки чуйлерге асасынъ. Бир, бир-бучукъ сааттен сонъ, дигер тарафтан сыджакъ камерагъа кирип алып чыкъа, сувутмакъ ичюн текрар дагъытасынъ. Мында текрар къол чыдайджакъ дереджеге къадар беклейсинъ. Бу ерде бири джоя, дигери «тапа». Бу ишлер акъшам саат 5 – 6-гъа къадар девам эте. Дава-дарабасыз кечмей.

Мен буюк къасеветке огърадым. Бу бир кунъ дагъ кесмектен де агъыр мешакъкъатлы иш. Лякин чаре ёкъ, умумий акъынтыдан

кенарда къалмакъ мумкюн дегиль. Мени бойле вазияетте энъ пек раатсызлагъан бир шей олса, о да чешит къолязмаларым, базы бир къайдларым. Мен адетиндже бойле къагъытларымны о куню амамгъа бармагъан башкъа барактаки танышларыма алып бара, эманет эте эдим. Бугунъ бойле макъсаднен башкъа баракларгъа барып кельмеге вакъыт къалмады. Не чаре, мен хавфлы къагъытларымны кирли саргъыларымнен орап кийиз чызмаларым (валенки) къонучларына сокъып къойдым. Оларны къурутма ода-сынынъ (сушилка) рафларына энъ чет ерде, ян-яна дегиль де, айры-айры ерлештирдим.

Бу сефер амам къарардан зияде къалабалыкъ олды. Лагерьнинъ бутюн ходжалыкъ ве хызмет сааларында ишлегенлер бытовиклер. Олар кенди маддий майшети ве шахсий къасты огърунда джинает япкъан хырсызлар, джемаат ве девлет мал-мулькине къол узаткъан джинаетчилер. Араларында адам ольдюрген, ёлбаскъан, къадын-къызларнынъ намусына киргенлер де чокъ. Бойлелернинъ джеза муддети 10–15 йыл олгъанына бакъмадан сербестликке (вольнохожденец) чыкъаралар, олар лагерьде ракъы-шарап спекуляциясы да япалар. Мына бойле унсурлар бизим лагерьде озьлерини – темизлер сырасында сая, бизлерни исе чаре тапты, девлетнинъ сиясий душманлары, деп, хорламагъа тырышалар. Бу вазияет амам кунълери, язлыкъ-къышлыкъ усть-баш денъиштирилъгенде пек билине. Олар эр джеэттен айырды, юксекте олмакъ истейлер. Лагерь администрациясы да, бунъа ёл бере. Атта бу акъыкый джинаетчилернинъ сиясий мабюслерге къылынганларыны коре, мыйыкъ астындан кулелер.

Бугунъки амам къалабалыгъынынъ сонъу буюк давагъа чеврильди. Чыплакъ зеклернинъ дешетли котеклешмесинен битти. Битмеди, вакъытынджа бастырылды. Бойле бир балабан даванынъ себеби кичкене бир шей эди. Амамнынъ ювунмакъ ичюн нормаль дередже сыджакълыкъта сув келип тургъан сепкилеринден бекленмеден къайнакъ сув кельгени ве арты кесильмей акъып тургъаны олды. Бу вакъиада 60-къа якъын мабюслер

эр эки тарафтан къапылары мандаллы сыджакъ амам ичинде, къайнакъ сув фышкъыргъан сепкилер астында къалдылар. Пек чокъларынынъ тенлери янып чийрады. Бу бир я да эки кишининъ абайсызлыгъы дегиль де, сиясий мабюслер арасында бир къач корюмли йигитлернинъ къасты олгъаны билинди. Онынъ ичюн къапы– пенджере авагъа саврулды. Бу хасисликни япкъан учъ-дёрт унсурлар ве оларны къорчаламакъ ичюн етишип кельген бекчи-надзирателлер чыплакъ мабюслернинъ дешетли котегине огърадылар. Мында авада ялдагъан амам легенчиклерининъ ве аякъ астына салынгъан агъач чильтерлернинъ эсабы ёкъ эди.

Кезлевли достым Саид де мында озъ бригадасынен бирге амамгъа невбет беклегенлер арасында. О, яныма кельди. Адетиндже джылмайып:

– Эвден мектюп алдынъ, гъалиба! – деди.

– Бу шубеньде эсас не?

Мен кенардан къарап турдым, чырайынъ куле, кейфинъ еринде олса керек.

– Ёкъ, Саид, озюнъ билесинъ, манъа мектюп язаджакъ адам къалмады. Бир къыз къардашым олса, о да Алла биле къайда?.. Не алда...

Бу арада амам беклеме-залларынынъ къапыларындан, бир кереден ичери надзирателлер ве къызыл фуражкалы, девлет ички тертип аскерлери келип кирдилер. Олар залда амамгъа невбет беклегенлерни азбаргъа къуваладылар. Бу он беш дакъикъа эвель ятышкъан, амам давасында котек ашагъан невбетчи надзирателлерге кельген къошма кучълер эди. Ичери киргенлеринден гъайры, даа бир къысымы амам корпусыны этрафындан алкъагъа алып, эр 10–15 метрде бир аскер тура эдилер. Зона бою амамгъа догъру кельген сокъакъларда да надзирателлер тура. Кельгенлерни кери къайтаралар. Биз: Саид, мен, даа дёрт-беш мабюслер вакъианы кенардан козь этип турамыз. Саид манъа, къызылбашлары ишмар этип:

– Бармы къоркъу... – деди.

– Я шакъамы, барот сандыгына серник тюшеджек де!.. Бу лагерьде дёрт бинъге якъын мабюс бар. Олар котерильсе не олур билесинъми?!

– Ойле буюк шейге себеп къайда?.. учь, беш мабюснинъ къулагъы, я аркъасы чийрагъанымы?

– Ёкъ, меселе даванынь неден башлагъанында дегиль, кимлер къошулып, къайда кеткенинде. Мында дава ичюн, тиш сызыгындан чыкъарылмагъан, бинълернен себеплер толу юреклер даимий къайнап тура.

– Онынъ ичюн олар тез-тез аскер чагъырдылар.

– Чагъырмай не япсын. «Зор оюн боза» дегенлер. Къарт къашкъыр кимнинъ къозусыны ашагъаныны яхшы биле. Мукъайт ола.

– О зевкълы кунълерни биз коръмемиз, – деди Саид, истексиз джылмайып. Мен башымны котерип онынъ юзюне тиктим козьлеримни, онынъ юзюнде терен ынджынув бар эди.

– Ынджырма, «Ант эткенмен» чалгъанынь ичюн 25 йыл джеза берген судья, я да онынъ къолундаки «къанунларны» язгъан ун-сурлар озь яптыкъларыны пек яхшы билелер. Олар къарынджагъа юзь кере буюткен джамнен бакъалар. О къадар да арткъач къоркъалар. Эх... эй!., хырсызнынъ къалпагъы яна! – дедим Саидке бильмирлик таслап.

– Сен билесинъми, бу ортада, «Печора – Кама бассейнинде» ондан зияде лагерьлер бар дейлер. Эгер дейим... котерильселер... Ана зевкъ къайда! – деп сусты Саид.

– Ёкъ, Саид ойле зевкъ керекмей. О къыргъынлыкътан гъайры бир шей бермез.

– Догъру, сен Караганда лагерьлеринде олгъан вакъиаларны эшиткен эдинъми?..

– Караганда дейсинъ. Узакъ кетмеге не керек, 1951 сенесининъ Ангрен вакъиасы акъылынъдамы?..

Ангрен вакъиасы дегенде Саиднинъ чырайы денъишти. Бу адисе 1951 сенеси, Ангрен шеэриндеки сиясий мабюслер лагеринде олып кечти. Биз, Саид, Февзи, Иззет агъа ве даа бир

чокъумыз бир баракта яшай эдик. Мында буюк кемер къапыдан киргенде, сагъ тарафта бир чукъур, теле-барак бар эди. Онъа лагерде учюнджи барак я да, БУР дей эдилер. Июнь айынынъ сонъки кунълери эди. Бу баракны орап алгъан надзирателлер гедже-кунъдюз алкъада туттылар. Анда кирген-чыкъкъан кимсе де корюнмей эди. Лякин анда етмишке якъын мабюслер яшагъаныны лагерде эр кес биле эди. Бир базар куню лагерь начальниги-полковник Тагиев лагерь радиосындан чыкъыш этти. Начальник озь чыкъышында, учюнджи баракта яшагъан мабюслер озьлерининъ лагерь къаиделеринден тыш талапларынен, лагерьнинъ ички режимини бозгъанларыны, чешит шартлар ортагъа сюрюп, иштен ред эткенлерини сёйледи. Сёзюнинъ ахырында бу буюк къабаатлары ичюн энъ къатты джезагъа огъратыладжакъларыны къайд этти. Арадан учь кунь кечкен сонъ яры гедже вакъыты барак янып башлагъаны, тютюни ве сасыгъындан гъайры, кенардан корюнген алеви ве этрафкъа ургъан ярыгъынен билинип тура эди. Башкъа баракларда яшагъан мабюслерден бу фаджианы корип ярдымгъа бармакъ истегенлерни барактан чыкъармадылар. Эр бир баракнынъ чыкъыш къапысында надзирателлер турды. Олар инсанлыкъ дуйгъусынен ярдымгъа атылгъан темиз къальпли адамларны баракларына къайтарып къападылар. Бутюн гедже барак янды. Сёндюрмек ичюн не шеэр янгъынгъа къаршы куреш идаресинден, не де лагерьнинъ озь имаесиндеки янгъынгъа къаршы аджеле куреш болюгинден ич кимсе сефербер этиль-меди. Атта лагерь территориясындаки сув агъларынынъ янгъын эхтималы ичюн къалдырылгъан сув грантлары ишлетильмеди. Сабагъа къадар бу баракта не олды, не къалды бильген ёкъ. Эртеси куню ишке чыкъкъанда, джесарет этип о тарафкъа козь ташлагъан кимселер, буюк бир котлован ичинде агъач чатысы янып топракъ дамы чёккен бир къара харабени коре бильдилер. Лякин, бу даа тютеп тургъан котлован ичинде, куюк топракъ астында къач джесет ята... къуртарылгъан олдымы... Алла биле... Шубесиз бу дакъикъада Саид де, айны вакъианы хатырласа ке-

*?, Эшреф Шемми-заде, Идрис Асанин.
1953 с. Салават шезриндеки лагерь аркъадашларынен.*

рек. О, къоркъунчлы тюштен сонъ даа озюне келялмагъан адам киби эеджаннен:

– Сен о кунълерни анъма, меним эсиме кельгенде этим-теним чимирдей. Къомшу баракта яшагъан мабюслернинъ айткъанларына коре, о янгъындан кимсени къуртармагъанлар. Янгъында къалгъан инсанларнынъ джан аджджысы, яйгъаралары эки-учь саат девам эте, сонъра яры геджеге къадар инъильтилер келип тургъан, – деди Саид.

– Мына достым... Олар бойле джанаварлар. О элли адамны бир актнен эсаптан чыкъарып ташлагъандырлар. Къуртулышмы бу?..

– Эбет, о ёлда арекет догърудан-догъру олюмге кетмек демек, чюнки биз халкътан айырылгъан алда, тель къоралар алкъасында, эр шейден махруммыз. Атта душманнен къаршылашмакъ ичюн къолумызда таякъларымыз биле ёкъ.

– Тышарыдан ишанчлы бир кучъке аркъа таямадан, лагерьлернинъ ичинден башкотерюв факъат къыргъынлыккъа алып барып. Юзьбинълернен джанларны бир шей саймай ёкъ этерлер...

Билесинъми бу факъат ичтен чурюмек керек. Эски тарихларда бойле мисаллер чокъ.

– Эх-эй!.. Онъа не къадар вакъытлар керек!..

– Сенде, менде, бизим акъранларымызда вакъыт етерлик. Даа яшмыз.

– Начальник тюшюнсин дейсинъми?, – деп джылмайды Саид. Мен бираз джиддийлешип:

– Я не, айткъанларына коре генерал Бекетов энди яшы алтмыштан кечкен бир къурумыш къарт экен.

– Я оны ким корьген, эки йылдан берли, онынъ бу лагерьге кельгенини ким корьген.

– Анавы Троцкийге ошагъан сакъаллы чуфут бар да, онынъ Таманскийнен лафларыны эшиттим. О, Бекетовны юксек бойлу, арыкъ, къарт бешарет, дей. Бекетов джебз корьгени ёкъ. Дженктен звель ве дженк йыллары Одесса арбий округы трибуналы реиси олгъан. Чешит уйдурма къабаатларнен бинълернен инсанларны къуршун джезасына укум эткенлерден бири – бу джеллат.

– Я, о чуфут бу шейлерни къайдан биле, ёкъса озю де о сойларданмы?

– Ёкъ, Саша онынъле сёйлешкенде пан профессор дей, онынъ аслы ады Оскар Данилович Данилевский, мен онынъ китапхане картасыны корьдим. «Воляда» профессор олгъан. Шимди ГУЛАГ начальниги Бекетовгъа доктор диссертациясы яза эмиш.

– Мен оны зона бою, китаплар котерип юргенини корем, къайдадыр барып келе.

– О чокъ вакъыт китапханеде ола. Базы бирде бизим ишханеге келе. Рессам Таманскийнен кечке къадар сёйлешип туралар. Тиллери русча дегиль, яхшы анъламайым. Зан этем полячка. Базы бир, отбойдан сонъ индемей ятам. Оларнынъ лафларыны динълейим. О къарт чокъ шей биле. Эгер эписини анълап олсанъ, шашар эдинъ, деп битирмеден, Саид кульди. Анълашыла «анъласанъ шашар эдинъ», дегеним онынъ хошуна кетти.

Бизим мевзусы джоюлып, къайдаларгъадыр кетип баргъан

субетимиз битмеди. Амамнынъ чыкъыш къапылары ачылды. Чыкъмакъта олгъан мабюслерни сарып алгъан надзирателлер, оларгъа учер-учер тизильмекни эмир эттилер. Амамдан чыкъкъан элли неферден зияде мабюс эписи Якубов Акбарнынъ бригада-сынданлар. Акбар озю де мында. Олар: Акбар, Борибай, Боранбай биринджи сырада туралар. Эр бирининъ бою эки метрге якъын, кенъ джавурлы арслан йигитлер. Олар дженктен эвель Сталинград арбий командирлер мектебини битирген сонъ Финляндия, Польша арбий компанияларында иштирак эткен арбийлер. Ватан дженкининъ биринджи кунълеринден апансыздан фелякетке огърагъанлардан. О кунълерде олар энди капитан, майор унваны ташыгъан джесаретли командирлер эдилер. Олар ичюн энъ зор вазиятте биле низам, интизам – энъ муим шартлардан сайыла. Бу бригада азаларындан эписи дегендай – туркистанлылар. Мында узбек, къазах, къыргъыз, туркмен деген сёз ёкъ. Оларнынъ бири-бирлерине урьмети, умумен бирлиги лагерьде эр кесни имран эте. Бу бригада, 3 йылдыр УПАГ боюнджа эмек косьтеришлеринде биринджи ерни ала. Аскерлердай, тертипнен сырагъа тизильген мабюслер къоллары артында, башлары тёбен, бир чокъ надзирателлернинъ алкъасында джёнep кеттилер. Биз, бу ердеки мабюслер оларны козьнен оздырып, агъыр бир рухий сукюнет ичинде къалдыкъ.

Этрафкъа олдыкъча дикъкъатлы Саид, манъа чеврилип:

– Я, оларгъа дезинфекцион камерадаки эшьяларыны не ичюн алдырмадылар экен? – деди. Акъикъатта оларнынъ къоллары бош, аркъаларында къавушкъан алда эди. Бу тарзда юрмек лагерь ички режими шартларындан сайыла. Бу ердекилерининъ тарифлерине коре оларны озь баракларына дегиль де, гъайры бир ерге, ола биле штаб бинасынынъ кичкене залына алып барып тазирлейджеклер. Я да, бу дакъикъада, лагерь начальнигининъ аджеле суретте азырлангъан джеза шартларыны окъуджакълар. Не олса да эр кес озюндже къарарлаштыра эди. Мен бу лафларгъа къошулмай фикир этип тура эдим. Саид манъа чеврилип:

– О акъшамки корюшювден сонъ, Эшреф агъам кельдими?
– деди.

– Эбет, о ишандыргъаны киби, тюневин саба емегинден сонъ кельди. Биз уйлеге къадар бир ерде эдик. Субетлештик, аджайип инсан. Мен пек мемнюн къалдым.

Саид даа бир кере джылмайып, бетиме къарады, сонъра яваштан:

– Мен дуям, сенинъ чырайынъ, арекетинъ башкъа. Кейфинъ тюзелип башлай. – деди.

– Акъикъат, Саид мен озюмни бутюнлей башкъа тюрлю сезем. Билесинъми, о ойле бир инсан, насыл мевзуда сёз кетмесин, эр джезттен тафсилятлы малюматы бар. Мен бир шейни махсус сынадым, о субетдешининъ сёзюни больмей, сонъуна къадар дикъкъатнен динълей. Амма бизлер насыл лаф этемиз?..

Субетлешмеге бильмеймиз, невбет беклемей: «токъта, токъ-та!», – деп, бири-биримизге багъырамыз. Кенардан корьген кимсе бизлерни бу адамлар къавгъа эте беллейлер. Эшреф агъа ашыкъмай, сабырнен динълей. Сонъуна къадар динълеген сонъ озъ фикирини олдыкъча къыскъа, анълайышлы айта.

– Сен Таманскийнинъ озъ саметдешлеринен тынч, сакин медениетли лаф эткенлерине сукълана эдинъ, акъылынъдамы? Демек, бизлерге де мумкюн экен де!..

– Эбет, аркъадашларнен муамеле медениетлик талап эте. Бизге де буны бильмек керек. Биз руслардан унер алсакъ кийиклешип кетермиз.

– Я буны Умерге я да Абселямгъа насыл анълатырсынъ, – деп кульди Саид, шакъанен.

– Олар яхшы йигитлер, факъат бираз «блатной» оладжакъ олалар. Мен бу вазиятти яхшы анълайым. Тарсыкъалар, яшлыкъ-нынъ энъ аджайип йыллары ботен кете.

Саид меним бу фикиримнен разы олгъандай башыны чалкъады. Бир тыныш токъталгъан сонъ; бир муим хабер айтаджакъ адамдай джиддийлешип:

– Сен билесинъми не, карантиндекилерни ярын ишке чыкъа-
раджакълар, гъалиба – деди.

– Я оларны бригадаларгъа такъсим эттилерми?

– Эшитмедим, бугунь бир шейлер япсалар керек. Биз Эшреф
агъамны не япадажакъмыз?.. Сен Билялгъа бир шей айткъан ол-
санъ яхшы олур эди, – деди Саид.

– Не япадажакъмыз, кене эр вакъыттаки киби, озюмизнинъ
бригадалардан бирине, – дедим.

Мен озюмизнинъ, дегеним, лагерь боюнджа докъсан файыз
азалары бизим семетдешлеримизден ибарет, 4 бригада бар. Бу
бригадаларнынъ етекчилери де бизим йигитлерден. Бу брига-
далардаки мабюслер эписи бири-бирлеринен тувгъанлар киби
бир топлу олып яшайлар. Муим къуруджылыкъ объектлеринде
энь агъыр, муреккеп ишлерни япалар. Куньделик нормаларыны
140-150 файыз беджерелер. Мында сыдыргъы суретте куньлюк
иш нормаларыны бойле юксек файызгъа зда эткен бригада аза-
ларына бир иш куню, джеза муддетининъ учь куню эсаплана.
Агъыр лагерь шараитинде, къара ишлерде, шималь икълиминде
150 файызны эльде этмек ичюн озь аятынъдан беш куньлюк
сагълыгъынъны сарф этмек керек ола. Кене де олса, бизим се-
метдешлеримиз бу меселенен пек меракъланалар.

Яш башындан такъдирнинъ бойле агъыр сильтемине огъ-
рагъан бу мазлум инсанлар, бу къаранлыкънынъ о бир башында
базы бир корюнген умют учкъунларына догъру кетмеге уруналар.
Олар бир дередже нормаль аяткъа къайтмакъ ичюн бундан баш-
къа фурсат тапмайлар. Бу семетдешлернинъ эксериси 25-30 чокъ
олса 35 яшларында гуль киби инсанлар. Ич бири бу яшына кель-
гендже инсан акъыллы омюр корьгени ёкъ. Оларнынъ бутюн умют-
лери лагерьден сонъки аяткъа багълы. Эр бирининъ фикиринде
ич олмагъанда 35-40 яшына етмеден бу мешакъаттан аман-эсен
къуртулмакъ. Яшы къыркъкъа етсе биле аиле тизмек, къоранта,
эвлят ферасы корьмек хаялынен яшайлар. Базы бирлери исе
эр куньки тюб урбасынынъ энь терен джебинде, къучагъында

балачыгы олган яш келинчекнинъ фоторесимини ташыйлар. Бойле гъариплернинъ айле асрети даа буюк.

Бу гъариплерден чокъусынынъ яптыгы «гуналары» бу агъыр лагерь азапларынынъ бир афтагы хорлугъына демейджек бир шей... Амма не япаджакъсынъ!.. лагерь шараитында темиз къалипли эмекчи, сафдиль инсанлар, тешкиятчылыкъта къабилиетли, намуслы бир кимсенинъ къорумына мухтаджлар. Бойле бир инсанпервер оларнынъ эмегини тешкиятландырмаса, бу гъариплернинъ манълай теринен къазанылган акълары я мейдангъа чыкъмай къала, я да локъатаджы унсурларгъа мал ола. Чокъ шукур, бойле тешкиятчылыкъ къабилиети олган, адалетли, миллетсевер семетдешлеримиз мында да ёкъ дегиллер. Олардан бири 13-нджи бригаданынъ етекчиси – Билял деген йигиттир.

Кунъдюз саат 4-тен отъкен эди. Биз амамдан сонъ чамашырларымызны меним иш одама ташлап Билялны излеп чыкътыкъ. Кунешнинъ мунарлы синиси байырлар устюнден Батыгъа тыгъыра эди. Онынъ сёнюк нурларынынъ сыджагы дегиль, ярыгы да экилип башлагъан эди. Этрафтаки дагълар, кениш чёллер къалын къар ортюси астында. Кеттикче ава сувый бере. Азбарда патта-сатта бир къач адамлар корюне. Алчакъ эски бараклар къурт ювасыдай гурълей. Биз Билялны озъ барагында, шахмат тахтасы башында барып таптыкъ. Барак ортасындаки узун маса башында секиз – он киши топланганлар. Огдекилери скемледе, арттаки сырадакилери исе оларнынъ башы устюнден масадаки шахмат фигураларыны сес-солукъсыз къарап туралар, мындаки танышларымыз бизге ер берип, отурмагъа теклиф эттилер. Эксериетнинъ дикъкъаты шахмат оюнында. Маса башындан базы бирде, Билялнынъ «ферзе!», «шах!», «мына даа бир шах!» – давушлары келе. Чокъкъа бармай сейирджилер: «мат», «энди мат» аферин Билял!», «Бу антик «мат» олды деп, маса башындан таркъайлар. Билял еринден турды: О юксек бойлу, къартал бурунлы, дюльбер дегиль, лякин олдыкъча къансыджакъ йигит. Билял баладжа бир гъурурнен: «къана, келинъ, мат арз эткенлер даа бармы?». Терен

юкьугъа кетмеден даа кимге «мат» къояйым», – деп шакъалаша эди. Бу арада Саид еринден турып онъа:

– Билял, «мат» къоймагъа вакъытынъ къалмады, сени Федор Ильич чагъыра», – деп, селямлашты. Таракъташлы Мемет де бу ерде эди. Бизлер агъа-къардашлар киби корюштик. Сагъ эсенлик сораштыкъ. Билял Саидке хитап этип:

– Хайыр ола, Федор Ильични не вакъыт корьдинъ, не зору бар экен? – деп кульди. Саид мени косътерип:

– Койдешинъ анълатыр. Эки тат бири-биринъизни тез анъларсыз, – деди. Мен махсус Меметнен лафкъа тутунып:

– Улан, Мемет «мат» алгъан сен эдинъми шу, – дедим. Мемет олдыкъча шакъаджы, инсанпервер бир йигит. Лякин онынъ шакъаларына даянган мында пек аз. О, этрафкъа козь ташлагъан сонъ, эр кес эшитеджекдай бир давушнен:

– Бригадирим олган сонъ, не япайым, даима мат берип турсам, арамыз бозуладжакъ кимерде бир къувандырам, – деди. Билял бу шакъагъа джевап бермеди. О, энди Саиднен лаф эте эди.

Саид Билялгъа Эшреф агъам акъкъында керек малюматны берди. «О адам, – деди, 40-45 яшларында. Оны къарт косътерген чаларып башлагъан гурь сакъалы. Шаир олмакънен къалмай, эр джеэттен кениш бильгиси бар. Русчадан ве эсап-къасаптан пек яхшы. 1949 сенесинден берли лагерьлерде. Узбекистан лагерьлеринде олгъанда къуруджылыкъта ишлеген буюк бригадаларнынъ биринде культорг* олган. Бу девирде бригаданынъ эсап-китабыны алып барган, наряд ишлерини яхшы биле. Буюк объектлернинъ биринде участка начальнигине ярдымджы олса, озюне ве эсабында турган бригадасына буюк ярдымы тиер эди», – деди.

Билялгъа бойле меслеат бермеге Саиднинъ акъкъы ве ишанчы бар эди. Чюнки Саид озю бир бучукъ йылдан берли, буюк бир къуруджылыкъ идаресинде ПТО начальниги янында ишлей. Оны

* «культорг» – лагерьлерде буюк бригадаларнынъ теркибинде бригадирнинъ ярдымджысы. Онынъ иши – бригада азаларынынъ эр джеэттен эсап-китабы.

бу иш еринде пек бегенелер. Берильген вазифесине месулиетли янаша. Озь эсабында тургъан бригадасына да чокъ ярдымы тие. Билял манъа хитап этип:

– Бу санъа къошакъ политикан, экен, айт не япаджамыз?, – деди. Мен онынъ шакъасыны анълай эдим. Чюнки Билял биз энди бир афтадан бери Эшреф агъамнен корюшип, сёйлешип, якъынлашып юргенимизни биле эди. Мен онынъ урьметини ляйыгынджа котерип: «Билял агъа бу лагерде сенинъ джесаретинъден умюди олмагъан татар ёкъ». Буны озюнь билесинъ. Ондан да гъайры, сенден башкъа ким барса барсын, Федор Ильич лаф этмез. Эшреф агъамны эв-мекян къуруджылыгы идарелерине ишке чыкъкъан бригадаларнынъ бирине алмакъ керек. Анда идарелер къуруджылыкъ мейданы ичинде. Чешит участкаларда контора ишлери де бар. Заводларгъа, демир ёлгъа, лесосплавгъа чыкъкъан бригадаларда иш пек месуль, эм адам эсабы конкрет. Билял агъа, мен акъыл огретмейим, аксине, сен бу шейлерни эписини козьге алгъан адамсынъ, мен факъат сенинъ юзюнье бакъып фикирлеринъни окъуйым. Бу дакъикъада сен де, айны бу фикирлернинъ устюнде баш ёрасынъ», – дедим. Билял чуйден фуфайкасыны алып омузларына ташлап чыкъып кетти. О, къапыны япаяткъанда:

– Мында беклемень. Мен къайткъанда сенинъ ишханенъе кирерим! – деди.

Биз Саиднен бирге меним иш одамдамыз. Саат алтыдан кечти. Дёрт козьнен дегендай Билялны беклеймиз. Алла биле, даа Билял не хабернен келеджек... Биз бири-биримизге Эшреф агъамнынъ меселесини бираз кечиктиргенимиз акъта пешманлай, икран этемиз. Бу лафны ич олмагъанда эки кунъ звель котермек керек эди, деймиз. Мына бугунъ, бир афтадан берли бекленильген базар «раатлыкъ» куню амам къалабалыгынен отип кетти. Дава ненен битти, Алла биле. Ондан да барып хабар алмакъ керек. Мында: озъбек, къазакъ, къыргъыз, татар ве дигер тюркий миллетлернинъ векиллери бири-бирлеринен къан

къардашлыгыны унутмайлар. Мында европалылар бизлерге «азиялылар», я да «къаралар» – демектен чекинмейлер. Лякин бири-бирлеримизге якъынлыгымызгъа, къыйын дакъикъаларда къол туткъанымызгъа бир бакъышта сукъланалар. Даа догърусыны айткъанда, пахыллыкътан чатлайджакъ дереджеге келелер. Хусусан руслар тиль анъламай пек гъадапланалар. Мен бойле вакъытларда севинем ичимден: «Яшасын озюмизнинъ тюркий тилимиз!», – деп къычыраджагъым келе. Саид де бу фикирде, биз бу фикирни таркъатмагъа тырышабыз. Бизим къандашларымыз яваш-яваш буны анълайлар. Биз Саиднен бойле, о якъ, бу якътан сёйлешип тургъанда, Билял келип кирди. Онынъ чырайы ёргъун, юзю кульмей. Киргенинен, къапыгъа якъын буюк табло алдындаки кичкене отургъычкъа чёкти. Къалпагыны чыкъарып ятакънынъ къоллугъына ильди. Фуфайкасыны чыкъармады. Билял бир шей сёйлемей, сессиз-солукъсыз отура. Бизлер исе ашыкъып хабер беклеп турамыз. «Къайда бардынъ, кимни корьдинъ, не дединъ, санъа не дедилер?», – деп сорап башламакъ Билялгъа нисбетен бизим ичюн бир урьметсизлик оладжакъ. Акъикъатта Билял лагерь масштабында бизлер ичюн, тек бизлер ичюн дегиль, бутюн семетдешлеримиз ичюн буюк адам. Даимий аркъа. Насыл бир къыйынлыкъкъа къалмайыкъ, эпимиз онъа чапып барамыз. О, бир хастсыз ярдым эте. Мен эминим ки, Билял меселени чезип кельди. Я да ярынгъа чезильмеси ичюн анълашты. Чюнки о башлагъан ишининъ артындан къалмай. Онынъ лагерьнинъ баш нарядчиги алдындаки итибары буюк. Бу итибар Билялгъа факъат лагерьге 85-90 мабюстен ибарет бригаданынъ йыл бою кетирген 140-150 файызгъа беджерильген эмек планы дегиль. Бу сары адждерха лагерь боюнджа Билялдай 8–10–15 бригадирге озь «достлыгыны» бедава косътермей. О буюк иш – эмек файызлары ве баш нарядчик Федор Ильич Кустовойнынъ «достлыгы» гъарип мабюслерге пек паалыгъа тура. Олар бурунындан къан кельгендже ишлеп, къазангъан отьмеклик капигини Билял киби джесаретлернинъ къолунен ынджына-ынджына Федор Ильич

адлы вахшийнинъ джебине тыкъалар. Шубесиз Федор Ильич бу къара, игренч хызмети ичюн мукъфатсыз къалмай. Мына булар эписи къара империянынъ зулумы гъарип мабюслернинъ башына...

Пан Виничук сув къайнатты. Бир чайник къокъулы къара чай демледик. Шимальде къою демленген къара чай инсангъа кейф бере. Мен бундан бир афта эвель Саид къомшупай кетирген Самаркъанд къара кишмишини чыкъардым. Биз учюмиз де узун масагъа якъынлаштыкъ. Чай акъыкътта яхшы эди. Бизлерни йымшатты. Мен эр вакъыттаки киби ашыкъчанлыкънен, Билялгъа хитап этип:

– Якъубовларнынъ иши ненен битти экен, Федор Ильичтен бир шей анъламадынъмы? – деди.

– Ёкъ, бир шей анъламадым, лякин ярын ишке чыкъаджакъларнынъ разнарядкасында (такъсиминде) 60-джы бригада ёкъ.

– Мумкюн дегиль, баш нарядчик бильмесин, – деди Саид.

– Бильсе де айта къоймай да, о ким, айны шу явурлардан дегильми! – деди Билял.

Билял чайны ичип къолундаки стаканны къойды. Даа бир джам чай тѣкмек ичюн къолума чайданны алып, Билялнынъ савутына якъынлаттым. Онынъ юзюне бакътым. Билял ишмарнен «башкъа ичмейим», – деди. Онынъ юзюндеки насылдыр бир къасеветнинъ излери даа таркъамагъан эди. Мен оны бираз джоштырмакъ ичюн даа бир саат эвель озъ барагында «мат» къоймагъа адам излегенини хатырлап:

– Билял, вакъытынъ олса бельки бир партия шахмат ойнармыз?, – дедим.

– Шахматкъа вакъыт ёкъ, бараджакъ ерлерим бар, – деди.

– Я бизим иш насыл олды, индемейсинъ, ёкъса бир шей чыкъадымы?

– Олды, факъат ярындан дегиль, ярындан сонъ, салы кунюнден Катияровнынъ бригадасынен чыкъаджакъ.

– Я буны Катияровгъа ким анълатыр?

– Мен баргъанда Катияров баш нормировщикнинъ одасында эди. Онынъ бригадасы эки афтадан бери эв-мескен къуруджы-

лыгы объектлерине чыкъа. Меним тевсием иле Федор Ильич, Шемьи-задени Катияровгъа теклиф этти.

Бу лафларны дикъкъатнен динълеп тургъан Саид: – Я, Катияров бундан разымы, о бираз терсче таттыр, – деди.

– Катияров онынъ соядына коре азербайджанлы беллеп, бираз токъталды: сонъра – «Иранлымы, я азербайджанмы?» – деп сорады, деди Билял, сёзюни девам этип: «Федор Ильичнинъ айткъанына коре, Шемьи-заденинъ джинайи ишинде Озбекистан лагеринден берильген яхшы характеристикасы бар. Саид бу лафлардан мемнюн къалды:

– Федор Ильичнинъ теклифине къайсы бир бригадир бир шей дер. Ондан да гъайры Катияров ичюн Эшреф агъамдай эр джезттен бильгили адам чокътан керек эди. Эв-мескен къуруджылыгы Идаресинде прораблар немсе балалары. Оларгъа бир ярдым этсенъ къаршылыгына беш къайтаралар. Озлеринде де, ишлеринде низам, эсап-китап бар.

Билял кетмеге тедарикленди. Бизлер де оны озгъармакъ ичюн турдыкъ. Билял къапыдан чыкъкъанда: «Хысмет олса къайда кетесинъ?», – дедим.

– Озюм де бильмейим къайда барайым, бу туркистанлыларны кимден сорап билейим. Бугуньки шаматанынъ ахырыны бильмей юкълап оламам, – деди.

Биз учюмиз бирге тар сокъакътан меркезий аллеягъа чыкътыкъ. Азбарда там манасынен акъшам эди. Сокъакъларда чыракълар яна. Тель къоралар бою прожекторларнынъ козькъамаштырыджы нурлары тёкюле. Тель къоранынъ юксек къафеслериндеки къызылбашлар узакътан кюфюр сёзлернен бири-бирлерине чатышалар. Киминдир адресине сёгюнчлер ягъдыралар. Шимальнинъ хышымлы икълимини анъалар. Акъикъатта, ильк баарь олгъанына бакъмадан, авасы титис. Серс сувукъ, аякъ астында сылакъ асфалът бузлагъан, къоркъунчлы тая. Къара-къонъур булутлар баракларнынъ тёпесини сыйпап отелер. Урал дагъларынынъ Учъ-Ала къырларындан котерильген аджджы ель оларны Акъ-

Идель бою дженюпке сюре эди. Сокъакъларда инсан корюнмей. Бу сукюнет лагерь шараитини даа зияде чиркинлештире. Биз секизинджи баракъа етмезден, ёлумызны кестирип къаршымызгъа учь надзиратель чыкъты. Олар бизни токътатып, къачынды барактан, къайсы бригададан, къайда кетесиз? – деген, арды сыра суаллернен башымызны айландыралар. Биз, Саид ве мен индемедик. Сыра Билялгъа эди. Чюнки о эр джеэттен буюк. Не десе инандыра биледжек. Лякин Билял пек аджайип инсан, о ич бир вакъыт бу мотхайларгъа дарбе бермей. Бир шей анълатмакъ, исбат этмек истемей. Акълы, акъсыз не деселер: «пек яхшы, бильмедим, башкъа олмаз!» – деп, кечирим сорап, кете бере. Мен онынъ сабырына, саделигине шашам. Мына бугунь акъшам да ойле япты. Акъикъатта, лагерьде даа «отбой» урмады. Къаиде боюнджа саат онгъа къадар юрге акъкъымыз бар. Билял бу акъта оларгъа бир сёз айтмай, «уздюринъ башымыздан!» демек, ерине: «Бильмедик, афу этинъ, начальник!» – дей.

Бу соргулардан сонъ, надзирателлер бизлерге он дакъикъадан чокъ кечмезден эр биримиз озъ яшагъан барагында олмакъны эмир эттилер. Надзирателлер учер-бешер олып башкъа сокъакълар бою да юре эдилер. Бу шубесиз бугунь амамда олып кечкен къалабалыкънынъ девамына ёл къоймамакъ ичюн олгъан бир тедбир эди. Биз бу ерде Билялнен сагълыкълашып къайттыкъ. Саид меннен бирге келип бугунь амамдан сонъ къалдыргъан ятакъ эшьяларыны алып кетти. Мен оны баракнынъ баскъычына къадар озгъарып одама къайттым. Мен ишханеге кирип, къапыны ортып етиштирмеден, къапы къакълды. Рухсетимнен ичери невбетчи къарт – Виничук кирди. Онынъ юзю теляшлы, давушы къалтырай эди:

– Мастер, сиз бугунь къурутма одасында бир шей яшырмадынъызмы? – деди.

– Насыл бир шей, пан Виничук? – дедим. Мен не къадар тырышсам да, абдырагъаным сезилип тура эди.

Бугунь шмон (тинтюв) вакътында надзирателлерден экиси

къурутмаханеге кирдилер. Мен етишип кельгендже, къолларында чулларгъа сарылгъан кягъытлар, олар къурутмаханеден чыкъмакъта эдилер.

Биз небетчи къартнен бирге къурутмаханеге кирдик. Корюнгенине коре, ярын ишке чыкъаджакъ мабюслер озь кийизлерини алгъанлар. Собанынъ арт кошесинде, бир къач чифт кийиз чызмалар арасында меним кийизлерим де, ташлангъан ята эдилер. Оларнынъ ичинде чулгъа сарылгъан кягъытлар суврулып алынган. Мен кийиз чызмаларымны алып индемей, одама къайттым. Кунь бою бир шей емей юрсем де, ашкъа иштам гъайып олды. Бунунъ устюне, чокъ да ёргъун эдим. Ятагъыма созулдым. Бугуньки вакъиаларгъа бир екюн чекмеге истейим. Къайсы бир тарафтан янашсам да, бугунь, аль этильмеси козьде туттыгъым ниетлерден факъат бири – Эшреф агъамны белли бир бригадгъа пекитюв меселеси чезильди. О да олса, ярындан дегиль салы кунюнден. Якъубовнынъ бригадасы устюнден амамда юзь берген къалабалыкъ ненен битти, бильмейим. Олар тургъан барак бу ерден чокъ терс къала. Не себептендир бугунь саат едиден «отбой» илян этилер. Сокъакъта юрген мабюслерни озь баракларына айдайлар. Бу иште не сыр бар, насыл бильмели? Анги бир тарафтан барайым десем, меркезий аллеягъа чыкъмакъ керек. Демек штабнынъ алдындан кечеджексинъ. Бугунь акъшамкидай бекчилер айкъырып юргенде о ерлерге бармакъ хавфлы. «Саба ола, хайыр ола!» – дегенлер. Мен озюмни коньдюрге тырышам.

Акъшам башындан зыкъарлагъан сувукъ ель токътады. Ава къайтып башлады. Мен уянгъанда къар ягъмакъта эди. Даа чокъ эрте... Юкъум къачты. Меним башымда тюневинки вакъиалар даа доланалар. Этрафтан бир хабер алмакъ ичюн – мабюслер ишке чыкъкъандже Кемеркъапы мейданына чыкъмакъ, анда бир кимселернен корюшмек керек. Башкъа бир чаре ёкъ. Ишке кетмезден звель Саидни корьмелим. Бельки Эшреф агъамны да расткетиририм... Мен бу фикирлернен баракнынъ огюне чыкътым. Къар терен, сокъакъларда ёл ачылмагъан, этрафта сес-солукъ

ёкъ. Бираз вакъыт кечирмек ичюн текрар бараккъа, озь одама къайттым. Потиклеримни ташлап кийиз чызмаларымны кийдим. Бираз вакъыт пенджеренинъ бузлагъан джамларындаки айнурлы орьнеклерни сейир этип турдым. Чокъ кечмей барак салонларындаки радио репродукторларындан: «Подъём!», «Подъём!» сеслери янъгъырады. Бундан сонъ коридор бою юрген невбетчи къарт салонларнынъ къапыларындан сокъулып «Подъём» сёзюни текрарлады. Даа юкъудан айынмагъан, къарардан зияде ёргъун мабюслер къолларында юзбезлери, абдыр-септир йыкъанув ода-сына кетип башладылар. Бригадалар бою невбетчилер тез-тез кийинип такъсимханеге (хлебозрезка) ювур эдилер. Олар бригада азалары ичюн отъмек алып ашханеге бараджакълар. Онда озь бригада азаларына сабалыкъ сыджакъ аш емек ичюн масаларда ер аладжакъ, кунъюк отъмек пайыны да эр кимнинъ озь къолуна береджеклер. Мен оларнынъ артындан азбаргъа чыктым, ава ачыкъ. Баракларнынъ къапыларындан авагъа сыджакъ був котериле. Дамлар устюнде ярым метр къалынлыгъында йымшакъ, тазе къар тешельген. Дюнъ ава бираз къызып башлагъанда сачакъларда пейда олгъан буз салкъымлары узангъан, къалынлашкъанлар. Олар ердеки къалын къар орътюсине къадалып туралар. Тереклернинъ сылакъ пытакъларына къонгъан йымшакъ къар мугурдекленген. Мында эр бир терек буюк бир памукъ агъачына бенъзей эди. Электрик тереклерине асылгъан индже, къувурма алюмин теплерге сылакъ къар сарылгъан. Олар агъырлашып къарардан зияде салынгъанлар. Азбарда чыракълар даа сёнмеген, авадаки къар бурътюклери чыракъ ярыгъында атештен котерильген къыгъылчымлар киби уча эдилер. Табиатнынъ бу аджайип манзарасы меним дикъкъатымы озюне джелъп эте. Лагерь киби буюк бир мешакъкъат юртында булундыгъыма бакъмадан, аджайип тезссурат быракъмакъта эди. Мен бираз вакъыт табиатнынъ бу хошлугъынен зевкъланып турдым. Сонъра сокъакъ бою буюк аллеягъа чыкып токътадым. Этрафкъа козь этем. Корем, башта лагерьнинъ ичинде сокъакълар боюндаки чыракълар сёнди.

Сонъра меркезий аллея боюнда ири чыракълар, энъ сонъунда «ясакъ зонадаки» прожекторлар сѣндюрильди. Факъат кемер къапы алдындаки чыракълар янып туралар. Бу чыракълар яз куню сабалары да, адамлар ишке чыкъып биткендже янып туралар. Мен яваш-яваш аллея бою кетем. Саат алтыны урды. Мабюслер бригада— бригада саф олып саба емегине кетелер. Бу гъариплер саф олмага о къадар алышкъанлар, 1938—40 сенелери аскерге биринджи чагъырылгъан куньден бу якъ сув ичмеге де сыраларгъа тизилип баргъанлар. Мына шимди олар саба емегине кетелер. Эписи дѣртер-дѣртер тизильгенлер. Бу энди адет олып къалгъан. Анда, аллеянынъ о бир башындакилери энди ашап чыкъкъан мабюслер олса керек. Олар да сыранен бу якъкъа келелер. Мен нянгъыз башыма яваш-яваш юрем. Дикъкъатнен янымдан отип кеткенлернинъ юзюне бакъам. Оларнынъ башлары тѣбен, юзьлери кусъкюн, истемей-истемей адымлайлар. Такъдир сен!» – дейим. Ким биле олар бу дакъыкъада нелер тюшюнедирлер... Къадын ве балачыкъларынымы?.. Ана-бабаларынымы?.. Занымджа, оларнынъ эксериети дженк башлагъанындан берли бир ярыкъ, сербест кунь корип аиле тизгендир, деп оламайым. Кимселери олмаса биле, бу гъариплернинъ мушкюллюклерине янып куйген ана-баба ве тувгъанлары бардыр я!.. Не де олса, о якъыны Алла биле. Корюнип тура ки, ич бири хош теэссурат ичинде дегиль. Ах, бу эсарет! Эсарет! Сонъу корюльмеген эсарет!

Мен мабюслерге къошулып кемер къапыгъа тараф кетем. Ашыкъмай юрем. Огде, менден яваш юрьгенлерни озып кечем. Аркъада, менден тез юрьгенлери исе мени кериде къалдырып отелер. Кемер къапы алды буюк мейдан. Мында эр бир бригаданынъ ишке чыкъмакъ ичюн тизилип азырлангъан ери бар. Бригадааларнынъ ерлерини ишарет эткен номералар агъач къазыкъларгъа мыхлангъан таблоларда косътерильген. Мен «27» номер язылгъан таблоннынъ янына барып токътадым. Бу, Саид къошылып ишке чыкъкъан бригаданынъ ери. Яваш-яваш бригада азалары келип башладылар. Саидни узакътан коръдим. О, ашыкъмай юре, чюнки

даа развод башламады. Саид мени корип тез юрип башлады. О, бир шейлерге шубеленсе керек. Къалпагъынынъ къулакъларыны кериге байлагъан. Саид тербиели, тертипипи йигит. Аягъындакине, усть-башы кийимине мукъайт. Памукълы панталон ве бушлатыны экинджи йыл кийгенине бакъмадан даа янъыдай корюне. Бу темизликнинъ себеби онынъ ери конторада, темиз ерде олгъанындан гъайры, озюнинъ аиле ве аскер тербиеси олса керек. Саид келип етер-етмез буюк бир эеджанле:

– Хайырлымы шу, улян? – деди.

– Хайырлы, мен тюневин сени оздырып къалгъанымдан берли тынчланамайым.

– Я не олды?

– Ич бир шей олмады, тюневинки фикирлеримизнинъ ич бирининъ сонъуна чыкъамадыкъ. Не олды, не къалды, бельки сен бир хабер алгъандырсынъ, – дедим.

– Мен эшиткениме коре Якъубовнынъ бригадасыны тюневинки давадан сонъ больгенлер. 21 адам изоляторда, Якъубов озю де оларнынъ арасында олса керек, – деди Саид.

– Къалгъан кыркъ адам къайда?

– Оларны шимди билирмиз, – деп Саид менимнен бирге адымлады. Сёзюни девам этип. – Мейдан бою кетейик, 60-нджы номерли таблонынъ янында кимселерни корермиз. Олардан бир шейлер анълармыз, – деди.

Биз Саиднен мейдан бою кете бердик. Бу арада кемер къапылар ачылды. Бригадаларны чыкъарув мына-мына башлайджакъ. Саид ичюн бойле вакъытта озь бригадасындан узакъламакъ мумкюн дегиль. Биз токъталып этрафны козь эттик. Бригадалар эписи дёртер-дёртер саф олгъан кемер къапыгъа догъру адымлайлар. Саид тез-тез озь бригадасына кетти. Мен Саиднен сагълыкълашып лагерьнинъ меркезине догъру ёлумны девам эттим.

Ишке чыкъмагъа тизилип тургъан буюк колоннанынъ сонъуна етмеден «86» ракъамы язылгъан бир таблонынъ янында 35–40 неферден ибарет инсанлар сюрюси ичинде Эшреф агъамны

корьдим. О, устюнде янъы памукълы бушлат, аягында кийиз чызмалары, арестант къалпагынынъ къулакъларыны йиберген, учь-дёрт аркъадашлары ортасында нелердир сёйлеп тура эди. Бу янъы кельген мабюслер олгъаны, оларнынъ янъы берильген усть-баш кийимлеринден гъайры, чырайларындан да корюнип тура. Оларнынъ юзю, бети ве дудакълары Уралнынъ зеэр аджджы елинен къаврап етишмеген.

Эшреф агъам мени корьди. О, этрафындакилерине бир шейлер сёйлеп, манъа тараф келе башлады. Мен де, онъа тараф юрдим. Эшреф агъамнынъ юзю куле. Ири дюльбер козьлери олдыкъча хош. Къара кирпичлерине, гурь сакъалына къонгъан ири къар данелери беяз чечечиклердай корюне. Онынъ кейфи еринде. Бу анъде Эшреф агъам озюни къутып сеяатына чыкъмагъа азырлангъан деликъанлы киби джесаретли тута эди. О, яныма етип, къол берип корюшкенде:

– Ыдрыс, мында не япасынъ, бугунъ объектке чыкъасынъмы шу? – деди.

– Ёкъ, Эшреф агъам, сизни корьмек истедим, – дедим. О даа зияде эеджанланып:

– Не, аджеле бир шей бармы? – деди.

– Аджеле дегиль, дюнь япмакъ керек эди. Лякин сизден хабер аламадыкъ. Кечкен акъшам Саиднен бирге сизге бармагъа чыкътыкъ, амма даа саат секиз олмай эди. Бекчилер мабюслерни сокъакълардан баракларына къувалай. «Отбой!», – деп бакъыра эдилер. Биз сизге барып етмезден къайтмагъа меджбур олдыкъ. Эшреф агъам текрар:

– Я не, бир хабер бармы эди?

– Хабер дегиль, Сизни бир келишикли бригадагъа авуштырмакъ эди.

– Керекми, нафиле ерде озюнъизнинъ башынъызны айландырмакъ. Меним озь къартларым пек яхшы. Мына йигирми адамдан зияде, эпимиз Озбекистандан, бир лагерьденмиз. Бир бригадагъа тюштик, пек арув олды.

– Я бригадиринъиз ким? Таныш олдынъызмы, къайсы объектлерге ишке чыкъасыз?

– Бригадиримиз озюмиз киби 45—50 яшларында бир эсли-башлы адам. А... а на!.. Ог сырада узун бойлу, деп, арыкъ бир, ири кемикли адамны косътерди.

– Сойадыны айттымы?

– Эбет-эбет, тюневин акъшам нарядчикнинъ ярдымджысынен бирге бизим бараккъа кельдилер. Таныш олдыкъ. Сойады – Куцевал эмиш, миллети мадъярмы, молдованмы, ойле бир шей, – деди Эшреф агъам, яры давушнен, фысылдап.

Бу арада мабюслер сыраларыны тюзетип огге догъру джылышып башладылар. Эшреф агъам да сафкъа кирди. Мен онынъ янашасындан бераберине кете бердим. Бригадир къатарда тургъан огдеки сырадан кенаргъа чыкъып, бригадакилерни козьден кечирген олып, мени баштан аякъ эследи. Бильмейим, бригадасыны джойгъан мабюс сандымы, ёкъса таныдымы... Лякин мен оны яхшы таныдым.

«86» бригада артыкъ «эсап сызыгъына» якъынлашты. Бешалты, чокъ олса еди дакъикъадан бу гъариплерни де, кунълук ыргъатлыкъкъа теслим этеджеклер. «Новички» (янъы кельгенлер) оларны шубесиз ачыкъ чёльге, топракъ ишине алып кетеджеклер. Кунь бою бу аджджы сувукъ ельге къаршы траншей къазаджакълар. Адетиндже янъы кельгенлер мында, энъ агъыр шараиттеки чешит ташлама ишлерде 2—3 ай хорланалар. Бойле ишлерден бири де учурым ярлар, чыплакъ дагълар тёлесинде экскаватор, бульдозер барамагъан сарп ерлерде бузлы, къаялы топракъта траншей, чукъур къазмакъ. Юксек вольтлы электрик къатлары дестеклери (высоковольтные электрические опоры) негизлери-не бетон ташып къуймакъ. Ве даа башкъа энъ азаплы ишлерде 86-нджы бригаданы къуullanалар. Нетиджеде бу бригададаки мабюслер эзилип сакъатланып сырадан чыкъкъан сонъ оларны дагъыталар. Аякъта къалгъанларны башкъа бригадаларгъа къошалар. Сонъра янъы кельгенлер эсабына текрар тешкиль этелер. Бугунъ кене бу ал текрарлана.

Урал дагъларына даа баарь кельмеди. Топракъ бузлы, траншей къазмакъ ичюн теренлиги 50—60 см, бузлы топракъны узун муддет атеш якъып иритмек керек. Бираз теренлешкен сонъ бузлы топракъны кемик кемиргендай, демир къазыкъ башына сварканен пекитилген балтанен узун муддет кемирип асыл топракъкъа къадар къазмакъ керек. Факъат бундан сонъ, демир шиналар вастасынен бузлы топракъны ярып авдармакъ мумкюн ола. Мен ильк кельген йылым бу 86-джи бригаданынъ теркибинде олгъан эдим. О вакъыт башымдан кечкенлернинъ бираз къысымыны бу арада Эшреф агъама анълатмагъа тырыштым. Сонъра, тюневин Билял баш нарядчикке баргъаныны, салы кунюнден башлап яхшы бир бригаданынъ теркибинде «Эв-мескен къуруджылыгъы» объектлеринден бирине ишке чыкъаджагъыны да айттым. Биз сёйлеше-сёйлеше бригаданынъ сонъки сырасында, огге джылыша эдик. Бригаданынъ ог сырасы «эсап ёлагъына» таянып токътады. Бизлер де токътадыкъ. Эшреф агъам манъа тараф чеврилип, фуфайкамнынъ енъи устюнден билегимни тутып:

– Эпсини анъладым. «Бир геджеге тавшан териси чыдагъан». Бир кунъге мен де чыдарым, – деди. Биз сагълыкълаштыкъ.

Мен буюк аллея бою озъ барагыма къайтам. Бу энди кунеш уфукътан корюнип башлагъан вакъыт эди. Бу вакъытта, шимальде адетиндже саарь тынчлыгъы бозула. Насылдыр бир сюйрю ель пейда ола. Сувукъ бир къач дередже арта. Мына шимди де ава денъишти, ель пейда олды. Сувукъ кескинлешти. Гедже электрик теллерине, терек далларына къонгъан къар обачыкълары ерге тёкюле. Сокъакъларда адам ёкъ. Патта-сатта бир-эки адам, баракларда къалгъан невбетчи къартлар. Эллеринде аш савутлары, саба емегине кетелер.

Ярым саат эвельки, «развод» къалабалыгъына коре, лагерьде адам къалмады. Этрафта кийик бир сукюнет укъом сюре. Титис бир бошлыкъ. Табиатнынъ бир саат эвель козюме чарпкъан ярашыгъы бир анъде ёкъ олып кетти. Эй, Аллахым, сен бу дуйгъуларыма сейир эт! Мен бир янъгъызлыкъ ис этем, эр шей козюме чиркин

корюне. Бунынъ себеби недедир, – дейим. Эбет, себеби белли, сокъакъларда инсанлар корюнмегени, сес, шамата тынгъаны. Сен бунъа не дерсинъ! Не къадар агъыр дешет бир шараитте олмасын дюнья инсан баласынен, онынъ топлуларынынъ мевджютлигинен яраша экен. Мен бунъа бугунъ акъикъатта эмин олдым.

Мен озъ хаялларым ичинде кете ве ойланам, дейим: куню келип, Аллау-Тааланынъ имдатынен, бу къадар мабюслер бир джан къалмай бу лагерьни терк этселер... Бу дакъикъадаки киби, кимсесиз, бош лагерьде къалгъан надзирателлер, бу джеллят къызылбашлар ве оларны даима фислеп тургъан «спец»лер янъ-гъызлыкътан делирмезлерми экен?, – дейим. Алла сакъласын, мемлекетте не къадар чокъ дели оладжакъ!

Олар шимдилик, писликке къонгъан чибинлердайын, Урал дагъларынынъ этеклеринде, сувукъ Сыртта, Сибирия ве Колыма киби терс ве икълими хышымлы улькелерде – эсаретте тутулгъан ве бахты чалынгъан гъариплернинъ джелъкелеринде кейф чаталар. Я, о бахтлы аят къурмакъта олгъан «бирдем совет халкъы» буны фаркълаймы экен?, – деп озъ-озюме суаль берем. Къулагъыма «Фаркъ этер иншалла!» деген давуш келе.

1952 сенеси язылды.

1997 с. машинкадан чыкъарылды.

Ватан дуйгъусы

Менимле бирге джинаетке тартылып
1951 сенеси махкеме укюми боюнджа 25
йыл лагерь джезасы алгъан сафдашым
Али Юсуповкъа.

Юрекнинъ ургъаны, сыджагъы, чыдамы,
О Ана-Юрттаки оджакътан келе.
Хоштыр ят тёрюнден Ватаннынъ зинданы –
Нефеси, давушы узакътан келе.

Достым, сен кедайны сёзюнден таны,
Бельки де сёздедир инсаннынъ джаны.
Гонъюллерни запт эткен о гузель сёзлер
Юректен сюзюлип, агъыздан келе.

Юртумда кунешнинъ сарыгъы – нурдан,
Аэнкли шырлагъан сувлары – къырдан.
Гузеллер юзюне гузеллик сепип,
Къарталлар сув ичкен чокъракътан келе.

Дагъларгъа, къырларгъа кельгенде баарь,
Кя бурчакъ тёрюлип, кя шемшек чакъар.
Эменге эминлик, азамат гъурур
Тамыры сув ичкен топракътан келе.

Озь Юртым олса да бир ташлы мекян,
Коркъузмай мени ич аяз, я боран.
Ёкъ! Асла къарталнынъ истеги эр анъ
Туфандан, ягъмурдан, бурчакътан келе.

Асретлик чексем де, кулем мен кене,
Янсам да, ильхамгъа дёнем мен кене.
Бир имдат бар исе, билем мен кене –
Халкъымнынъ Ираде, Кучюнден келе!

1953 с. Ишимбай ш.

ХОР ГЕНЧЛИГИМДЕН ЯЗЫЛЫ КЪАЛГЪАНЛАРЫ

Хатыраларым

Мен ышыкъсыз бир чыракънынъ ярыгъында чокъ йыллар эвель язылгъан хатыра дефтерлеримни къарыштырмакътам...

Булар къаба къагъытлардан дефтер тарзында тикильген, энди чокътан сараргъан, ипрангъан парчалар. Бу къагъытларда меним хор яшлыгъымнынъ чокъ йыллыкъ излери къалгъан. Олар меним генчлигимнинъ левхалары. Биринджи бакъышта битмеген фикирлер.

Мындаки сатырлар чокъ йыллар эвельси, озь вакътында, куню-кунюне язылгъан. Олар парча-парча, атта бири-биринен багъланмагъан вакъиалар. Окъуйым... Базы бирде аяз къыш куню, къаранлыкъ сувукъ одада ач юкълап оламай ятам. Базы бирде, ойле теэссуратлар ичинде къалам, атта аяз къыш куню меним сувукъ одама кунеш нуры тюшкен киби, хошландырыджы сатырлар да расткелелер. Аджайип инсанлар, мерхаметли аналар акъкъында ич эстен чыкъмайджакъ сатырлар да бар. Бутюн буларнынъ арасында энъ муими, энъ хошы бу – сенсинъ; сенинъ акъкъында язылгъан сатырлар. Бу сатырларнынъ арасында сен баарь кунешидай парылдап, сыджакъ нурлар тѣкюп турасынъ. Мында сен ве мен, экимиз санки догъмуш къардашлармыз. Сен олдыкъча севимли, дюльбер, эйи ниетли бир инсансынъ.

Сенинъ мерхаметли бакъышынъ меним къарарсыз эзилген, мына-мына сѣнеяткъан гонълюмни котерди. Сен меним келеджегиме умют догъурдынъ. Меним киби энди такъдири тарафындан унутылгъан, ёрулгъан, сокъакъ кенарында къалгъан, ташлама балада аяткъа умют догъурдынъ.

Мен о куньлерде язгъанларымны окъуйым ве хатырлайым.

Бизим биринджи корюшювимиз сувукъ бир умютсизлик ичинде кечти. Бу чокъ буюк олмагъан ят бир шеэр эди. Мен о вакъытта яшым энди он алтыгъа кирген, ФЗУ денильген бир тертипсиз, къалабалыкъ юртта эдим. Ана-баба ёкъ. Оксюзлик... оксюзлик сёзюни эр кес анъламаз, лякин санъа онынъ не экенини, сонъсыз аджджысыны анълатмагъа аджет ёкъ. Бу къоркъунч бир шей. Бильмейим, сен о куньлерни хатырлайсынъмы. О девир сенде насыл теэссуратлар къалдырды. Хатырынъдамы о оксюз огъланчыкъ? О, сен шевкъатлы сёзлернен охшагъан, етим огъланчыкъ, о мына – меним. Меним хатыраларымда, о чул-чубур кийип юрьсе де, гонъю темиз, эйи ниетли бир осьмюр эди.

Гузель бир апрель куню. Ёллары таш, диварлары топракъ бу шеэр артыкъ къызып башлады. Бу Катта-Къургъан деген, акъикъатта исе Катта* демерге келишмеген бир шеэрчик.

*Идрис Асанин,
1952 сенеси аптеки вакъыты.
УЛАГ N 8, Печора-Камск.*

Бильсенъ де, бу Катта-Къургъан насыл дюльбер, айны заманда насыл къоркъунч эди. Мында мен къыскъа вакъыт ичинде онларнен, юзлернен семетдешлеримнинъ топракъкъа берильгенини коръдим. Оларнынъ арасында меним де къарынджа басмаз анам-бабам, даа бу язы джебэден къайткъан эки агъам, эрлери джебэде эляк олгъан эки аптем ве къардашларым бар эдилер. Катта-Къургъан дегенде мен текрар о сонъсыз фаджиалар ичинде къалам. Куньдюз куню де, бу шеэр манъа зиндан къаранлыкъ, къоркъунч корюне. Онынъ озюне мен сени анъгъанда бу шеэр козюмнинъ огюне келе. Меним санъа олгъан самимий генч севгим

бу бербат шеэрге бир гузеллик, бир шырныкъ бере эди. Сенинь дюльберлигинъ, джазибели бакъышынъ, догъма шевкъатынъ меним ичюн бу титис, къара шеэрни яраштыра бильди.

Мына, таш тѣшельген тар сокъакъалар бою арды кесильмеген сыраларнен инсан сюрюлери акъмакъта. Ёлгъа ачылгъан демир къапылар даима япыкъ, ким биле мында бир вакъытларда йипекке сарылгъан яш къызлар, келинчеклер къапавлы тургъандырлар. Бу япылар артында ола биле о вакъытларда бу къаранфиллер бельки кунеш де корьмегендирлер. Энди мында озь деврининъ янъы байлары – шеэр район ве къасабаларнынъ башында тургъан къызыл бейлер ве мырзалар яшайлар. Тыш тарафтан бу диварларнынъ астында бизлердай факъыр-етим кимсесизлер топлаша, чивильдешелер.

Биз Сеитхалильнен (о менден бираз буюк) къалдырым бою хаялланып кетемиз. Аркъамызда бош сув бидонлары. Олар базы бирде, бири-бирине урулып донгъурдайлар. Бизим ишимиз сув ташымакъ. Биз экимиз де яланбаш, яланаякъмыз. Таш къалдырымны кунеш яхшы къыздыргъан, биз къалдырымгъа баса ве аякъларымыз янмасын, деп сыкъ-сыкъ авуштырамыз. Хастахана янындан кениш джаддеге келип чыкътыкъ. Янъы шеэрнинъ меркези мында. Бу кошеде копеклер ябанджыларгъа айрыджа бир джуръатнен атылалар. Орта Асия шеэр ве къасабаларында быралкъы копеклернинъ де, эр бирининъ укюми кечкен озь мааллелери бар. Олар озь мааллелерине кирген ябанджыгъа буюк кучьнен абалай, кестирелер. Атта къувалап чыкъаргъан сонъ да, даа бираз вакъыт ябанджынынъ артындан улуп туралар. Бу оларнынъ «Бир даа янъылма!», деген тембилери олса керек. Бизлер де озь сув ташыгъан мааллелеримизде копеклер киби, озюмизни бираз укюмли ве сербестче сеземиз. Ойле олмаса биз къоркъмадан, тюрк балаларыны озь мааллемизден къуваламаз эдик.

Бу ерден «Оксюзлер чокърагъы» тарафкъа сокъакъ кете. Бизим, экимиз де ачмыз. Ашамакъ истеймиз. Джебимизде бираз парамыз да бар. Ачкозьлюкнен тюкян джамлары артындаки

отъмеклерге, булкачыкъларгъа ве саире хамыр шейчиклерге бакъамыз. Сеитхалиль бираз огге кетип тюкяннынъ пенджересине чеврилип токътагъан сонъ:

– Сабри, мында кель, бакъ не алайыкъ, – деп джам артындаки хамыр емеклерни косътерип сайып башлады.

– Э-э-э, бу бизим арджымыз дегиль, – деп, кете бердим. Сеитхалиль пешимден еткен сонъ: – Акъчамыз аз олса да, иштаамыз баягъы бар, э! – деп мырылдады.

Биз бундан сонъки тюкянларнынъ да эр бирининъ пенджересинде тургъан емеклерге къувалагъандже бакъып турдыкъ. Тюкянлар сырасыны бираз кечкен сонъ Сеитхалиль: «Мында факъыр озъ акъчасына биле бир шей тапамай», – деп опыкеледи. Бу арада кимдир, бири, къысаякълы сесинен мени чагъырды. Бу без аз йипек кийимли, яш бир зв бикеси эди. О, манъа иш те-клиф эте. Адресини сорадым, бираз узақча, базарлыкъ этемиз. Паалыджа сорайым. Ойле айтам, ярысына да разы оладжам. О, чокъ созмай, сорагъаным къадар ишандыра. Тааджипли шей. Насыл да олса ... Биз сакъаджылар (водоносы) базарлыкъсыз иш япмаймыз, къач керелер сувукъ сувнен олса да агъызымыз пишти. Бизим лафымызны динълеп тургъан аркъадашым, Сеитхалиль кулюмсиреди. Ондан не ичюн кульгенини сорайым. Джевап бермей. Анълайым, Сеитхалиль чокътан къысаякълыларнынъ базарлыкъсыз ишине инанмай.

Мен бу ерден тез-тез «Оксюзлер чокърагъы»на къайттым. Бидонларымны толдырып чыкътым. Къысаякълынынъ пешинден юрип кетем. О, тез юре, манъа онынъ артындан юрип етмек къыйын. Бидонлар агъыр. Шеэрнинъ бу къысымы юксек тереклик, сокъакълар арыкъ сувунен суварылгъан серс ве титис олгъанындан гъайры аякъларым да тая. Мен ёрулып къалтырап башладым. Теним титрей, тизлерим тутмай, озюм де терледим. Юрегимнинъ сыкъ-сыкъ, къатты-къатты ургъанына динъленем. Меним юрегим уруп тюшюрильген къушчыкъдай чапалана.

Биз шеэрнинъ памукъ ягъы сыкъып чыкъаргъан фабрикле-ри янындан оттик. Бу ерден шеэрнинъ эски къысымы башлай. Мында эвлернинъ къапалы азбарларындан шаркъ нагъмелери эшитиле. Қъайдандыр, узакътан тар сеслери де келе. Не ичюн-дир мында куньдюз куню де бойле къаранлыкъ ве къойрат. Мен музыка сеслери астында, къызыл кийимли, къара чадраларнен орътюнген къадынлар, беяз узун кийимли, ешилъ сарыкълы эр кишилер арасындан кете берем. Токътасам токътап къаладжам. «Ах!» – дейим, энъ эйиси ятакъханеме къайткъан олсам... Даа догърусы токътап, бир кенаргъа чекилип агъламакъ, баладай къычырып агъламакъ истейим. Кене де кетем, истер-истемез эп огге адымлайым. Хаялымда исе кечмишим. Тувгъан койчигимиз, шырныкълы эвчигимиз. Даима шырылдап тургъан, озенчигимиз-ни, багъчамызны, къапу алдындаки балабан дут тереги астын-даки къуюмызны хатырлайым ... Анамнынъ сыджакъ бакъышлы муляйим юзю, бойле вакъытларда онынъ юзь-сымасы меним козьлерим алдындан кетмей. Мына шимди де анамнынъ сымасы

меним козьлеримнинъ алдында. О, манъа бакъып тура. Меним алыма аджынса керек. Мен уйлеге къадар яхшы ишледим. Лякин чокъракъкъа къач кере барып – кельгенимни саймадым. Даа догърусы бир ерге ишарет этмеге утандым.

Бу звнинъ саиби акъылымда. Уйле вакъты эди. О, бир дюльбер, тору атнен келип ёлкъапу алдында токътады. Атнынъ туякъ давушыны эшиткен, эппейи яшта, акъ кийимли, саде бир эр киши ёлнынъ о бир тарафындаки азбар къапудан чыкъып атнынъ чылбырындан тутты. Бундан сонъ эгерден тюшкен эв саиби къолундаки къамчыны де бу адамгъа берип азбаргъа кирди. О адам исе атны озъ авлусына джетип кирсетти. Мен ичерицен ёлкъапу алдында ял алып турдым. Эв саиби меним янымдан, азбарда ят киши олгъаныны абайламадан кечип кетти. Тёпедечи пенджеренден базы бирде манъа тараф бакъып тургъан дюльбер черели бир къадын эв саиби келип киргенини корьгенинен чекильди. Арадан бир дакъкъа кечмеден юкъары къаткъа котерильген мердивенде пейда олды. О, къоджасыны къаршылап чыкъкъан олса керек.

Мени бу азбаргъа алып кельген хызметкъар къызынынъ манъа буюк шевкъатле бакъкъаныны хатырлайым. Бир кунъ мен ишимни битирип азбар кошечигиндеки сетте отургъанда, энди чокътан уйле авгъан эди. Мен сес-солукъ чыкъармай, кунеш нурлары чыплакъ балдырларымны якъкъандже турдым. Эм аз дегиль баягъы вакъыт турдым. Эв саиби буюк бир сабырнен мердивенден энип, меним янымдан кечкенде манъа дикъкъатнен козь ташлады. О, эйи черели, бой-посту тюзгюн, атлетик эндамлы бир инсан эди. Мен онынъ артындан бакъып къалгъанда о бизлердендир, деген фикирге кельдим. Лякин деръал бу фикириме озюм шубелендим.. Бизимкилерден энъ юксек мутехассысларгъа биле мына, мында учъ йылдан берли девлет идарелеринде рехберлик вазифелери бермейлер.

Артыкъ иш куню битти. Мени юкъары къаткъа чагъырдылар. Мен экинджи къаттаки аяткъа котерильдим. Бираз вакъыт токътап турдым. Кениш аяттан джам софагъа кирильген къапу ачыкъ, ичериси корюне. Софанынъ тешемесине килимлер тешельген, эки диварына левхалар асылгъан. Джам софанынъ авасында насылдыр бир кескин, осюмлик къокъусы бар эди. Джам софа о дередже темиз, ярашыкъ эди ки, мында аякъ басмагъа къый-майджакъсынъ. Насылдыр бир кучъ меним коксюмден кериге итей, бетим – янакъларым исе атеш алып янамакъта эди. Ичери-ден бир къадын давушы: «Огълан, мында кир!» – деди. Кимдир мен софагъа аякъ басмагъа джесарет этмегенимни сезсе керек, текрар, энди бираз котеринки сеснен: «Огълан, мында кель!», – деп текрарлады. Мен буюк делялет ичинде софагъа кирдим. Софанынъ ички тёрюнде яш бир ханым элинде кузьгю, алдында чешит ильванлар диванда, ястыкъкъа таянгъан алда манъа бир ясама бакъыш япты. Сонъра омузындан кокюслерине къадар саркъкъан кестане тюр дагъыныкъ сачларыны топлап аркъагъа алды. Ханымнынъ устюндеки ачыкъ гульгюлю, индже йипек коль-меги онынъ дюльбер кокюслерини ве сютбезд тенини орымек дегиль де, даа зияде яраштыра эди. О, меним чул-чубур усть-башыма, кунештен къараргъан чыплакъ балдырларыма, кирли аякъларыма бир назар ташлагъан сонъ юзюни меним юзюме чевирип бир тыныш бакъып турды. Мен бир сыкъылма ичинде ерге къарап къалсам да, онынъ откъюр назарыны сезе эдим. Ким биле о меним къаш-козюме, узун къара кирпиклериме козюни ал-май бакъып тургъанда озь кимселерини хатырладымы . . . Ёкъса он бинълернен къабаатсыз бала-чагъа, осьмюрлернинъ аятыны бербат эткенлерге лянет окъудымы, Алла биле!

О, дюльбер ханым не ичюн менимле бу къадар меракъ-лангъаныны аля бу кунъ анълап оламайым. О, менден ишим ичюн не къадар борджлу олгъаныны сорады. Мен индемедим... Онынъ догъма дюльбер ляминде хош бир тебессюм пейда олды.

Кулюмсирегенде инджидай беяз тишлери де бираз корюнди. О, бу ердеки къолтукъкъа якъынджа тургъан маса устюндеки пара дестеси тарафкъа косътерип: – «Огълан, масагъа якъын барып иш акъкъынъны сайып ал», – деди. Мен тургъан еримден къыбырмадым, бильмем не ичюндир, къалтырай эдим. Меним чекинчеклигим онынъ хошуна кетмесе керек. Къадын манъа серт бир бакъыш япты. Мени исе ичиме акъкъан кенди козь яшларым богъа эди. Лякин агъламагъа утандым. Бирден къадыннынъ юзь череси ве давушы денъишти. О, муляйим бир сес иле яваштан: – «Йигит, сен Къырымдан дегильмисинъ?», – деди.

– Эбет! – деп джевапландым.

– Къырымдан не ерденсинъ? – деди. Мен башымны котермей онынъ бу суалине де джевап бердим. Къадын халатыны омузына алып дивандан турды. Манъа якъынлашты. Беяз, къокъулы къолларынен меним юзюмни кендине чевирди. Къолларыны меним юзюмден алмадан, насылдыр бир худжур бакъышнен бираз вакъыт меним козьлеримнинъ ичине бакъып турды. Сонъра:

– Сен даа сабийсинъ, – деп башымны сыйпагъан сонъ:

– Ананъ бармы? – деди.

– Ёкъ! – дедим. Нефесим тутулды... Козълерим яшланды... Бу ерде мен окюнчли бир алда эдим. Бу дюльбер къадыннынъ берген суаллери, манъа бакъышы ве масада сепилип яткъан паралар, эписи бирден мени шашыра эди.

Къадын буюк бир джумертликнен меним акъкъымы къолума узатты. Мен бу акъчаны ред этмек истедим. Лякин о сынъырсыз бир исрар иле акъчаны алмагъа меджбур этти. Мен къолумны узатмагъанымны корюп, акъча дестесини меним йыртыкъ елегимнинъ кокюс джебине сокъты. Мен тез-тез одадан чыкътым. Мердивенлерден насыл чапып тюшкенимни бугунъ даа хатырлап оламайым. Нефесим тутулды. Азбардан чыкъып кеткендже озюме келалмадым.

Мен бир къач кунъ бу вакъиаларны хатыра дефтериме язмай турдым. Сонъ тюшюндим, язмакъ фикирине кельдим. Язмасам

мен озь джурьатсызлыгьымны айтмай, гизлеген киби оладжакъ эдим. Мен бу дюльбер ханымнынъ манъа олгъан самимий мерхаметини бугунъ де хатырлайым. Эгер меним сёзлерим сени шубелендирсе, мени афу эт, манъа дарылма. Мен Сеитхалиль достымнен бирге эки-учь йылдан берли баарь ве яз кунълери къапы-къапыдан барлыкълы инсанларгъа сув ташып, хызмет этип юремиз. Ниджелерини корьдим. Бойле эв, азбар, аиле, бойле кенди дюльберлигине дюльберлик берип тургъан сербест ханымны, онынъ янында озь севимли эвляды киби сербест арекет эткен, сенинъ киби дюльбер хызметкяр къызны биринджи кере корем. Мен бу эв саибини юкъарыдан ёлланылгъан бир буюк рехбер олдыгъына ич шубеленмедим. Лякин фикиримдже онынъ къайдадыр озь виляетинде тувгъан аилеси бала-чагъасы бардыр. Бу дюльбер къадын исе онынъ эр киши нефисини эсир эткен бир ханым олмалыдыр, – дие шеклене эдим. Эм сени де дюньяджа, бу сырада бойле бир талий беклейдир деп, – къызгъанып юрдим. Бу фикирлер мени чокъ вакъыт якъып яндырып турды. Энди арадан чокъ йыллар кечсе де, мен о вакъиаларны ич унуталмайым, сыкъ-сыкъ хатырлайым.

III

Орта Асия кунешининъ якъыджи сыджакъ нурлары топракъ диварларны ве таш тёшельген сокъакъларны эп къыздырмакъта эди. Биз аркъадашымнен «Оксюзлер чокърагъы» башында шемшек терегининъ салкъынында отурамыз. Меним гонъюлимде бир худжурлыкъ, билинмеген бир эеджанлыкъ укюм сюре. Юкъусырадыммы, я козьлеримни юмуп хаялгъа далып кеттимми, бильмейим. Даа догърусы о дакъкъаларда мен ватанымызда, озь коюмизде, озюмизнинъ саде, олдыкъча онъайтлы эвчигимизде эдим. Меним бу ачыкъ мавы, сыджакъ дженюп кокюнинъ астындаки хаялларым о къадар аджайип эди ки, мен озь ватанымда олгъанымда ич вакъыт бу арсыз, ачкозь чала задекянларгъа сув ташымаз эдим. Мына, сен яшагъан эв, о чёплюкли титис

шеэр, сенинъ эв бикенъе сув ташыгъан кунълерим бутюн уфакъ-тюфеклеринен бирге меним анъымда бойле сакъланып къалдылар. Кене де олса мен о кунълерни татлы бир теэссуратлар астында хатырлайым. Бунынъ эсас себепчиси факъат сенсинъ. О сокъакълар, о эв бугунъ де меним козьлерим алдында.

Тышарыдан, яни ёл тарафтан о эв шеэр милиция идаресининъ къаршысында тура эди. Азбардан таш мердивен агъыр къара эмен агъачындан япылгъан къапугъа догъру чыкъа. Ашагъыда магъазларгъа кирген даа бир къапу бар, бу келиште биз достумнен анда кирдик. Сен бизни юкъарыдаки пенджереден корьдинъ, къолунъдакилерни ташлап ашагъы чапып тюштинъ. Бизге буюк топракъ чельмеклерни косътердинъ. «Сувны мына, бу савутларгъа тёкюнъ!» –дединъ. Сен сонъ дередже дюльбер ве севимли эдинъ. Сени корьмек манъа сынъырсыз хошлукъ ве къуванч берди. Сенинъ устюнъдеки индже йипек антерчик санъа сонъ дередже яраша ве сенинъ дюльбер эндамынъа даа аджайип бир ярашыкъ бере эди.

Биз кунъ бою, акъшам кечке къадар сув ташыдыкъ. Ишимизнинъ эсабы ичюн сув толу бидонларнен эр кельгенимизде диваргъа бир сызычыкъ сыза, бойледже эсап тута эдик. Иш биткен сонъ дивардаки сызычыкъларны сайып корьгенде олар бизим эсабымыздан чокъ арткъач чыкъа эди. Буны сен бизге иш акъкъыны бираз арткъачча телемек ичюн сен якъанынъны биз анълай эдик. Биз бундан ред этмек де истедик. Бираз ойлангъан сонъ, сёйлеп утандырмайыкъ, – деген фикирге кельдик.

Биз ишимиз биткен сонъ да сенден айрылып кетмеге къыймайып, махсус бидонларны суйреклек огъраша, ашыкъмай вакъыт кечирип турдыкъ. Сен ильк вакъытларда бизнен озьбекче сёйлештинъ, лякин сенинъ озьбекченъ башкъаларнынъ озьбекчесинден айрылып турды. Бизге башкъа ерлерде сёйлешмек сырасы кельген дигер хызметкарларнынъ субетлеринден тамамиле башкъа эди. Сенинъ догъма алидженап хасиетинъни корьген кимсе сенинъ иле башкъа тюрлю муамеле япмакъ кереклигини анълай.

Бу хусусиетинъ иле сен кендинъе буюк бир урьмет ве самимий севги уянтасынъ. Мен сени эсимден чыкъаралмай чокъ вакъытлар къыйналып юрьдим. Къайда олгъанымдан къатий назар сенинъ хаялынъ меним козьлеримнинъ алдындан кетмей. Сенинъ огюнъ-де индже белинъни сарып алгъан темиз беяз оглючик, кестане тюс гурь сачларынъ къара шеритчикнен багълангъан олып, олар кунешнинъ алтын нурлары астында парылдай эди.

Яз кунълери шеэрнинъ устюне яваштан кольге саркъа, къаранлыкъ чеке. Биз, аркъадашымнен кечке къадар юкъламай ятамыз. Сенинъ акъкъынъда джошкъун лафларымызнынъ девам-мында ёрулгъанымызны да унутамыз. Сеитхалиль шаирлер киби бир инсан, о базы бирде севги акъкъынъда да икяе эте, шиирлер де окъуй.

Бугунъ тюш киби муджизели бааръ акъшамы, аджайип бир муит ичиндем. Козюмнинъ алдында сенсинъ. Сенинъ севимли юзь—черенъ. Бойле айнурлы геджеде насыл этип сени анъмайым! Биз экимиз де сиздеки ишимиз девамлы олгъаныны джан юректен истеймиз. Сизде хызмет этмек не къадар хош кельсе де, сонъсыз бир шей ёкъ. Бир кунъ сен бизлерни къапу алдында, багъчада отурттынъ, акъшамлыкъ кетирдинъ. Бизлер ашап битиргендже янымызда олдынъ. Бильмейим не ичюн. Анълашыла бу сокъакъ балаларындан эр шейни беклемек мумкюн, деген къоркъунен зв би-кеси тенбиелеген олса керек. Биз санъа бакъа ве ашыкъмай ашай эдик. Биз сеннен лаф этмек истедик. Лякин сенинъ киби дюльбер бир гогерджин сокъакъ балаларынен лаф этеджеги бармы!

Мында бир чокъ саифелер куню – кункуне белли бир тер-типнен язылгъан. Олар бир дередже гузель сакълангъан. Сакъ-лангъан саифелерден бири бойле башлай. «Апрель айынынъ сонъки кунълери эди. Дженюп кокюнинъ мунарсыз мавы тёшемеси йылдызларнен донатылгъан, энъ тёпеде алтын тюс ай парылдап тура. Узун кунъ бою кунешнинъ алтын нурлары ятышкъан сонъ салкъын акъшам ельчиги чешит чёль чечеклеринден къокъу-лар кетире. Севги ве севдалыкъ акъкъынъда узакътан кельген

чагъатайджа саз чалгъысынынъ сеслери юреклерни джоштыра. Базы бирде айры сёзлер атта бейитлер де анълашыла. Мен бу кунге къадар музыкагъа бу дередже дикъкъат бермей кельдим. Не ичюндир сонъ вакъытларда музыка тесир этип башлады. О меним юрегимдеки энъ назик дуйгъуларымны къозгъай. Эсапсыз къайгъы ве яныкъларымны къафамнынъ башкъа бир кошесине уйтеп ташлай.

Бугунъ биз эв саибесининъ азбарындаки камерьеде /беседка/ отурдыкъ, мында буюк бир топракъ череп ичинде, насылдыр бир теречик осе. О кичкене къызыл чечеклернен орътюльген. Экинджи къатта, пенджере къаршысында, сачакъкъа асылгъан къафесте эки къушчыкъ бар. Бу дюльбер къушчыкълар токътамадан кескин-кескин отелер. Мен оларгъа бакъам да, эй азиз махлюкълар, сизлер де бу демир чильтерден чыкъып кениш багъчалыкъта, теректен терекке учып къонмакъ, ойнашмакъ, йырламакъ истейдирсиз. Лякин такъдиринъиз бойле экен. Сизнинъ бу омюрбат эсирлигинъиз кимлергедир кейф бере, – дейим, Меним бу мырыл-дымны анълагъан Сеитхалиль: «Оларнынъ дюльберлиги озьлери ичюн бахытсызлыкъ», – деди. Мен Сеитхалильнинъ фикиринен разы олмайып:

– Дюльберликтен зарар келеми? – дедим. Сеитхалиль бираз йылмайып:

– Сен нени билесинъ, бизим ватанымызнынъ дженнетдай гузеллиги бизим башымызгъа нелер кетирмеди?, – деп ташлады.

Биз бираз вакъыт даа сенинъ янынъда олмакъ ичюн махсус яваш ашай ве вакъыт соза эдик. Шубесиз сен бизим макъсадымызны анълай эдинъ, лякин: «Етер артыкъ, сизлерге къайтмагъа вакъыт!», – деп бизлерни ашыкътырмадынъ...

Биз сени Къырымдан олгъанынъны биле-биле къырымтатарджа лаф эте эдик. Базы фикирлеримиз сенинъ акъкъынъда олса да, сен анълагъанынъны дуйдырмай, динълеп турдынъ. Сонъра сен не ичюндир эвге кирдинъ. Бизлер исе иштен ёрулгъан чыплакъ

аякъларымызны узатып, яз акъшамынынъ дюльберлигинен хошланып отурдыкъ. Бизим файдасыз лафларымыз чешит мевзуларда эди. Мен баладай сафгонъюль, меним аркъадашым исе буюклер киби бир гъурурнен севги акъкъында сёйлене берди. Эки чыплакъ сокъакъ баласынынъ севги акъкъында лафлары сенинъ ичюн ким биле не дередже меракълы, атта кулюнчли олгъаныны мен шимди тасавур этем, озюм озюмни кулем. О лафларны мен бугунъ кенардан динълемек истер эдим, лякин имкяны ёкъ. Атта хатырлап да оламайым. Факъат достумнынъ базы бир амельден узакъ тасавурлары акъылымда къалды... Олар акъылгъа ятмаз дередже кулюнчли, лякин табиий. Достум о ерде халкъымызнынъ бир аталар сёзюни сёйледди, сонъ йырлап йиберди. Сен кеткен эдинъ. Достумнынъ йырыны эшитип эвден чыкъып, янымызгъа кельдинъ. Не къадар дуйдурмакъ истемесенъ де, лафларымызны анълагъанынъ сенинъ дюльбер козьлеринъден сезиле эди. Бизим фикиримиз эв бикесининъ бизге мунасебетинен тасдикъланды. Диварда бир къач арткъач сызыкъларны да эв бикеси къоштыргъаныны анъладыкъ. Биз о акъшам ятакъханеге къарынларымыз токъ, бай ве бахытлы къайттыкъ. Яхшы къазандыкъ ве тойгъандже ашадыкъ. Бойле кечкен кунъден сонъ сени ве сенинъ эв бикенъ-дай ханымны унутмакъ буюк урьметсизлик олыр.

Бизим ятакъханемиз эски бир джамининъ бинасы. Бааръде ве язда биз бу джами бинасынынъ топракъ дамында юкълаймыз. Биз о гедже, достум ве мен козь юммадыкъ. О, манъа ай ярыгъында насылдыр бир джылтсыз китаптан «Къозу-Курпеч» дестанындан парчалар окъуды, достум бу дестанны эзберден бильсе керек. Дестан севги акъкъында. Сонъ кене сен акъкъынъда лаф ачылды. Меним достум ичюн сен не биринджи, не де сонъки гонъюль эгленджеси оласынъ. Меним ичюн исе-ашыкълар багъчасына ачылгъан пенджеренен корюльген дюльберсинъ. Мына не ичюн о сени эр кунъки аят къалабалыгъы шаматалары ичинде эсле-мей къалды. Мен исе атешке кирмек истеген перване (чыракъ боджечиги) киби эп санъа тараф ёл арайым. Ах, сен бильсенъ

де,... кьач кере сув савутларымны шынъгъырдатып мен сизнинъ сокъакътан кечтим. Бельки манъа бир иш тапылыр, мына-мына бирев мени чагъырыр, деген умютнен юрьдим. Бельки пендже-реден бакъар, деген фикирнен сизинъ эвнинъ къаршысындаки бинанынъ диварына таянып, бакъып турдым. Ич олмаса сенинъ юзюнъни корерим, дедим.

Авалар кызып башлагъан сонъ мында сув ташыгъан балалар да чокълашты. Олардан анълагъаныма коре бу вакъианынъ да озюне коре бир себеби бар экен. Яни шеэрнинъ бу маалле-лерине Катта-Къургъан сув анбарындан кельген арыкъ сувы артыкъ токътатылгъан. Эв бикелери джума акъшамы кунълери таш тешельген азбар ве сокъакъларыны ювмакъ ичюн сувны сатып ала башлагъанлар. Мен бу хаберни анълагъан сонъ озюмдже севиндим. Менде ич олмаса афтада бир кере сени коръмек умюти догъды. Арадан эппейи кунълер кечти. Сайылы кунълер манъа йыллар олып корюнди. Мына бугунъ джума акъшамы куню, сиз мени текрар сув ташымагъа чагъырдынъыз. Меним юрегим бааръде ешилъ отлакъкъа чыкъарылгъан улакъдай, къуванчымдан секирди, ойнады.

Сен мени дюльбер бир тебессюмнен охшайдыжы тарзда къаршылап алдынъ. Сен манъа бизлер текрар корюшкенимизге севингендай корюнди. Бу кере сен менимле бизим ана тилимизде сёйленип башлады. Сенинъ сёзлеринъ догъру, ачыкъ-айдын, джанлы бир шекильде олып, манъа эвимизни, коюмизни, мектебимизни ве анамны хатырлатты. Мен озюмде насылдыр бир джанланув сездим, хош тесирлер ичинде къалдым. О вакъыт мен, бу чуллы – сокъакъ баласы сени насып анълагъанымны бильдирмек истедим. Бу чулларнынъ астында насып бир аджайип юрек сенинъ алидженаплыгъынъны ве дюльберлигинъни анълагъаныны косьтермек истей эдим. Сен о вакъыт мени менден даа яхшы анълагъанынъны мен энди бильдим. Сен меним озюмни тутта бильгенимден ве тертипли бир бала олгъанымны анълай, – деп биле эдим. Мен о вакъытта эльбет де ойле эдим.

Санъа ашханенинъ ве бутюн азбарнынъ тѣшемесини ювмакъ керек эди. Меним вазифем исе санъа сув ташымакъ олды. Сенинъ эв бикенъ ве онынъ мусафир къардашчыгъы къайдадыр кеттилер. Бу джума акъшамы куню эди. Бутюн эв азбар боюнджа биз экимиз къалдыкъ. Бизге кимсе кедер этмегенине мен юректен севиндим. Манъа истегеним къадар санъа бакъып охшагъанымда ич кимсе кедер этмеди. Истегеним къадар да лаф этмеге имкяным олды. Биз ишлеп башламакъ керек эдик. Сен эвге кирип антеринъни денъиштирдинъ, аякъ фырчысынен чалышмакъ ичюн аякъкъа-пларынъны ташлап чыкътынъ. Мен сенинъ чыплакъ беяз аячыкъ-ларынъа яшырын бакъа ве юректен охшай эдим... Лякин къафа-ма зерре къадар къыйыш фикирлер кетирмедим. Билесинъми, къадынларнен берабер ишлемек манъа чокъ сыра кельди. Мен оларнынъ чыплакъ балдырларыны корип фикрен даа юкъарысы-на къадар союндыра биле эдим. Лякин сен иле бойле олмады, чюнки сенинъ корюниш дюльберлигинъден зияде, тербиенъ ве видждан дюльберлигинъ мени кендине джелъп эте эди.

Сенинъ акъгонъюллилигинъ, хош бакъышынъ, татлы тилинъ меним киби сокъакъ баласына олгъан инсаний мунасебетинъ, мени олдыкъча намуслы олмагъа меджбур этмекте эди. Биз ойле бир гъайретнен чалыштыкъ ки, атта вакъыт кечкенини де дуймай къалдыкъ.

Сен факъат базы бирде, самимий достчасына, муляйим бир тавурнен «сув кетирмек керек», дей эдинъ. Мен деръал савут-ларымны алып сувгъа кете, тезликнен къайтып сени коръмеге ашыкъа эдим. Эльбетте сен манъа озъ эсиринъе «Эй, бала сувгъа кет, коръмейсинъми сув керек!», – деп эмир эте биле эдинъ.

Мына бугунъки киби акъылымда, сенинъ сачларынъ дагъылды. Дагъыныкъ алда омузларынъдан огюнъе саркътылар. Тарагъынъ да ерге тюшти. Къолларынъ сылакъ ве темиз дегиль эди. Сачла-рынъны, котерип топламагъа ве тарагъынъны ерден котермеге имкянынъ олмады. Сен бу алда манъа тикилип бакътынъ. Мен буны «ярдым эт!», – деген ишарет сандым. Къоркъа-къоркъа

санъа ярдым этип, сенинъ къокъулы, йымшакъ сачларынъны топлап шеритинъ иле байламагъа ярдым истегенинъни анъладым. Бу ердеки дуйгъуларымны санъа насыл анълатайым, эписи бир сен оны анъламазсынъ. Мен факъат шеритни ве таракъны котерип санъа бердим. Сен кичкене бир къыз баладай къызардынъ, кулюмсирединъ. Бу кулюмсиревинъде буюк бир хошлыкъ, юзюнде исе аджайип бир джазибелик сезильмекте эди.

Биз бугуныки ишимизни битирген сонъ факъат эр шейни ерли-ерине къоймакъ къалды. Сен ёрулгъан эдинъ. Бираз вакъыт одагъа кирип къалдынъ. Сонъра антеринъни денъиштирип чыкътынъ. Меним алдымда сачларынъны тертипнен джыйыштырып къара атлас шеритчикнен багъладынъ. Беяз батист оглужигинъни де такътынъ. Сонъра биз акъшам емегине отурдыкъ. Мен сенинъ къаршында отурдым, лякин эеджанлангъанымдан богъазымдан аш кетмей эди. Сен сыджакъ бир тебессюм иле, аптемдай манъа бакъа ве нелердир сёйлей эдинъ. Сенинъ сыджакъ бакъышынъ мени охшай, севиндире, лякин мен сенинъ бетинъе тикилип бакъмагъа джесарет эталмай эдим. Сен менден «ананъ бармы?» – деп сорадынъ. Теренден кокъус кечирип: «Ёкъ», – дедим. Сен меним кедерленгенимни мерхаметле сезип турдынъ. Сенинъ суаллеринъе джевап оларакъ кенди, яныкълы тарихымны тариф эттим. Бала чагъымдаки зевкъ-сефамны, къуванчларымны, анам-бабам, къардашларым акъкъында сёйледим. Мен оларнынъ, сюргонликнинъ биринджи айларында ачлыкътан, хасталыкътан зляк олгъанлары акъта буюк бир яныкълар ичинде санъа айттым. Меним къыз къардашым акъкъында, онынъ сенинъ сачларынъ киби, кестане тюсю гуръ сачлары, сенинъ козьлеринъ киби ири дюльбер козьлери акъкъында сёйледим. Сен мени сес-солукъсыз буюк меракънен динълединъ. Сонъра, бу экинджи келишимде меним адымны сорадынъ. Мына бу сааттеки киби акъылымда, сен меним адымны бир къач кере текрарладынъ. Мен буны озюмдже, зейинимде къалсын, деп текрарлайсынъ сандым. Эм теренден севиндим. Анамнынъ олюминден сонъ кимсе меним адымны

бойле сыджакъ, назик давушнен сёйлемеген эди.

Не ичюндир бойле алларда вакъыт пек тез оте. Кунешнинъ алтын синиси Ингички къырларынынъ артына тыгъырып кетти. Биз исе даа лаф этемиз. Субетимиз кеттикче джоштырыджы тарзда, эп меракъ догъура эди. Мен санъа озъ хаялларым, татлы уютлеримни ачтым. Меним анълагъаныма коре, сен дёрт дивар ичинде къалгъан бир къыз бала олсанъ да, мукъаддес бир васиет эсасында къорчалагъан къартийинъ сени кунештен де къызгъангъан олса керек... Сен онынъ вакъытсыз олюминден сонъра да, мерхаметли бир ханымнынъ янындасынъ. Мен исе сокъакъ баласым, учъ йылдан берли, эр куню дегендай юзьлернен семетдешлеримнен расткелишем, онларнен фаджиалар корем, яныкълы хаберлер эшитем. Мен озюм бильген ве бильгенлеримнен сени таныш этмеге истедим. Мен санъа бизим ватанымыз акъкъында озюм бильгенлеримни, къартларымыздан эшиткенлеримни анълатмагъа тырыша эдим. Халкъымызнынъ агъыр, чыдалмаз талийи акъкъында мисаллер кетирип сёйледим. Мен акъсыз гъурбетлик аятындан сёйлегенде аджджы козьашларым юрегиме тама эди. Мен озюмни тутам сандым. Сен кичкене къол явлучыгъынънен меним янагъымдан козьаш тамчыларыны сильмеге ынтылдынъ. Мен бир анъ сенинъ назик къолчыгъынъны туттым. Эр киши олакъ бу козьашы манъа ярашмагъаныны фаркълап, сенден афу сорадым. Бу вакъытта сенинъ де узун дюльбер кирпичлеринъде козьаш буртюклери топлангъан эди.

Сонъра биз бираз озюмизге кельдик. Коюмиз, мектебимиз акъкъында сёз ачылды. Бизим мектебимиз кой ортасында багъчалыкъ ичинде эки къатлы дюльбер бир бинада эди. Оны инкъилиптан эвель бир зенгин рус князы яптыргъан. Мордвинов сой адлы князь бу багъчаны Тюркиеге иджрет эткен татарлардан ёкъ фиатына сатып алгъан. Иджрет вакъиалары акъкъында бизге оджаларымыз сыкъ-сыкъ икяе эте эдилер. Мектебимиз акъкъында лафларымыздан сонъ, акъылындыа олса, мен дерсликлер, чешит эдебият китаплары акъкъында сёйледим. Мен сюргюнлик сабасы

эвден алып чыкъкъан китапларымдан бир къач данеси шимди де бар дедим. Сен факъат озыбекче китапларынъ олгъаныны айттынъ. Мен санъа озъ тувгъан тилимизде бир къач китаплар кетирмеге ваде бердим. Сен ойле севиндинъ ки, зан этсем мен бойле чуллы олмагъанымда, къуванчынъдан мени къучакълап опеджек эдинъ. Атта ынтылдынъ. Мен исе бу вазиет ичинде мугъайдым, сусып къалдым.

Мен, о джума эртеси киби озюмни бахытлы дуйгъан даа башкъа бир кунюмни хатырлап оламайым. Мен сенинъ янынъда сынъырсыз бир бахыт дерьясында ялдай эдим. Атта озюмни дюльбер мавы дженюп кокую астында, аджайип дженнет багъчаларында сездим. Манъа эр тарафтан бульбуллернинъ хош сеслери, кокюс толусы лятиф чечеклернинъ къокъулары келе эди. Бу теэссуратлар мени сархошландыраязды. Керчек бу вакъиалардан сонъ да, мен даа муим вакъиаларгъа расткельдим. Лякин олар ич къачан меним гонълюмни о кунъки къадар хошландырамадылар. Джума эртеси уйледен сонъ, яни базар куню арфеси бизде, етимлер звинде байрам алды тедариклери-не ошагъан бир шенъликлер, джанланувлар асыл олгъан адет бар эди. Мына о акъшамы биз, аркъадашларымнен бирге эпимиз, етимлер звининъ клубында олдыкъ. Медений рехберимиз буюк бир медений тедбир тешкиятландырды. Санада бизим иштирагимизнен тешкиль этильген хор: «Селям санъа улу дай – Сталин!», «Бахытлы балалыкътан тешеккюр!» ве даа бир къач бунъа ошагъан йырлар иджра эттик, Мында эр шейни фаркъына барып башлагъан огълан балалар йыргъа къошулмай, факъат дудакъларыны ойнатып туралар, къыз балачыкъларнынъ йыр сеслери исе бир бахытлы инсанларнынъ давушына дегиль де, джебэде бу укюмет огърунда, сюрпонде исе ачлыкъ ве хорлыкътан эджельсиз ольген ана-баба, апте-къардашлары ичюн козьяшлы инълевлерге ошай эди. Бугунъки тедбирде бизим арекетимизден кейфи бозулгъан медений рехберимиз ачувланып бизлерни сёгип башлады. Биз аркъадашымнен экимиз бу тедбирлер битмеден

чыкып кеттик. Мен дам төпесинде, эр вакыттаки ериме барып чалкыя яттым. Даа ай догъмагъан эди. Йылдызларны сейир этип, сени хатырлап къалдым. Севги акъкъында озюм бильген бутюн йырларны эсиме кетирдим. Мен бизим халкънынъ севги акъкъында йырлары айрыджа бир гузель тильде олып, асретли ве татлы янъгырагъаныны фаркъладым.

IV

Мен эр бир базар куню акъшамы киногъа бармакыны адет эткен эдим. Мен сеннен таныш олгъанымдан берли кинодан зевкъ, алып кейф тапмайым.

Корьгенлеримни татиль эте ве озь аятымызнен тенълештирем. Бу базар куню итальян фашистлери запт эткен Абиссинияда адий инсанларнынъ аятыны, сокъакъ балачыкъларынынъ ач-чыпкакъ кечирген хорлыкъларыны косътердилер. Мен бойле шейлерден къанаат тапмакъ дегиль де, сонъки бир бучукъ йыл ичинде озюмизден эджельсиз олип кеткенлерни хатырлай, лянетлейим.

Бу кунълерде ай ярыгъы ёкъ, кокте къуршун тюс булутлар долана, гедже къаранлыкъ. Мен булутлардан къафсынмайым. Оларгъа бизде кыысыр булутлар дейлер, яни ягъмур ягъмайджакъ. Мен аркъа устюнде ятам, къаранлыкъта козьлерим ачыкъ хаялла-нып отъкен кунълеримни козь огюне кетирем. Меним назик бала гонълюмни насылдыр бир козьнен корюльмеген индже йилчиклер ольген ана-баба, агъа-къардашларымнынъ рухунен багълап тургъаныны сезем. Бу яры къаранлыкъ ичинде невбетнен бабамнынъ агъаргъан, азгъын юзю, анамнынъ дюльбер юзьчереси, огълан къардашчыгъымнынъ джилъвели кулюмскюреви, кестане тюс къувурчыкъ сачлы кыыз къардашчыгъым козюмнинъ алдындан кечелер. Олар манъа сёз къатмай отип кетелер, дерсинъ меним олардан айырылып къалгъаныма разы дегиллер. Мен гонъюлим сёнюк бир алда коюмизге, эвимизге къапу алдындаки кирез, вишне, шефтали тереклери чечеклеген багъчамызгъа къайтам. Багъчамыз артындаки Бельбек озенчигине чыкъам. Онынъ яйла

асты дагълардаки чокъракълардан ийип чыкъкъан, козьашы киби темиз суву чешит буюкликте тегиз ташларгъа урунып шырылдай. Бу шырылдылар эписи бирге къошулып дюльбер бир аэнкке чевирилелер.

Мен кечкен базар куню киногъа бармадым. Меним хаялымда факъат сен эдинъ. Башкъа ич бир шей мени меракъландырмай. Бираз вакъыт сени козь алдына кетирип татлы хаяллар ичинде яттым. Сонъ китапларымны къарыштырып башладым. Чокътан окъуп чыкъкъан китапларымны энди башкъа бир тезссуратлар астында къайта окъуйым. Бугунь окъугъанларым манъа чокътан таныш саифелер эди. Шимди исе юрегимни татлы бир севги ашкъы саргъан сонъ, о саифелер меним ичюн бутюнлей башкъа янъгъырайлар. Мен озюмни бир сархошдай сезем. Озюм къайдадыр ашыкъам, вакъыт исе ойле яваш кече, дерсинъ, кунеш бугунь бир ерде къатып къалгъан... Бугунь Сеннен корюшеджек акъшамым кельмек бильмеди.

Сен бизим базар куню акъшамлары корюшювлеримизни хатырласанъ керек... Эвде сен бир озюнь, мен насылдыр бир беанелер тапып келе ве кечке къадар къала эдим. Биз берабер олгъан биринджи базар куню акъшамынынъ бутюн уфакъ-тюфек адиселери меним акъылымда къалды. О куню мен ич къачан олмагъан бир алда усть-башымны тюзетип кельдим. Яни сачларымны тарадым, къолларымнынъ кирини ювдым, панталонымнынъ тизлерини ямадым. Меним потиклерим, костюмым олмагъаны къабаатмы... Кене де олса сен меним джан юректен темизликке тырышкъанымны сезгендирсинъ...

Сабырсызлыкънен бекленильген вакъыт кельди, мен етимлер эвининъ къапусындан чыкътым. Киши озь мулъкюни бойлап кезгендай, шеэр сокъакъларынынъ къалдырымлары бою агъыр-сабыр адымлап бардым. Сизнинъ авулнынъ кичкене азбар къапусы яры ачыкъ эди. Мен къапуны урмай кирдим.

Сен эв алдындаки камерьеде бир озюнь отурып недир тике эдинъ. Корьгенинънен мени чагъырдынъ. Теклиф этип янынъа

отурттынъ. Сенинъ устюнде кыискъа енъли гульгюлли антеринъ бар эди. Мен антеринъдеки авропаджа оймаларгъа козь ташладым. О вакъытларда бойле оймалар Орта Асияда янъы пейда олгъан эди. Ах, сен бильсенъ де, о вакъыт насыл дюльбер эдинъ! Мен алып кельген китапларны бакъып чыкъкъан сонъ. сен кулюмсирединъ. Анълагъаныма коре сен олардан эки данесини энди чокътан окъугъан экенсинъ. Мен олардан бирини энди эки кере окъугъанымны сёйлел, бельки даа бир кере окъурым, дедим. «Билем, билем..», дегендай сен даа бир кере кулюмсирединъ. Мен бир сёз айтып, бир уйгунсыз вазиятте къалмакътан сакъынып, сусып турдым.

Сен манъа аптемдай шефкъатле бакъа эдинъ. Бу мени эм севиндире, эм де ынджыта эди. Чюнки санъа олгъан мунасебетимде мен энди бала дегиль эдим. Сенинъ манъа озюнинъ кичкене къардашыньа шефкъатле бакъкъан бир апте киби мунасебет эткенинъни мен сездим. Сен мени къорчаламакъ, къорумакъ, бир кичкене баладай, гонълюмни котермек истей эдинъ. Мен исе озюм сени охшамакъ, азландырмакъ истей эдим. Сен багъча бою кезмекни теклиф эттинъ. Биз этрафына чешит гуллер сачылгъан сокъакълар бойлап кеттик. Мен сенден яш олсам да, санъа коре боюм юксек, джавурлы бир осьмюр эдим. Сенинъ дикъкъатынъ ве севгинъни къазанмакъ ичюн насыл агъыр-сабыр акъыллы лаф этмеге тырышкъанымны хатырлайым мен. – Сен мени эр адымда токътатып эр бир осюмлюкнинъ янынъда манъа, бизим тилимизде бунынъ ады недир, дединъ. Мен даа озь ватанымызда олгъанда ботаника дерсини яхшы менимсеген эдим. Сенинъ эр бир суалинье джуръат иле догъру джевап бердим. Мен сокъакъ бою кетеркен озюм ичюн биле умютсизден бир пападие къопарып алдым, онынъ тадж япрачыкъларыны узюп атып башладым. Сен буны дикъкъатле бакъып турдынъ. Мен чечекнинъ сонъки тадж япрачыгъыны узыгенде сен меним къаршымда турып, козьлериме бакъкъан сонъ: – Чечектен не бильмек истединъ?– дединъ. – Ич бир шей, – дедим.

– Мен эшиттим. – деп джилъвенен кульдинъ.

– Не эшиттинъ?, – дедим.

– Севеми, севмейми,...севеми...Шай дегильми? – дединъ. Мен джевап тапмай сустым. Санъа не айтаджагъымны бильмедим...

Биз алма тереги янына келип токътадыкъ. Сен къыртышкъа отурдынъ, манъа да янынъа отурып китап окъумагъны теклиф эттинъ. Мен окъуп башладым. Мен эппейи вакъыт окъудым, Сен буюк дикъкъатнен динълеп отурдынъ. Сонъ меним ёрулгъанымны дууп: «Токъта бираз раатлан, энди мен девам этейим», – дединъ. Сенинъ сесинъ аджайип бир макъамнен тесирли янъгъырай эди. Кунеш бугунъки кунню нетиджелеп Ингички къырлары артына тыгъырып кетти. Меним ичюн къайтмакъ вакъты кельди. Мен еримден турдым. Сен еринъден турмакъ ичюн манъа эки къолунъны узатып йылмайдынъ. Мен санъа къолларымны узатып сенинъ эки назик къолчыкъларынынъ туттым. Сен еринъден турдынъ. Биз аллея бою бираз юрип токтадыкъ. Сен текрар меним эки къолумны алып бираз вакъыт меним козьлеримнинъ ичине бакъып турдынъ. Сонъ меним дагъылгъан перчемимни сыйпап:

– Сенинъ энъ севген чечегинъ недир?, – дединъ. Мен санъа энъ севген чечегимни тапып косътералмадым. Чюнки меним севген чечегим сенинъ саибенънинъ багъчасында ёкъ эди. Сен суалинъни текрарлап: – О насыл бир чечектир ? – дединъ. Мен:

– Сенсинъ... – деп кенаргъа бакъып сенден козьлеримни яшырдым. Олар чёлъ чечеклери... Сен шеэр къызысынъ. Шеэрлилер мен севген чечеклерни бильмейлер ве севмейлер. О чечеклер де шеэр шараитини севмейлер. Мен севген чечеклер дагъларда дерелер боюнда боллукъта оселер. Геджелери оларнынъ тадж япрачыкълары севдалардай бири-бирини къучакълап, опюшип юкълайлар. Эртеси куню олар кунеш нурларыны эммек ичюн текрар ачылалар. Сен буюк бир хашхаш чечегини къопардынъ. Оны меним къолума туттырып:

– Меним севген чечегим мына бу... Къан киби къырмызы, севгидай аджайип, кунеш нурларынен толу къадеге ошай, – дединъ.

Энди кеч эди. Сен меним джеплериме нелердир толдырдынъ. Къолума да кягъыткъа сарылгъан бир шейлер туттырдынъ. Мен бу бокъчада не олгъаныны сорамасам да, анда эр киши чамашыры, чорап ве усть кийими олгъаныны сезе эдим. Сен кене дюльбер бир тебессюм иле меним козьлериме бакътынъ. Сол къолунъны омузыма къойып: – «Келеджек базар куню мытлакъа кель, о вакъыт китапларны да алырсынъ», – дединъ. Мен тез-тез етимлер эвине къайттым. Сен берген эдиелерни кийип, ольчеп бакътым. Кузьгюде озюмни корьгенде бир баладай севиндим.

Текрар сени корьмек ичюн бутюн бир афта беклемек керек... Шакъамы. Меним ичюн бу агъыр бир сынав олды. Мен, сен эдие берген кийимлерни киймедим. Базар кунюни бекледим. Кийинген сонъ ильк кере санъа кельмек истедим. Аркъадашларымдан даа башкъа китаплар алдым.

Сонъки афталар ичинде мен тамамиле башкъа олдым. Эр кес манъа танылмаз дереджеде денъишкенимни айта. Мен сыкъ-сыкъ аркъадашлардан четлейим, кенаргъа чекилип отура, хаялгъа далам. Атта бу куньлерде ич кимсеге сув кетирмедим. Етимлер эвинден берильген боткъагъа къанаат этип отурам. Мен фикиримни топлап бир къараргъа кельмек кереклигини анълайым. Акъшамлары канал ялысына чыкъам, бир озюм къыртышта ята, тарсыкъкъанымдан ялыда йырлагъан бакъачыкъларны динълей ве сенинъ дюльберлигинъни козь алдына кетирип фикир этем... Кимерде акъшам салкъыны тюшип хусусан хош дженюп ельчиги чёллерден ешиллик къокъусы кетиргенде, мен кендимни бир сархош киби ис этем. Дерсинъ, сен янымдасынъ ве экимиз бири-биримизге олгъан севгимизге икърар оламыз.

27 февраль, 2002с

ОМЮР

И кавен еке баян са
 Веккек берай еке мо-
 Каванмадым бояндылар,
 Къара зундан ташлары.
 Ич козюм ёкъ дюнья санъа
 Сенден вефа ёкъ манъа
 Къуванмадым кельгениме
 Ашыкъам мен къайтмагъа.
 Сукъланмадым зевкъ, шамата
 Кунь отъкерип юрьгенге
 Сени бакый дженнет санып,
 Сенде къалам дегенге.
 Акъа меним козьяшларым
 Лякин озимчюн дегиль.
 Кене къавум къардашым
 Тырпана бу хор гъонюль.

МАБЮСЛИК УНИВЕРСИТЕТИМ

Мен Эшреф агъамны ильки кере Узакъ Сыртта, Урал-НВ, п/я № 4, УЛАГ 26/3 индексли «буюк мабюслер журтунынь» учъ бинъ адамлыкъ, 8 номерли сиясий мабюслер лагеринде корьдим. Мында эксериет 1941-45 сенелери, къанлы дженклерде атешлерден кечкен, душман къолунда, арбий эсирлер лагерьлеринде ач олюмни енъген, аят ёлунда бутюн къарсамбаларны корип, сагъ къалгъан деликъанлылар эди.

Бу, 1952 сенесининъ сувукъ февраль куню эди. Адетиндже лагерьге янъы кельгенлер, бинълернен бир тюсте кийингенлер арасында, сюрюдеки о, беяз къаргъадай козьге чарпа. Мында мабюслер кокрегииндеки ве елькесиндеки номераларындан гъайры усть-баш кийиминен де айрылып туралар. Эшреф агъамнынъ Орта Асия лагерьлеринде агъаргъан бушлаты, башындаки къаба солдат сукносындан къулакълы къалпагы ве аягындаки, окчелери къыйышкъан потиклери Узакъ Шималъ лагерьлеринде берильген къышлыкъ усть-баш такъымындан эр джеэттен айырылып тура эди. Лякин онынъ бу ерде янъы киши олгъаныны эр шейден эвель, онынъ юксек медениетли адамларгъа хас агъыр-сабыр арекети, огърадыгы муитке дикъкъатлы бакъышы, янындакилерине олдыкча инсаниетли мунасебетинде корюне эди.

Биз, меним чокъ йыллыкъ лагерь аркъадашым – Кезлевли тюкянджы Осман эмдженинъ огълу Саиднинъ вастасынен кельгенлерине афта кечмей, Эшреф агъанен таныш олдыкъ. Янъы кельгенлер ичюн эки афта карантин муддетиндеки девир ичинде биз учъ-дёрт кере корюшип саатлернен сёйлештик. Бу субетлерде, адетиндже къайдан, не себепнен тюштинъ, джеза муддетинъ не къадар, не даа къалды, тувгъан, сой-акърабаларындан

кимлеринъ бар, киби сонъсыз танышлыкъ суаллери догъа. «Джеза муддетинъиз буюкми, не къадар даа къалды? – суалиме Эшреф агъам: «Джеза муддетим етерлик амма,... бильмейим, даа 2-3 йыл даа отурсам етер, дейим»,– деп кульди.

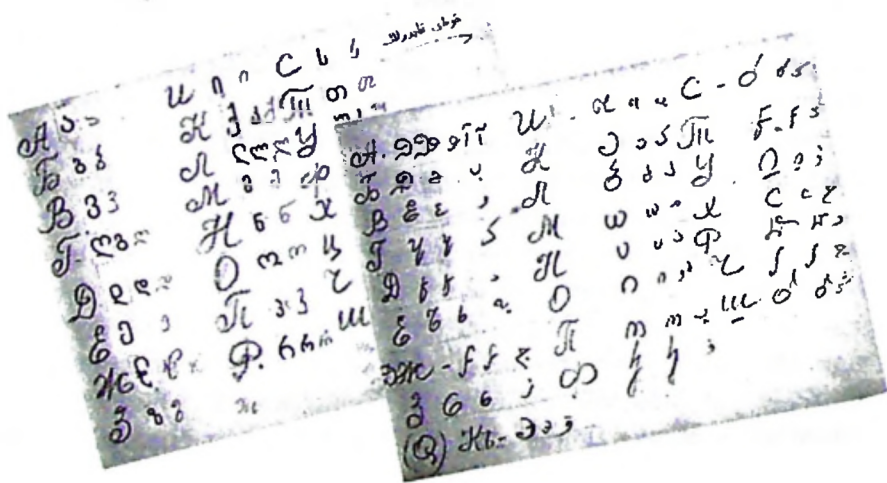
Карантин муддети тез кечти. Эшреф агъамны бир де бир бригадада язув-сызув ишине ерлештирюв меселеси де, бахтымызгъа Билял ве Али киби беджерикли, миллетпервер йигитлеримизнинъ ярдымынен тез аль олды. Эшреф агъа лагерьден узакъ олмагъан «Жилквартал-18» намлы объектке къатнап башлады. Сёйлегенине коре, къуруджылыкъ участкасынынъ башлыгъы онъа, эр кунлюк язув-сызув ишлерини авале эткен эди. Бу агъыр лагерь ишлерине, узакъ муддетке укюм этильген мабюс ичюн буюк бахт эди. Лякин Эшреф агъамнынъ бахыты бир озю ичюн дегиль, онынъ яш лагерь аркъадашлары ичюн де, хусусан меним ичюн де буюк бахт олды.

Эшреф агъам иштен къайткъанда гъайретли, руху еринде, ёрулмай келе. Адетиндже афтада эки-учъ кере меним иш одама келе. Озюмизге хас мевзуда субетлеше, саатлернен бирге оламыз. Бойле бир келишинде, Эшреф агъам меним масамнынъ устюнде арап уруфатынен язылгъан мектюпни коръди. Мектюп къуршун къалемнен садедже, олдукъча окъунакълы язылгъан эди. Мектюпке узакътан назар ташлап: – Арапча язгъан киминъ бар?,– деди. Мен озъ невбетимде: «Арапча язгъан бир узакъ эм-жем бар, – дедим. Девам этип, о, русча арифлернен де яхшы яза,

*Эшреф Шемъи-заде
ве Идрис Асанин. 1953 с.,
Ишимбай лагери,
Башкъртыстан АССР.*

лякин меним теклифимнен бу эмджем арап арифлеринен яза», – деп айттым. Эшреф агъам кулюмсиреп: «Арапча язса лагерь цензурасы окъуп оламаз, деп хаял этесинъми?», – деди. – Ёкъ, мен онъа язгъан мектюплеримни арап арифлеринен язам. Бу тедбирден макъсадым арап арифлеринен окъуп язмакъны унутмамакъ эди, – дедим. Мен масадаки мектюпнинъ орта саифесини ачып онда лагерь цензурасы тарафындан къара боянен сызылгъан ерлерини косътердим. О сыралар ойле бир дикъкъатнен сызылгъан, ич бир ариф танылмай эди. Биз экимиз бир агъыздан бу къоркъакълыкъкъа кульдик. Бу ерде Эшреф агъам меним арапча окъуп-язувым не дереджеде олгъаныны бильмек ичюн олса керек, темиз кягъыт алып арапча сёзлер язды. Анда арапча окъуп язмакъ – тарих анахтарларыны къолда сакъламакъ демектир, сёзлери эди. – Энди бу сёзлерни озъ къолунънен яз, – деди. Мен яздым, Эшреф агъам язгъанларымны дикъкъатнен бакъты, бегенмеди. Эшреф агъамнынъ арапчасы пек аджайип, дюльбер, окъунакълы эди. Бу ерде, о иштен ара тапкъанда бизлерден бир къач аркъадашкъа арап арифлерининъ имлясыны огретмеге разы олды. Эшреф агъамнен бу лафлар кетер экен, мен озюмни Узакъ Шимальде сиясий мабюслер лагеринде дегиль де, тувгъан

юртум – Къырымда, Бельбек озени боюнда, багъ-багъчалар ичинде ерлешкен Албат коюнде, 1942 сенеси алель-аджеле тешкиль этильген татар лицейинде севимли оджаларымыздан бири – Абдулаким Ильмийнинъ огюнде зан эттим.

Вакъыт джоймай, экинджи куню, эски лагерь аркъадашларым: Саид, Февзи, Абселям, Къуртнезир, Умер, Мемет, Сейдамет ве дигерлерининъ разылыгынен арап арифлерининъ имлясыны огренмеге истегенлернинъ джедвелини тиздим. Джедвельни алган сонъ чокъ кечирмей Эшреф агъам, бизлерге эр биримизге, арап элифбесининъ, олдыкъча саделештирилген элифбесини язып кетирди. Озь башына огренмек ичюн мисаллер язып берди. Бойледже къыскъа вакъыт ичинде, там манасынен олмаса да, безип ташламагъан аркъадашларымыз арап арифлеринен язылган метинлерни (текстлерни) эджалап окъумагъа наиль олды.

Арап арифлеринен язылган текстлерни окъумакъ меселесинде Эшреф агъамнынъ манъа талабы буюк эди. Эр кес киби мен де языларымны косътердим. Бу бираз буюкче текст эди. Эшреф агъам зор-бея окъуп чыкъкъан сонъ, арифлерни къошувда, хусусан каллиграфиясында буюк хаталарымны косътерди, мисаллер язып берди. Керегидай да тазирледи:

– Идрис, билесинъми не, Умерге, яки Меметке бу элифбеде окъуп-яза бильмесе де зарары ёкъ. Оларнынъ зенаатында арапчасыз да отъмек тапмакъ мумкюн. Лякин санъа, тарих, яки эдебият саасында, отъмиштен хаберсиз къалырсынъ. Бундан черик асыр эвель язылган, энъ саде бир парчаны да окъуп оламазсынъ. Бизим бинъ йыллыкъ Къырым-къыпчакъ эдебиятымыз бу арифлернен язылган, Эх-эй!.. бизим тильде нидже шах эсерлер бар... айгиди ай ай... тапасынъ да окъуйсынъ, – деди. Бу сёзлерни айткъанда юзюни тёпеге котере, онынъ энди чаларып башлагъан гуръ сакъалы кокюсинден айырыла, отъкюр бакъышлы, ири козьлери даа дюльберлеше, юзюнде аджайип бир тебессюм пейда ола эди. Мен исе дерсини азырламай кельген мектеплидай, козьлеримни къайда къоймасыны бильмей, энди шииримнинъ

мундериджесине оладжакъ тенкъиттен къоркъып тура эдим. О вакъыт арап арифлеринен язылган «Уйкен несильге» серлевалы шиирнинъ бир къач дёртлюгини косътердим. Эшреф агъам бу даа битмеген шииримде эр шейден эвель фикир къалабалыгъыны тенкъид этти.

Шиир тарих хрестоматиясы дегиль, о юксек фикир инджилеринден чебер орюльген нагъыштыр. Мында эм фикир айдындыгы, эм де сёз дюльберлиги олмакъ керек, деди. Сёзюни девам этип: анълайджагъынъ, шиир энъ дюльбер, энъ терен маналы сёзлернен язылмалы. Окъунакълы олмалы, деп Амди Герайбайнынъ «Иджрет» дестанындан:

«Рысак джеккен тачанкагъа, Азмандайын дувулдап,
Бир кунъ койге, бир кок башлы явур кельди зувулдап.

Головагъа тюшти де, сонъ онбашыны чагъыртты.

Приставмы?... урядникми?... ким биле оны, бир къазакъ,

– Кимдир дейсинъ»!.. недир дейсинъ,.. я набордыр, я ясакъ».

– Бу къазакъ да не дей экен?... айдынъ, ой барайыкъ!

Къайдан кельген, неге кельген, не дейджек шу къарайыкъ!»

Эшреф агъам дестаннынъ аман-аман ярысыны эзберден сёйледи. Сонъра токъталып: «Мына бакъ, фикир сырасынен, бири-бири артындан сыдыргъы ачылып бара. Сёзлер ольчюли, къафиели, окъугъанда тилинъ тутулмай, куръмекленмей, – деди. Сонъра токъталды, онынъ ири дюльбер козьлеринде бир яныкъ оту сезиле эди. О, терен кокюс кечирип, яры давушнен: «Амди агъам-догъма истидат саиби, буюк ватанпервер шаир эди. Мына бойле язмагъа тырышмакъ керек», – деп, терен нефес алды. Эшреф агъам бойле субетлерде дюньясыны унута, эр шейден кече, ашыкълардай яна эди. Шиир язув техникасыны сёйлер экен: «Керчек, – деди Эшреф агъам, – джиддий тарихий темаларда, узун салмакълы везинлернен шиирлер де чокъ расткеле. Меселя

Бекир Чобан-заденинъ «Ананъ къайда?» эсери. Бойле эсер эшиткенинъ бармы? – деди. Мен – Эбет, – дедим. (Акыкыатта, 1942с. язында, Севастополь этрафында топ сеслери тынгъан сонъ, бабам озюнинъ 1934 сенесинден берли чешит ерлерде сакълы китапларыны эвге топлады. Оларнынъ арасында: «Терджиман», «Ватан хадими», даа бир чокъ тюрк китап ве меджмуаларынен бирге «Илери» журналлары да бар эди. «Илери» йылы-йылына топлап тикильген, къызыл къаплы бир къач джылт эди. Мен бу вакъытта, энди 8 сыныф битирген осьмюр эдим, мен лаф сырасы Эшреф агъама бу «сырларымны» айттым. Бундан сонъ Эшреф агъам менимле даа да якъын, даа да самимий олып къалды. Бу ерде «Ананъ къайда?» акъкында лафкъа башкъа къайтмадыкъ. Чюнки къол астында эсернинъ озю олмагъан шараитте музакереге аджет ёкъ эди.

Мен Эшреф агъамнынъ эдебият, хусусан шириет акъкында тевсиели дерслерини буюк гъайрет иле динълемектен гъайры, онынъ субетдешине самимийлигини, озюнинъ чокъ йыллыкъ бильги хазинесини манъа чин гонъюльден ачмагъа истегенини сезе эдим. 1944 сенеси рахметли бабамнынъ вакъытсыз олюминден сонъ,бу ёлда меним келеджегим акъкында, аталарджа тенбие, тевсие береджек алидженап инсаннен расткельмек уютим ёкъ эди. Мен корьдим ки, Эшреф агъам киби бир оджагъа не къадар мухтадж олгъан олсам, Эшреф агъам да зан этем, бир ишанчлы генчке озь бильги хазинесини ачмагъа, озь арзу ве истеклерини ашламагъа бутюн къабилиетинен ниетли эди. Бу – Эшреф агъамнынъ башындан отькен аят сыкъынтыларынынъ зыккысы дегиль де, эминим ки, онынъ озь халкъына япмакъ истеген хызметлерининъ бир делили эди. Чюнки фикир саиби бир буюк инсан ичюн озюнинъ чокъ йыллыкъ истек ве уютлдерини бир ишанчлы инсангъа кочюрмек не къадар буюк бахыт олса, бойле бир инсаннынъ ишанчына малик олмакъ да меним ичюн буюк бир бахт эди. Бу расткелишлер, сонъу корюнмеген субетлер манъа Алланнынъ бахшышы олып корюне эди.

Арап арифлерининъ имлясы дерслеримиз озь-озьлюгинден гъиябен тарзына отип кетти. Бу акъта эр ким озь истегине ве мумкюнатына коре, афтада яки он кунъде бир кере, дегендай Эшреф агъамнен корюше, япкъан дерсини косътере, фикирлеше эди. Бунунъ устуне Эшреф агъам бир кунъ акъшам иштен къайткъанда:

– Мына санъа не кетирдим, – деп, дефтер пичимде кесильген, 10-12 саифе сары кягъытларны манъа узатты. Бу джонкни мен, буюк меракънен тез-тез саифелеп коръдим. Мында Эшреф агъам озь шиирлеринден алынган парчалар узеринде манъа шиир язув техникасыны мисаллер узеринде косътерип анълата эди. Шиир язгъанда риает этильмеси керек олган эсас усул тарзыларны, олъю-везин, къафиелештирюв чешитлерини ачыкълай. Бу меним ичюн янъылыкъл олмаса да, меним даа шекилленмеген яратыджы-

лыгъыма Эшреф агъамнынъ буюк дикъкъатыны косътере эди. Бу буюк инсаннынъ къолунен бундан 46 йыл эвельси язылгъан бу саде дерслик меним ичюн бугунъ де, къыйметли ядыярлыкъ олып къалмакъта.

Эшреф агъамнынъ агъыр лагерь шараитына тюшкени бу экинджи кере эди. О, биринджи кере 1940 сенеси, къырымтатар языджы ве дигер миллий дуйгъулы муневверлерине къаршы баскъы девринде джеза органлары тарафындан алынган эди. 1941 сенеси дженк башлагъан сонъ оны «Буюк топракъкъа» алып кеттилер. Судсыз, сучсыз узакъ девир зинданда туттылар. Нетиджеде ич бир делиль олмагъаны альде «сербест» быракъылгъан эди. Бу шартлы сербестлик вакътында Эшреф агъам тувгъан Къырымына къайтып озъ аилесине къавушамады. Бунынъ ичюн биринджи себеп Къырым немсе ишгъальджилерининъ къолунда олгъаны олса, экинджи, эсас себеп совет НКВД органларынынъ шаирни озъ миллетинден узакъта тутмакъ ниети эди. Шаирни 1949 сенеси текрар КГБ зинданына аттылар. Биз Эшреф агъамнен лагерьде танышкъанымызда, о экинджи джеза муддетининъ учюнджи йылыны отура эди. Шаирнинъ олдукъча назик сезекли юреги бу дередже акъарет ве махкюмлыкълар кечиргенине бакъмадан, озюнинъ догъма алидженаплыгъыны аздырмады. О, агъыр лагерь шараитинде биле, буюклернен буюклердже, кичиклернен кичиклердже, озюнинъ инсанпервер хусусиетлерини джоймадан, саф гонъюль тута эди. Онынъ, ериндже энъ севген субети –халкъымызнынъ шанлы, айны заманда фаджиалы тарихы, чокъ асырлыкъ агъыз ве язылы эдебияты, шубесиз земаневий шиириет акъкъында эди.

Биз шартлы сёйлешмесек де, эр экимиз бир фикирде, агъыр лагерь режими тазыйыкъы астында биле тапкъан вакъытымызны факъат файдалы ишнен кечирмек къарарында эдик. Эшреф агъам кечмиштен, миллет аятында тарихий эмиетке малик вакъиаларны сёйлеркен, мен озюме язып ала башладым. Мен бу материалларнен энди, чешит къаба къагъытлардан ясалгъан бир къач

джонклерни къралама тарзында толдырдым. Бир кунь Эшреф агъам оларны корьди. Дикъкъатнен окъуп чыкъты. Бегенмеди. Олар акъикъатта тертипсиз, тез язып алынган къайдлар эди. Эшреф агъам раатсыз бир давушнен:

– Бу шейлерни язаджакъ олсанъ, мен бир тертипнен айтайым, сен кереги киби бир конспект яз. Сенден гъайры да бир кимселер окъуп анъласынлар, – деди. Бу фикирге мен пек севиндим. Лякин эписини баштан башламакъ керек эди. Биз лагерьде ич биримиз озъ ихтиярымызда дегильмиз. Бугунъ бир ердемиз, ярын не оладжакъ – Алла биле. Лагерьде дикъкъаткъа алынган шартлардан: бизим «джинает» ве джеза муддетлеримиз бири-бирине ошаса да, яш джезтинден арада фаркъ буюк, эр джеэттен бизни айыра билелер. Бугунъ бир ердемиз ярын тараф-тараф ёлларлар. Кене бу хавфлы алларгъа бакъмадан, Эшреф агъамнынъ теклифи меним ичюн пек буюк эмиетке малик эди. Эшреф агъанынъ бу самимий теклифи меним та 1942–43 сенелери, къыскъа муддетли лицей кунълеримден берли халкъымызнынъ чокъ асырлыкъ къараман тарихына ве аджайип эдебиятына олган авесимни уянтты. Бу акъта 1942–44 сенелери азбучукъ таркъатылган «Азат Къырым» газетасы ве сийректе бир Добруджадан кельген брошюраларда анъылса да, къандырыджы малюмат таркъатмакъ ичюн фурсат олмады. Меним ичюн бугунъ бу зйи ниетни аяткъа бир дередже тадбикъ этеджек буюк шахс – Эшреф агъам, Алланынъ ирадси-меним янымда эди.

Бу сырада узакъ сюръген меракълы субетлерден сонъ Эшреф агъам, XX асырнынъ биринджи черигине къадар халкъымыз ичинде осип еткен бир къысым зиялыларнынъ джедвелини тертип этти. Бу, Москва, Петербург, Стамбул, Бейрут, Каир, Берлин, Париж киби дюньяджа буюк медений ве ильмий меркезлерде тасиль алган шахыслар эди. Бу айдынларнынъ сайысы эллиден зияде эди. Мен джедвельни окъуп чыкътым. «Иншалла, бу зиялыларымызнынъ омюр аяты ве иш фаалиетлеринен таныш

оладжакътырмыз!» – дедим. Эшреф агъам: – Эбет, санъа бу зиялыларымызнынъ фаалиетинен аз бучукъ олса да, мытлакъа таныш олмакъ керек, – деди.

Эшреф агъамнынъ, сонъ девир кырымтатар зиялылары акъкъында кыска малюматлары Гирайлар сюлялесинден: тарихчы – Адиль Гирай, шаир ве философ, буюк укюмет эрбабы – Борагъазы Гирай-хан, буюк реформатор-маарифчи Исмаилбей Гаспринский, журналист, сиясий джемаатчы, «Ватан хадими» газетасынынъ нешир саиб и ве баш муаррири Абдурешит Медиев, демократ шаир ве оджалар: Шамиль Токътаргъазы ве Асан Чергеевлер, 1917-18 сенелери халкъымызнынъ миллий азатлыкъ куреши байракъдарлары: Номан Челебиджихан ве Джафер Сейдамет, большевизм джеза органлары – ГПУ зинданларында къатиль этильген миллетпервер шаирлеримизден: Бекир Чобанзаде, Абдулла Лятифзаде, Амди Гирайбай акъкъында кыска кириш сёзлерден башлады. Мен бу лекцияларны эр кере, вакъыт къачырмай къаралама мундериджесини язып турдым,

Лагерьде, Эшреф агъам актив иштирак эткен даа бир меракъл ишимиз олса – о да кырымтатар аталар сёзлерини, айтымлар ве масалларыны топламакъ эди. Догърусыны айткъанда, бу меселени семерели алып бармакъ ичюн буюк имкан бар эди. Дейик, Къырымда бирде бир этнографик араштырмаларнен огърашкъан бир группа, мисаль ичюн район-райондан кой-койден, бутюн Къырымны айланып чыкмакъ керек оладжакъ олса, мында бу ишни дёрт кв. км. мейданындаки лагерьде даа тез ве там манасынен япмакъ мумкюн эди. Чюнки бу лагерьде Къырымнынъ эр бир коюнден, дегендай «векиль» бар эди. Мындаки 386 кырымтатар эвлятлары арасында къарты да, яшы да, оджасы да, молласы да, чобаны да, актёры да, дегендай халкъ агъыз яратыджылыгъындан меракъл икяелер сёйлеген, лятифелер бильген, шакъаджылар ве дигер сёз усталары да чокъ эди. Мында бутюн кырымтатарлар бири-бирини таний, вакъыт-вакъыт корюше эдилер. Биз: Саид,

Мемет, Къуртнезир, Абселям ве дигерлери семетдешлеримизнинъ агъызындан, ким насыл аталар сёзлери, айтымлар, накъыллар ве лятифелер бильсе, сорап язып башладыкъ. Афта арасы корюшкенде эр ким озъ къаралама кягъытыны Эшреф агъагъа бере, Эшреф агъам исе оларнынъ арасында текрар ве къабаларыны тюзетип, иш вакътында озъ идаресинде темизге чекип, элифбе сырасынен язып келе эди. Бойле топлангъан аталар сёзлерининъ ве айтымларнынъ сайысы 5 юзге якъын олды.

Дюнья халкъларынынъ буюк дайиси – И. Сталиннинъ агъыр хасталыгъы акъкъында хабер биринджи март сабасы бизим лагерьге де келип етти. Бу сиясий мабюслер ичюн чокътан бекленильген хабер эди. Эшреф агъам ичюн исе, айрыджа. Акъылымда, Эшреф агъамнен бирге-бир янъгъыз къалгъанымызда; яры давушнен: «Идрис, билесинъми, бу явурнынъ олюминден сонъ мемлекетте зевкълы вакъиалар оладжакъ», – дей эди. Дюнья тарихыны муккеммель бильген Нерон, Ганнибал, Явуз Селим, Мутхиш-Иван IV (Грозный) киби, зебане укумдарларнынъ сарай аятыны ве тахт этрафы даваларыны терен огренген Эшреф агъам киби алим инсан ичюн Сталиннинъ олюминден сонъ Русиеде не оладжакъыны къарарлаштырмакъ къыйын дегиль эди.

1953 сенесининъ 1 март, базар куню эди. Биз Таманский Сашанен бирге устаханемизге радио кечирдик. Сталиннинъ алкефарети акъкъында саба, уйледе, акъшам ве гедже саат 11-де девалайыджы экимлернинъ къыскъа малюматы берилип турды. Бу малюматларны динълеген сонъ Эшреф агъам, хастанынъ башы уджюндакилернинъ кимлер ола биледжегини, олар Маленков ве Бериядан изин алмадан онынъ янында тура бильмейджеклерини, олеяткъан деспотнынъ агъызындан бир лаф эшитмейджеклерини къарарлаштыра эди. Бойле вакъытта Сталин хаста яткъан дачаны эвель факъат бир МГБ хадимлери къаравлагъан олса, энди Маленковнынъ эмриндеки арбий разведка къысымлары да дачаны экинджи алкъанен саргъандыр, дей эди.

Учюнджи март акъшамы саат 11 хаберлерини динълеген сонъ, Эшреф агъам олеяткъан деспотнынъ башы уджюнда Маленковнен Берия бирликте портфель такъсим эткенлерини, бу эки алчакънынъ арасында биле озъара менлик ве устюнлик давасы ола бильгенини эшитип тургъан адамдай сёйледі. «Мына корермиз, – деди Эшреф агъам, бу эки зыпкъын бугунъ даа ольмеген къарт аювнынъ терисини болюшелер. Чокъ кечмез, ярын олар бири-бирини ашарлар. Бойле аллар тарихта биринджи кере дегиль», – деп токъталды. Акъикъатта Эшреф агъам, «гъайып билиджилик» япмагъа севген бош агъыз дегиль эди. О, юксек малюматлы аналитик, тедкъикъчы эди. Шу ери икметли ки, о, кунъден башлап мемлекетте Сталиннинъ шахсынен багълы вакъиалар Эшреф агъамнынъ тасавур эткени киби отти. Ондан сонъки йылларда биз Эшреф агъамнен о кунълерни хатырлар экенмиз, мен Эшреф агъама: «Олар сиз язып къалдыргъан» сценарий боюнджа ишлейлер, – деп шакъа эте эдим. Эшреф агъам исе: – «Я онынъ тарихта бир ёлу бар. Ахыры эки джан-баз бир йипте ойнамай богъушалар да», – дей эди. Бугунъки киби акъылымда, бу базар куню мабюслерни ишке айдамадылар. Кунъ бою Эшреф агъам бизим устаханеге 3-4 кере келип кетти. Эр келишинде 1-1,5 саат отура, радио динълеп, сёйлешип тура эдик. О, озъ эйи дуйгъуларыны, вакъиалардан теэссуратларыны яшырамай, бармагъа ер тапмагъаны корюнип тура эди. Онынъ вакъиалардан отърю бойле зеджанлы олмасына буюк эсас бар эди. Яни бундан 4 йыл эвель шаирни текрар зиндангъа ташламакъ ичюн вазифе алгъан МГБ-нинъ Андижан ульке Идареси хызметчилерине «меселе» боюнджа бир делиль ве бир къач да, арсыз шаат керек эди. 1949 сенесининъ язында озъ халкъымыздан бир провокатор эки мешребе пиво башында, Эшреф агъама дост корюнип, (олар акъикъаттан бири-бирини чокътан биле эдилер) Сталин акъкъында сёз ачты. Онынъ совет халкъы алдында буюк хызметлерини макътады.

Эшреф агъам акъгонъюллюлик этип, янъылма семетдеш Сталин ашша, алчакъ, деспот бир махлюкътыр, деди. Авантюрист лафны къабартмакъ макъсадынен, устюнде Сталиннинъ ресими олгъан газетаны ачып, текрар Сталиннинъ сонъки дженкте эльде эткен енъишлерини ортагъа сюръди. Эшреф агъам бу субет якъын адамы тарафындан провокация олгъанына шубеленмей: – «Халкъынъны олюмге махкъом эткен, Юртунъны русларгъа багъышлагъан пезевенкни манъа макътама!», – деп, газетаны йыртып, томарлап провокаторнынъ юзюне чабдырды. Столундан котерильгенде: – «Бу ашша инсаннынъ ольгенден сонъ резиль олгъаныны мен корерим, лякин не Сталин, не онынъ джинает шайкасы меним халкъымнынъ озъ ватанындан вазгечкенини коремез!», – деп чыкъып кетти. Провокатор тубюне былаштыргъан баладай къалса да, буюк дайининъ парчалангъан газетанынъ кесеклеринден топлангъан портрети. «Аксинкъиляпчы, шаир Шемъи-заденинъ устюнден 4 октябрь 1949 сенеси ачылгъан джинаий иште маддий делиль оларакъ айдаланылды.

1953 сенеси Урал-Кама буюк регионына, башкъа йылларгъа коре баарь эрте кельди. Йигирминджи апрельде къарлар ирип башлады. Факъат джогърафий икълим дегиль, лагерьлерде сиясий икълим де бир дередже йымшап башлады. Эшреф агъам эр джезттен денъишти. Шенъ, лафазан, шевкъына-шевкъ къошулды. 1953 сенесининъ майыс байрамында, сонъки беш йыл ичинде биринджи кере учъ кунъ сыдыргъы раатландыкъ. Биз бу фурсаттан айдаланып экинджи майыс кунюнинъ чокъ къысымыны лагерь китапханесинде кечирдик.

Эшреф агъам китапханеде озъ адына абонент картасы ачтырмады. Биз меним картама язып Ф.Шиллернинъ 150 йыллыкъ юбилеи мунасебетинен басылгъан II томлыкътан: VI-VII ве IX-томларны алдыкъ. Бу китапларны Эшреф агъам сайлап алды. Бу джылтларда шаирнинъ театро ичюн язылгъан эсерлери, умумен, театро акъкъында бир чокъ макъалелеринден гъайры эстетик

гузеллик, алийлик ве джазибе (грация, зерафет) хусусиетлери акъкъында чешит сааларгъа аит эсерлери бар эди.

Эшреф агъамнынъ тевсиесинен мен Шиллернинъ «Эстетика акъкъында...» («Об эстетике в литературе») эсерлерини окъуп башладым. Меним киби, эдебий рус тилини мукеммель бильмеген осьмюрге бу эсерлерни окъумакъ пек агъыр олды. Эр бир джумледе бир, яки эки-учь сёзни анъламай эдим. Анъламагъан сёзлеримни айрыджа язып ала, Эшреф агъамнен корюшкенде там манасыны сорап яза эдим.

1953-54 сенелери сиясий мабюслер ичюн буюк денъишмелер бекленильген йыллар олды. Сталиннинъ олюминден сонъ мемлекетте юзь берген вакъиаларны мында эр кес озюнджесине анълай, башкъаларгъа да факъат о анълагъаны киби анъламакъны теклиф эте эдилер. Базы бирлери ич бир эсассыз, мына-мына бугунь олмаса ярын саба лагерь къапылары ачылып, бинълернен, он бинълернен мабюслер сюрю-сюрю азатлыккъа чыкъаджакъ, – деп ойлай эдилер. Табиий, бу дженк девринде озь юксек командларынынъ джуръатсызлыгъы нетиджесинде душман къолуна къалгъан 3-4 йыл девамында эсирлик эсарети чеккен, дюньяда адалет ве инсаф ёкълугъыны озь аятында корьген яш дживанлар ичюн сонъки нокъта эди. Олар къолларындаки силияларны ташлагъан куньден берли факъат ишчи кучю олып къалгъан эдилер. Олар «адалетли» социализм джемиетини къурмакъ ичюн къара кучь оларакъ керек эдилер. Бу гъариплер, джемиетнинъ озю ичюн телюке догъурмайлар. Лякин мында тилинден, къалемининъ уджундан бу системанынъ темелине учкъун сепилип тургъан оджалар, алимлер, языджылар, яштан «бозулгъан» студентлер де аз дегиль. Олар аз-бучукъ шубели ишлер ичюн алынгъан олсалар, 3-4 йылдан берли бир дередже теджрибе ве мефкюре топладылар. Лагерьде фикрен пешмангъа кельмек дегиль де, даа къавийлештилер. Олар лагерь къапыларынынъ ачылмасындан эвель мемлекетте даа чокъ денъишмелер олмасыны анълай ве

шарайтке буюк дикъкъат ве сабырнен козь этмекте эдилер. Иште, Эшреф агъам бу джумледен эди.

1953 сенесининъ кузюнден «досрочное освобождение» къаиделери къулланылып башлады. Бу «вакъытындан эвель» усулынен мабюснынъ эмекте ве тербие-низамдаки чокъ йыллыкъ къусурсыз, лагерь режимине итааты козьге алына, бинъ адамдан бири дегендай пропаганда алетине чевириле эди. Акъыкъатта сиясий фикир саиплери бу «адалетке» умют багъламай эдилер. Биз Эшреф агъамнен вазиятни анализ эткенде бойле къолайлы къуртулышкъа умют багъламамакъ къарарына кельдик.

1953 сенесининъ сонъуна къадар бизим семетдешлерден де, хусусан, яшлардан баягъы кимселер азат олып кеттилер. Мени эки йылдан берли эсабында тургъан бригадама ёлбашчы сайладылар. 108 адамдан ибарет бу бригаданынъ 75-80 файызыны бизимкилери тешкиль эте эдилер. Меним ичюн эки йылдан берли девам эткен устаханедеки кунълерим, хусусан вакъыт боллугъы битти. Тешкилятий ишлернен огърашмакъ, бригада азаларына сыдыргъы процентли иш тапып турмакъ керек эди. Иш еринде бригадир одасында бир шейлер язмакъ мумкюн олса да, китап окъумакъ, эдебиятнен огърашмакъ ичюн вакъыт къалмады. Лякин бир яхшылыгъы бар – лагерьде бригадирнинъ вазифеси буюк олгъаны киби ролю де буюк.

Мен энди Эшреф агъамны эксери объектте, иш еринде корем. Я меним одамда, я да бир теслимге азырлангъан бинада корюшемиз. Лякин онынъ озъ бригадири, озъ начальниги бар. Оларнынъ козюне тюшмек не онъа, не де манъа файдалы дегиль.

Декабрьнинъ сонъки кунълери эди. Объектте уйле тенефюсинде Эшреф агъамнынъ иш одасына бардым. Оданынъ къапысы яры ачыкъ, устюнде бир чокъ иш къагъытлары джайрап яткъан узун тахта маса башында булуна, онынъ къаршысында икъ-маль (отделка) ишлери идаресининъ начальниги Семён Михайлович отура эдилер. Мен оларнынъ лафларына кедер этмейим, деп

бир къач дакъкъа къапыда турдым. Субетлери темиз бизим тилимизде, насылдыр бир алим акъкъында эди. Мен озь козьлериме, къулакъларыма ишанмай къалдым. Аньлашыла, бу Семён Михайлович караим, яки къырымчакътыр, дедим. Къапыны текрар такъылдатып, «Можно!» – деп ичери кирмем бир олды. Эшреф агъам турды, селямымны алып, манъа ер косътерди. Семён Михайлович де, селямыма джевап башыны саллады. Эшреф агъам янып тургъан демир собагъа бир къач кесек одун ташлагъан сонъ: «Семён Михайлович, таныш олунъ, сизлер аман-аман койдешсизлер, мына бу йигит, коккозьли», – деди, мени косътерип. Семён Михайлович еринден турды, къолуны берип: «Саид», – деди. Мен де озь исмимни айтып онынъ къолуны алдым. Эшреф агъам сёзюни девам этип: «Саид – Диван-койден экен, кене шу Бельбек боюндан, биледирсинъ», – деди манъа бакъып. Меним келишим оларгъа кедер этмеди. Эшреф агъамнынъ кейфи еринде, субетлерини девам эттилер. Эшреф агъам Къырымнынъ Къарасув этрафларыны, Орта-алан дживарларындаки аджайип дагъ-ташны тарифлей, Алим айдамакънынъ якъан джигитликлерини икяе этмекни девам этти. Мен исе эм онынъ джошкъун икяесини динълей, эм де Саидтен козюмни алмайым. О, яшы отуздан отъкен, антикэндамлы, юксек бойлу, юзь череси олдукъча гузель бир инсан эди. Совет ички ишлери субайы (капитаны) кийими онъа пек яраша эди. Мен бойле ерлерде де бизим йигитлеримиз расткельгенине ичимден эм къувана, эм де оларнынъ бу системагъа хызметлерине языкъсына эдим. Биз Эшреф агъамнен акъшам корюшмек шартынен айрылдыкъ.

Эшреф агъам пек сакът, сезекчен, корьгенини, эшиткенини тез фаркълагъан, ич унутмагъан адам эди. О, акъшам, иштен сонъ мени келип тапты. Адетиндже биз куньдюзлери иш вакътында уджретлилерден (вольнонаёмный) эшиткен ве газеталарда расткетирип окъугъан янъылыкъларымызны акъшамлары 15-20 дакъкъалыкъ корюшювде музакере эте, вакъиагъа къыймет кесе

эдик. Бугунь акъшамки субетимиз Эшреф агъамнынъ начальниги Семён Михайлович акъкъында олды. «Саиднинъ озюнинъ айткъанына коре, о Къырымда, Диван-кой деген ерде, буюк бир софунынъ огълу Мемет эфендининъ къорантасында догъган. Мемет эфенди 1933 сенеси 6 джан къорантасынен Шималь Уралгъа сюрдюн этиле. Баяновка деген бир ерге тюшелер. 1933–34 сенесининъ къатты къышында, ачтан, сувукътан, хорлыкътан дегендай, къорантадаки 15 яшында Саидтен гъайры эписи олелер. Чаресиз къалгъан осьмюр Башкъыртстан авуллары бою тиленип юре. Альмекай деген бир къасабагъа келип чыкъкъанда Суюн Бекташ намында бир адам оны мында, якъында чобан балалары ичюн тешкиль этильген интернат-мектепке ерлештире. Мектепни битирген сонъ Саид Бекташов сой адынен Ленинградкъа кетип юксек бильги ала. 1940 сенесинден берли совет арбий кучълери сафында», – деди Эшреф агъам. «Не дейсиз, о озю ишанчлы адаммы, ёкъса тишинден тырнакъларына къадар чекистми?» – суалиме Эшреф агъа – «Пек акъыллы йигит, кунълук нормасыны толдурамагъан бригадаларгъа ярдым эте. Кеченде бригадирлерни топлап, оларгъа: «Аркъадашлар, дюньяда эр шей мувакъкъат, сизлернинъ бугуньки вазиятинъиз де мувакъкъат бир шей, келинъ тырышайыкъ бу объектлерни вакътында ишке теслим этейик. Сизде айлыкъ, зачет олур, лагерь муддетинъиз бираз къыскарыр», деп, ойле гузель лафлар айтты. Эр кесни севиндирди. Мен дёрт йылдан берли ич бир чекисттен бойле лаф эшитмедим, – деди. Эшреф агъам биревни бегенсе джан-юректен бериле эди. Лякин бирев оны алдаса, яки акъсыз ынджытса ич унутамай, ынджынып юрер эди. Мен оны энди эки йылдан берли сынаيم. Юрек теллери олдукъча назик, самимий инсан дуйгъуларынынъ саиб шайр инсан. О, язып башлагъан атта битирген шиирлерини афталарнен иш камзолынынъ джебинде ташый. Тосат-тосат окъуй, джулялай, кимерде бир оны макъамнен де йырлап йибере эди. Мен «Саиддай кишилеримиз Союз боюнджа толып ята, ондан не

файда?» – дедим. Эшреф агъам, илериде олардан да файдаланмакъ ёлларыны кыдырмакъ кереклигини къайд этти. Бу ерде о узакъ келеджегимизден бир шейлерни козьде тутса керек.

1953 с. 27 мартта СССР Юкъары Совети Президиумы Амнистия акъкъында къарар къабул этти. Бу Къарар боюнджа джеза муддети 5 йыл олгъан, яки умум джеза муддетининъ ярысыны отургъанларнынъ да чокъ кысымы айрылып чыкътылар. Ондан сонъки 17.1X.1953 сенесининъ даа бир къарары боюнджа Ватан дженки вакътында немселернен «иш бирлиги» якъанлары ичюн джеза алгъанларнынъ джинаий ишлери къайта корюлип азатлыккъа чыкъарув тедбирлери реализация олып башлады.

Янъы реберлернинъ Сталиннинъ олюминден сонъ башлагъан сиясий енгилликлеринден, бизим кибилерине якъын куньлерде азатлыкъ умюти корюнмей эди. Куньдюзлери иш объектлеринде, эр сырада огде олмагъа, тез вакъытта джеза муддетини эксилътмеге, зачётлар къазанмагъа тырыштыкъ. Акъшамлары исе сербест чыккъан сонъ япаджакъ чешит ишлеримизни хаяллана, азлана эдик. Заман косьтерди ки, биз Сталиннинъ олюминден сонъки реберлерге юклеген умютлеримизде, меселя, янъы укюмет «лениндже миллий сиясетке» кечер, миллет айырмай озъ залисине инсан акълары берген бир нормаль девлет олур, деген фикирлеримизде бир къарардан тыш сафдиль, теджрибесиз экенмиз. Мында Эшреф агъамнынъ Ленинге итааты, онынъ эсерлерини огренип текрарлап юргени де озюндже буюк эмиетке малик эди. Мен де Ленинге пек ишана, онынъ бизим юрегимизге яткъан сёзлерини конспектлерге язып текрарлар эдик. Мен базы бир Ленин акъкъында 1942–44 сенелери лицейде айтылгъанларны анъсам Эшреф агъам, пек шиддетлене эди. Биз халкъымызнынъ сюрюнлик фаджиасы ичюн совет системасыны дегиль де факъат Сталинни къабаатлай эдик. Сталиннинъ олюминден сонъ эр шей озьлюгинден озъ ерине келир, деп ойлай эдик. Бизим ичюн Къырым АССРнинъ эр джеэттен 1928-34 сенелериндеки статусы

етерлик корюне эди. Хусусан тилимиз, эдебиятымыз, кинофикация, радиофикация, мектеп ве алий окъув юртларында халкъымызнынъ иссеси, девлет органларындаки рехбер вазифелердеки еримиз, бутюн булар бизим хаялларымызда долана эди.

1954 сенесининъ 26 декабрь, базар эртеси куню Эшреф агъам, иши къайта корюлип, джеза муддети къыскъартылгъаны, 27 декабрьден азатлыккъа чыкъаджагъы акъта хабер алды. Бу акъшам Эшреф агъам, Абселям, Зеки агъа, Къуртнезир даа бир къач аркъадашлар кечке къадар Эшреф агъамнынъ башына топланып севинип турдыкъ. Сонъра экимиз къалдыкъ. Сербестликке чыкъкъан сонъ япаджакъ ишлеримизнинъ планларыны даа бир кере текрарладыкъ.

Эртеси куню 27 декабрь, саба саат 7-де биз Эшреф агъамнынъ якъынлары онынънен текрар сагълыкълашып, эляллашып ишке кеттик. Акъшам иштен кельгенде меним ичюн бу лагерь бош, сувукъ, титис бир кийик юрт эди. Мен афталарнен кунюмнинъ ярыгъыны, аятымнынъ арекет мевкъыйыны гъайып эткендай юрдим.

Арадан 6 кунъ кечкен сонъ шу ашагъыдаки мектюпни алдым.

«Севимли меслекдешим ве къардашым Идрис!

Бу кягъытны отуз бир декабрь куню къыз къардашым— Эсренинъ эвинде отуруп язаятам. Дюнъ Зекиеге де мектюп яздым. Эгер о тарафкъа ёлынъ тюшкен киби олса, мытлаккъа Зекиеге барырсынъ. Мен сенинъ якъын кунълерде Ишимбайдан чыккып, Къырымны айланып кореджегинъни ве ёл устю бир къач кунъ Москвада къаладжагъынынъ, озюмни де 27 декабрьде темиз къуртулып къайткъанымны яздым. Бизим кибилерге лагерьден чыкъаджакъта ватанымызгъа кетмек илян олунгъаныны да яздым. Сен де ойле дерсинъ.

Эгер базы бир шейлерден отърю о тарафкъа кетип оламагъан олсанъ, о вакъыт мытлакъ бизим киби, Чкалов ёлунен къайт. Эр кунъ саба тамам саат 8-де Салават базарынынъ къапысы огюне Стерлитамактан автобус келип токътай. Чкаловгъа автобуснен акъшам саат бешлерде келине».

Эшреф агъамнынъ мектюби мени бир тарафтан севиндирсе де, дигер тарафтан тюшюнджеге салды. Эшреф агъам конвой астында олмаса да, лагерь спецчастынынъ эвельден бельгилеген, махсус меджбурый маршрутынен къайткъаны анълашыла. Ойле олмагъанда, о, мытлакъкъа Москвагъа киреджек эди. Бунъа бакъмадан, текрар Москвагъа кирмекни манъа теклиф эте. Демек мен къайткъандже бу вазиятнинъ денъишеджегине ишана.

Акъыкъатта кеч олса да, беклегенимиз киби чыкъты. 1956-несининъ 21 январь куню эди. Лагерь клубынынъ буюк залында, СССР Алий Судынынъ разъездная Коллегиясы, озюнинъ ачыкъ топлантысында, меним иштирагимде, «И. Асанин ве А. Юсуповлар группасы устюнден ачылгъан №.№-1-359 (220021) джинаий ишини къайта коръди». Алий махкеме, СССР Юкъары Совети Президиумынынъ 14.VII-1954 тарихлы Ферманы эсасына «къабатлыларнынъ» джеза муддетлерининъ 25 йылдан, 10 йылгъа тюшюрди. Бу укум боюнджа мен календарь эсабынен одеген джеза муддетиме, агъыр ишлерде къазангъан зачетларымнен бирге 10 йыл джеза муддетини тѐлеп, 24 январьда сербест быракъылдым. Манъа, умют эткенимиз киби конкрет маршрут тайин этильмеди. Шахсий сѐѓтымда тургъан акъчамны къолума бердилер.

Мен 30 январьда Москвагъа етип кельдим. Мында яшагъан (баба тарафтан якъын акърабамнынъ къызы) Зекие халамда токътадым. Зекие хала (тамырлары Гавр коюнден, сой адлары Чапчакъчы) телефон вастасынен Москвада яшагъан семетдешлеримизден, озь якъынларына меним кельгенимни хабер этти. «Хошкельдиге» кельгенлернинъ эксери къысмы Эшреф агъамны яхшы билъген достлары эди. Москвада 18-20 кунь ичинде пек чокъ семетдешлеримнинъ манъа якъан урьмет ве сайгъылары: эвлерине чагъырмакъ, яки ресторанларгъа теклифлери, меним яшлыгъымдан якъан джесаретим ве корьген азапларым ичюн шукюране дуйгъулары олса да, дигер тарафтан, ола биле эсасен, бу аджайип инсанларнынъ буюк шаиримиз, самимий инсан

Эшреф агъамнен якъынлыгъым, онынъ акъкъында сёйледигим хайырлы хаберлериме миннетдарлыкъ эди. Анълагъаныма коре, Эшреф агъам бу Москвады достларына меним акъкъымда, озъ мектюплеринде, энъ эйи сёзлерни язгъан эди.

Зекие халамнынъ кичкене торуны – Веляде (Зекие хала, гестапо тарафындан къатиль этильген къардашы – Хатидже халамнынъ эки баласыны тербиелей эди) бу 2-3 афтанынъ ичинде мени музейлерге, мавзолейге, Москванынъ бир чокъ тарихы дегерли ерлерине ва Третьяковская галереясына алып барды. Веляде о вакъытта докъузынджы сыныфта окъугъан, Москванынъ эр бир делигини бильген, атик бир къызчыкъ эди.

Москвадан чыкъкъанда Зекие хала къолума учъ мектюп берди: олардан бири Акъмесджитте яшагъан эски танышы М. Бекеговгъа эди. Халам бу мектюбинде: «Бу бизим къардашымызгъа 10-12 кунъ Акъмесджитте къонмакъ ичюн мусафирханеден ер алып берменъизни риджа этем», – дениле эди. Экинджи мектюп Ташкентте яшагъан Ангренде, Шахта Управление трестининъ начальниги – Мемет Ибрагимович Ибрагимовгъа эди. Бу мектюпте: «Бу яш меним якъын торуным, онъа Ташкентте къалмакъ ичюн туракъ ве иш ери меселесинде ярдым этменъизни риджа этем», дениле эди. Учюнджи мектюп исе, Самаркъанд Кой ходжалыгъы институтынынъ директоры А. Вахидовгъа эди. Бу мектюпте де, Зекие халам меним ичюн иш ве мескен акъкъында ярдым ичюн риджада булуна эди.

1956 сенеси Акъмесджит чиркин, сувукъ, чёплюкли бир шеэр эди. Меним ичюн мында Москвади итибар ве сыйлавлар дегиль де, титис сыкъынтылыкъ эди. Керчек М. Бекетов танышлыгъы нетиджесинде, мени 2 кунъ муддетинен мусафирханеге ерлештирди. Лякин лагерьден берильген справканен мусафирханелерде яшамакъ олмаз эди. Мен Багъчасарайда 2 кунъ къонып Коккозъге кеттим. Мында якъын къомшумыз дядя Афанасийнинъ аилеси бар эди, оларны барып таптым. Афанасий къарт ольген Айне -апте

(догъру ады Анна олса керек) пек къартайгъан, буюк къызлары Валя апте турбазада ишлей эди. Пек яхшы къаршыладылар. Лякин учюнджи куню мен Ялтадан къайтып келишимде, участка милиционери меним шахсымнен меракълангъаныны сёйледи-лер. Валя апте пек яхшы татарджа биле эди. Бир кунь манъа: «Идрис, сен анамнынъ сёзлерине бакъма, о пек къоркъакъ, юр, участковойгъа барайыкъ, документлерининъ косьтер. Бир къач афтагъа изин алайыкъ», – деди. Биз, эртеси куню бойле япмагъа разылаштыкъ, мен Багъчасарайгъа кеттим. Мында текрар чокъ ерлерни доланып юргенде «Азизлер» деген ерде буюк бир джами бинасыны (шимдики базар мейданында) бульдозерлер васта-сынен йыкъаяткъанда устюне барып чыкътым. Беш-алты кадр фотогъа алдым. Лякин бу вакъиа меним шу куню Багъчасарайдан кетмеме себеп олды.

Мен бу къыска вакъыт ичинде: Акъмесджит, Багъчасарай, Ялта, Алупка шеэрлеринде булундым. Поезднен алты гедже ве куньдюз кетип Самаркъандкъа келип чыкътым. Лагерь аркъа-дашым Саидни барып таптым, онынъ вастасынен, эвельден анълашкъанымыз киби, Самаркъандкъа келип чыкъкъанымынъ Эшреф агъама бильдирдик. Арадан чокъ кечмей, апрельнинъ орталары эди, Эшреф агъам манъа «Козъайдынгъа» кельди. Бу бизим достане аятымызда энъ къуванчлы кунълеримизден бири эди. Биз артыкъ, Алла къысмет этсе, эки къан-къардашдай даи-ма бири биримизни ёкълап турмагъа къайта-къайта сёз бердик. Аятта бундан сонъ да, пек чокъ керелер эниш котерилишлер олды. Лякин бу буюк инсаннынъ манъа мунасебети эйи тарафкъа денъишти, къавийлешти. Биз бундан башлап Союз бою бирге сея-атлар, бирге араштырмалар ёлуна тюштик. Не душманларнынъ фитнеси, не КГБ-нинъ зулумы бизни айырабильмез эди. Илля ки, олюм олмагъанда...

САГЪЫНДЫМ

Мен де бир яш инсан эдим,
Мен де севе ве севиле эдим.

(Каторга дөвримдеки хатыралардан.)

Сагъындым, гузелим, сагъындым мен сени,
Къуш олып янынъа бармакъ истейим*
Козюмнинъ алдына келесинъ сен меним,
Сырымны сөйлемек, эм сармакъ истейим.

Гонъюлим хор асрет отында яна,
Мен бир анъ сен иле олмакъ истейим.
Чин севги шербети къальбиме тама,
Башымны тизинъе къоймакъ истейим.

Чокъкъаamy сюрөджек бу аят сильтеми,
Мен сеннен сөйлешем, къалемим къолда.
Эминим, залымнынъ битөджек октеми,
Ачылыр къапулар, козьлерим ёлда.

Гузелим, анълайсынъ, этрафым тузакъ,
Аякълар бугъавлы, къолымда алкъа.
Кунъ келир... Юрт ёлы олса да узакъ,
Ачармыз биз оны бу азиз халкъкъа.

1952 с.

Башкъыртстан, Ишимбай.

ЯСЛЫ ХАТЫРАЛАР

1944 сенеси. майыс 18, саба саат бешни кечкен эди. Ёл къапы къатты урулганыны эшитип уяндым. Тёшегимден котерилип, пенджерен тышкъа бакътым. Анам азбарда юре эди. Къапы текрар, бу кереси даа да къатты къакъылды. Анам: «Ким... Ким о? Иса, сенсинъми?» – деп къолундаки сют къопкъасыны ашханенинъ къоллугъына къоюп, ёл къалыгъа чапты. Иса агъам 1939 сенесинден берли Совет ордусы сафларында. Ондан сонъки мектюпни 1941 сенеси августнынъ сонъларында алгъан эдик. Мектюпнинъ кери адреси олмагъаны себебинден, джевап язылмай къалгъан эди. Арадан эки ай кечер-кечмез, алман арбий къуветлери Къырымгъа кирип кельдилер. Джебзден хабер алып оламадыкъ, атта совет къысылларында кимлеримиз олгъаныны керекли-керекмез айтмай эдик. Анам ёл къапыгъа етип баргъандже, къапы даа бир къач кере аякънен тепильди. Мен анамнынъ янына кельгенимде къапы йыкъылгъан, аскерлер исе азбаргъа кирмекте эдилер. Олардан бириси ёл къапыда токътады. Азбаргъа киргенлернинъ бир къачы эвни айланып чыкъкъан сонъ ичериге кирди. Мен оларнынъ артындан эвге кирдим. Аскерлер буюк джамлы софа бою къоллукъларны, эр бир кошени бакъып чыкъкъан сонъ одаларгъа сокъулдылар. Аскерлер одаларны айланып чыкъкъанда бабам даа озь одасында, намазлыкъ устюнде эди.

Арбий нишанлары олмагъан, лякин кийими ве эмирлеринен буюкче рутбели олгъаны корюнип тургъан, кирпичлеринедже балавуз сары аскер бабамнынъ одасына кирди. Бираз токътап тургъан сонъ:

– Кончай, кончай, старик! – деп багъырды. Бабам сувукъкъан-

лыкънен сагъына, солуна селям берип, намазыны битирди. Бабам «сары кирпичлиге» сёз къатмайып, софагъа чыкъты ве:

– Не бар я, балалар? – деп сорады. Бу вакъытта анам энди сыгъырны азбаргъа чыкъарып, бузавны да озь больмесине къапап, ичериге кирген эди.

– Не оладжакъ, мен сыгъырны сагъа эдим, ёл къапыны къакъып, тепип, куфюр сёзлер айтып, мынавылар азбаргъа баскъынджылардай толустылар, – деди анам буюк бир ачувнен. Бабамнынъ суалине джевап бермеге ич биримиз къадир дегиль эдик. Бу арада азбар кошелерини, къаралтыдаки аран ве анбарларны тинтмекнен огърашкъан аскерлер озь уйкенлерининъ алдында топландылар. Биз эпимиз аскерлернинъ алкъасында, джамлы софа башында къалдыкъ. «Сары кирпичли» аскер бабама, манъа ве 15 яшындаки къардашым Юсуфкъа тиз устуне отурып, эллеримизни юкъары котерип тутмакъны эмир этти. Енгиль кийингенимизге бакъмадан, аскерлер бизим устюмизни тинттилер. Кене эллеримиз юкъарыда, тиз устюнде къалдыкъ. Аскерлер бизни саргъан алда, «сары кирпичли» бешарет башымыз устюнде турып: «Энди мени динъленъиз. Эвинъизде сия олгъанындан бизим хаберимиз бар. Вакъыт джоймадан, тез-тез чыкъарып берсенъиз, озюнъизге яхшы», – деди. Бабам артыкъ, эсини бираз топлагъан олса керек: «Сия меним уйкен огъулларымда. Опарнынъ учю де джебзде алманларгъа къаршы дженк атешинделер. Сизлер исе... сизлер мында.. бизлернен... мендай къартларнен...»/ Бабам сёзюни битирмеди, «сары кирпичли» онынъ устуне багъырып:

– Сус, къарт хаин! Сен, яхшысы, сияларны къайда сакълагъанынынъны айт!– деди. Тахта тёшемеде эки тизи устюнде эппейи вакъыт тургъан къарт адамнынъ тизлери пек агъыргъанынданмы, я да ботен ерге хорлангъаны ичюнми, бильмейим, бабамнынъ чырайы де агъара, де ушюгендай морара эди. «Сары кирпичли» эки аскерни янында къалдырып, о бирилерини ишмарнен къайдадыр ёллады. Сонъра анамны ве даа юкъусы айынмагъан 11 яшындаки къыз къардашымны да бизим сырагъа къошып:

– Сизлер ватан хаинлери оларакъ, сюргюнликке укум этильдинъиз. Ёлгъа джыйышылмакъ ичюн... – деерлик токъталды, къолундаки саатине бакъты. Сонъра девам этти: – ...20 дакъкъа вакъытынъыз къалды. Аиленъизге 200 килограмм юк алмакъ рухсет этиле...

О, анама тикилип бакъты ве:

– Чамашыр, енгиль ятакъ, савут-саба ве учъ кунълик аш-сув! – деди. Онынъ эр бир джумлеси атылган къуршун, тосат-тосат токъталувлары исе ине киби санчыла эдилер. О, кене токъталды, сонъра: – Сыджакъ урба.. Сыджакъ урба алмагъа унутманъыз. Сизге анда Къырым дегиль. Эвде, азбарда башкъа бир шейге тийменъиз. Эв ве анбарларнынъ анахтарлары устюнде къалсын. Эчки, къой, сыгъыр ве дигер айванлар бош быракъылсын! Энди, кетинъиз! Айтылган шейни япынъыз», – деп анама эмир этти. Бабам тиз устюнде турган алда: – Сиз янълышасынъыз, меним къорантамда, сой-акърабамда ватан хаини ёкъ. Меним учъ огъул ве учъ киевим джебэделер. Бир киевимни де немселер аттылар, – деди. Ачувындан чукюндир киби къызарган «сыра кирпичли» нефретленип: – Мен санъа сус дедим! Сус! Сен сиялянь къайда олгъаныны айт! Эписи бир сияляларыньны тапармыз, лякин биринджи къуршун сенинь олур! – деп башы узеринде эгилип, онъа пыштавны косътерди. Бу эзиетлерге артыкъ чыдамы къалмаган къарт озюни туталмайып, еринден атылып турды да:

– Олсун! Олсун! Ат, ольдюр! Барем эвимде олейим!», – деп бар сеснен къычырды. Бу арада эвнинъ арттаки одаларыны ве азбарда коше-буджакъны тинтип кельген аскерлер «сары кирпичлиге» сияля тапмаганларыны анълаттылар. Сияля сыкъынтысы битти. Бабам энди аякъ устюнде, эки къардашым келип бабама сарылдылар. Мен де козьлеримни бабама нефретнен бакъып турган аскерге тиктим. Арекетсиз, девам эткен сувукъ сускъунлыкътан сонъ, «сары кирпичли» тишлерини гычырдатып:

– Сен отуз дёртте Баяновкада чюрюмек керек эдинъ, алджыраган къарт. Зарары ёкъ, энди сенинь еринъни тапармыз! – деди.

«Сары кирпичли» саатине бакъа бергенинден, онынъ ашыкъкъаны корюнип тура эди. Энди о, бутюнлей башкъа тавурнен: – Къарт, лафны битир. Вакъыт кете. Тез ёлгъа джыйышыныыз. 10-15 дакъкъадан да олмалысыныыз. Кериге ёл ёкъ! – деп джамлы софадан чыкъты. О, мердивенден тюшип, ёп къапыгъа тараф кетти. Даа 4-5 аскер онынъ артындан кетти. Мында къалгъан учь аскер текрар одагъа кирдилер. Анам къайдан не алгъаныны, нереди не къалгъаныны козетип турдылар. Дигер эки аскер исе бабам агъач къутуларгъа толдурмакъта олгъан китапларны алып бакъа, бир шейлер сорамакъ истегенлери, лякин бири-биринден сакъынгъанлары сезиле эди.

Къардашымнен экимиз анам азырлагъан богъчаларны эв алдына алып чыкъамыз, омузларымызгъа ильмек ичюн келишатлы багълаймыз.

Бабам китап толдургъан къутулар адден тыш агъыр олды. Китап, къагъыт бу къадар агъыр олгъаныны ич бильмей эдим. Бабам китапларыны даа бир кере сайлап, бир къысымыны къыймай-къыймай ташлап, юкни енгиллештирди. Бундан сонъ да китап къутулары эки адамнен зорнен котериле эди. Биз бабамнен берабер китап къутуларыны да эв алдына чыкъардыкъ.

«Сары кирпичли» тенбиелеп кеткенине 15 дакъкъа олса керек, аскерлер бизни ашыкътырып башладылар. Къайда айлансакъ: – «Куда?», «Зачем?», яхут, «Давай быстрее!», – деп сыкъыштыралар. Биз сонъки кере ичериде къалгъан учь богъчаны алмакъ ичюн эвимизге кирдик. Бабам джамлы софа ортасында къалгъан богъчаларгъа дегиль де, софанынъ куньдогъуш тарафындаки къоллукъларгъа барып таянды. Къардашым ве мен онынъ янына барып токътадыкъ. Бабам бакъып къалгъан тарафкъа чевирилдик. Мындан чешит ренктеки чечеклерге бурюнген коюмизнинъ бир къысымы, Бельбек озенининъ эки тарафында, дагъ этеклерине къадар сонъу корюнмеген багъчаларымыз, къаршыда, ешилъ къырлар ве кениш богъдай ызанлары арасындан узанып кеткен Ялта ёлу корюнип туралар. Дюнъяда озюне къыясы олмагъан

бу манзараны даа ярашыкъ, даа аджайип косътерген Керменчик дагълары ве бу дагъларны экиге больген Къайнакъ-Сув деренинъ фындыкълыгъы къаршымызда тура эди.

Биз эшьяларымызны кой мейданына ташып башладыкъ. Биз кельгенде, этрафы силялы аскерлернен сарып алынган мейдан-да баягъы адам топланган. Бу талавдан озюмизге тийген пай: эки-учъ кунълук ашайт, бир къач савут-саба, ятакъ, кийим киби чул-чубурдан ибарет учъ-беш богъча ве учъ къуту эски китаплар эди. Учъ богъчаны аркъамызгъа урып эвден кой мейданына келип еткендже, юкюмиз бойле ташып юрмек ичюн чокъ олып корюнди. Анам азбардаки, къыз къардашым исе энди кой мейданына алып келинген эшьяларымызнынъ башында туралар. Биз – къардашым ве бабам – учевлешип кой мейданына бир къач кере барып кельдик.

Сонъки учъ парча шейни алмагъа кельгенимизде бабам бизни пешине алып эвни, азбарны айланды. Бизни козетип турган аскернинъ: – «Куда ты? Постой! Вернись!», деген сёзлерине бакъмайып, къолундаки шишеге азбарымыздан топракъ алып толдурды. Юзюни къыблагъа чевирип, тиз чёкти. Эки къолуны котерип седждеге кельди. Насылдыр бир дуалар окъуп башлады. Мен ве къардашым бабамнынъ эки тарафында тиз чёкип, бабамнынъ арекетлерини текрарладыкъ.

Бабам дуа окъуркен, козьлеринден яшлары тыгъыр-тыгъыр акътылар. Мен бабамнынъ агълагъаныны биринджи кере коре эдим. О, аз сёзлю, эр джеэттен пек чыдамлы инсан эди. Отуз дёрт сенесининъ бааринде къардашымнен экимизнинъ сюннет тоюмыз олды. Той, деселер де, онъа кимсени чагъырмадылар. Бу «гизли той» эди. О геджеси Сельсовет Мемет акъай эки милиционернен келип, бабамны алып кеттилер. О вакъыт бабам бизим ятагъымызгъа кирип, бизни къучакълап опип кеткен эди. Акъылымда, о вакъыт бабам агъламаган эди. Бугунъ бабамнынъ козьяшларыны корип, ынджынган къардашым менден эвель окюр-окюр агълап йиберди. Мен де озюмни туталмадым. Бабам эки элини юзюне

сюрип, дуасыны битирди. Биз къардашымнен онынъ къучагына атылдыкъ. Бабам бизлерни тынчландырмакъ истеди.

Лякин о, озюни тынчландыралмай окуне, кусуне эди. Бизим арекетлеримизни козетип тургъан аскерлерден бириси, тыныкъ бир давушнен: «Ну, хватит! Вам говорю, хватит! Пошли!» – деп ёлгъа ишмар этти. Биз сес-солукъ чыкъармай, озюмизге келялмай тура эдик. Бу арада къардашым, бабама бакъып: – Бабам, сиз ич де агъламай эдинъиз де, шимди не ичюн агъладынынъыз? – деп сорады. Бабам хор бир давушнен: – Мен дегиль, балам, юрегим агълай...Бизни ватандан айыралар, юрегим бунъа чыдаялмай... – деди. Я не ичюн дуа эттик? – деп сорады къардашым. Мен онынъ бу ерсиз суаллерини бегенмедим. Бабам исе юрегини язмакъ ичюн олса керек, онынъ суаллерине сабырнен джевап къайтарды: – Биз Аллагъа ялвардыкъ, балам. Бизлер шейтан шерине огърадыкъ, Я, Раббим, бизлерни бу белядан къур-тар, деп дуа эттик. Алла бизни Ватанымызгъа къайтарырмы? Иншалла, огълум, Алланынъ адынен бутюн халкъымыз бирлик олып тырышса... Бу лафлар биткенде бизлер энди эв алдында сонъ парча шейлеримизнинъ янында эдик. Аскерлерден юксек бойлу, эсмери тарткъан, ола биле рутбеси боюнджа аз-бучукъ уйкендже олса керек, бабам ве къардашым арасындаки лакъырдыны меракънен динълеп турды. Биз сонъки богъчаларымызны алгъанымызда эсмери арбий сёнок бир давушнен:

– Ич бир шейни унутмадынъызмы? Ойланып бакъынъыз. Сизни бу кетиштен сонъ звинъизге йибермезлер, – деди.

Сонъки богъчаларны анам иле къардашым алды. Агъыр китап къутусыны бабамнен экимиз зорнен котерип, ёл къапыдан чыкътыкъ. Бизим артымыздан чыкъкъан аскерлерден бириси ёл къапынынъ эки къанатыны бир ерге кетирип, бир къач кере тельнен бурып, багълады. Озь аралары бир шейлер сёйлешкенлеринден сонъ, бизге тараф чевирилип:

– Бир даа артынъызгъа къайтманъыз, сизге артыкъ бу азбаргъа кирмек олмай, ясакъ! – дедилер. Сонъра олар къалдырым бою

юкъяры мааллеге кеттилер. Бизлер исе даа бир къач дакъкъа ёл къапымыз алдында, бутюн мал-мулькюмизден марум алда, тариф этильмез бир фикир къалабалыгъы ичинде къалдыкъ. Багъыравукъ аскернинъ къапынынъ къанатларыны тельнен бургъанда: – «Бир даа къайтманъыз, сизге артыкъ бу азбаргъа кирмек олмай, ясакъ!» – деген сёзлери къулакъларымызда янъгъырап тура эди. Биз юклеримизнинъ бир къысымы сыртымызда, бир къысымы да къолларымызда, пышнай-пышнай, кой мейданына догъру кетемиз. Койнинъ чешит сокъакъ ве аралыкъларындан чыкъып, аркъаларында богъчалары олгъан онларнен бизим киби бичарелер кой мейданына тараф адымлай эдилер. Бабам сес-солукъсыз кете. Мен онынъ пешинден къалмайым. Чюнки экимиз бир агъыр китап къутусыны сюрреймиз. Бабам: «Бир даа кельменъиз...», «... артыкъ бу азбаргъа кирмек олмай, ясакъ...» сёзлерини текрарлап фысылдай, нефретлене эди.

* * *

Чокъ кечмеден, бутюн кой джемааты бу мейдангъа топланды. Оларнынъ эксериети къартлар, къадынлар, бала-чагъа. Он секиз яшындан элли беш яшына къадар эли-аягъы бутюн эрлерни арбий комиссарлыкъ топлап алгъан эди. Мында эки кенарда эки-учъ тююм чул-чубур, савут-сабадан ибарет богъчалар янында къомшумыз Къасым эмдже, онынъ омюр аркъадашы Афуз енге ве огъуллаары Нури отура эдилер. Яшы алтмыштан кечкен Къасым эмдже биринджи джиан дженкининъ иштиракчиси. Аякълары о дженкте Карпат джебэсинде зарарлангъан. Энди 25 йылдан берли аякъ агърыларынен чекише. Онынъ эки огълу дженкнинъ биринджи кунюнден джебэделер. Бу эки къартнынъ бирден-бир таянчы олгъан кучюк огълуны кечкен афта аскерликке аладжакъ эдилер. Насылдыр бир себеплерден файдаланып, онынъ аскерликке кетмеси даа бир афтагъа къалдырылгъан эди. Оны бугунъ мындан чагъырып алып кетмеселер, о, ана-бабасынен берабер оладжакъ.

Саат секизден кечкен олса керек. Майыс кунешининъ Бойка устюнден котерилген алтын синиси сезиледжек дереджеде кызыдырып башлады. Мейданны сарып алган аскерлернинъ козьлери ёлда. Халкъны ташып башламакъ ичюн бельгиленген вакъыт кечиккени анълашыла. Къасым эмдже таягына таянып, бизге тараф бакъып тура. Ёкъ, даянып оламады. О, бизим тарафкъа адымлады. Бабам да еринден турды, Олар бири-бирине къол берип, самимий корюшти, селямлаштылар. Къардашым ве мен Къасым эмдженинъ къолуны алдыкъ. Къасым эмдже бабамдан бир къач яш кучюк, о, бабама буюк урьмет беслей, онъа «агъам», деп муамеледе булуна. Олар джемаат къайнаган тарафкъа чевирилип, китап къутулары устюне отурдылар. Къасым эмдже къолундаки таякынынъ уджунен топракыны тюрткючледди. Вах-эй, Асан агъам, мушкюль вазиятке къалдыкъ! – деди. Бабам башыны саллап:

– Айтмагъа келеми, сонъу хайыр олсун! Сен шу хасисликке бакъ: кечкен 2-3 йыл ичинде осип еткен яшларымызны джыйып алды. Бугунъ озьлеримизни къайдадыр айванлардай айдайлар... Айдаймы, я бир ерге чыкъарып ёкъ этеджекми?!

Ель эсмеден япракъ тепренмез, дегенлери догъру шей де, бир айдан берли таркъатылган мыш-мышлар бугунъ акъыкъткъа чевириле, – деди бабам.

– Билесизми, – деди Къасым эмдже, – мен немселернинъ кунюнде олган базы бир шейлерден ичимни чеке эдим. Лякин учь йылдан берли бу девлет огърунда къан тёккен, эляк олган аскерлернинъ ана-бабалары, бала-чагъаларына нисбетен бу дубараны, бу инсафсызлыкъны ич де беклемей эдим.

Бабам бираз кулюмсирегендай олды, чырайлары денъишти:

– Инсаф не де, бу ким?...Валлайы, Къасым, бу лафны башкъа бир дюньядан хабери олмаган кимсе айтса ич тааджипленмез эдим. Сеннен мен нелер корьмедик!..

– Бу сёзюнъиз догъру, лякин учь йылдан берли, авадан ташланган листовкалар, дагъдакилернинъ таркъаткъан хаберлерине коре, советлер сиясетини денъиштире, колхозлар дагъыладжакъ,

джамилер ишлейджек, алыш-вериш сербест оладжакъ, деген шейлер акъкъында айтыла эди.

– Ёкъ, мен санъа, Къасым, эписини айтмайым, къардашым, – деп токъталды бабам. Сонъра яры давушнен, онъа эгилип: – Бу къурум бир вакъыт озъ халкъынынъ энъсесинден тюшмез. Онъа сербестлик бермез. Чюнки сербест халкъ кучлю ола. Яланнен, джебирнен иш корьген реберлерге даянмай, девире, инсафлы реберлерни сайлай.

Къасым эмдже бильгиси гузель адам. Сагълыгы еринде олгъанда 1928-34 сенелерине къадар кой ходжалыгы артеллеринде реберлик якъанларындан бириси эди. О, хаста, чырайы пек ёргун алда олгъанындан себеп, лафны битирмек макъсадынен: – Бу дженкинъ сонъунда не олур, Алла биле, – деп ташлады.

– Бу енъип кете ята. Советлер гъалип чыкъкъан сонъ мытлакъкъа дюньянынъ башына минмек истер. Тюркиенен богъазлар ичюн чокъ асырлыкъ давасыны котермеге тырышыр. Эгер «Амет-акъайлар» эсини джыймасалар, бу оларгъа да атылыр, – деди бабам. Олар экиси де аркъаларыны кой бетке кетирип, китап къутусы устюнде отурып, алкъадаки халкъ сюрюсине бакъа эдилер. Бу ерде Къасым эмдже ве бабамны корьген бир къач къарт оларгъа тараф адымламагъа башладылар. Оларнынъ якъынлашаяткъаныны корьген сонъ, бабамнен Къасым эмдже озъара субетлерининъ мевзусыны денъиштирдилер. Бу гульки вакъиадан ынджынгъан койдешлер селямлашып, ал-хатыр сорахтылар. Оларнынъ эр бири терен теляшлы. Юреклерини зэмекте олгъан акъсыз акъаретнинъ аджджы зыккысы юзьлеринде акс олуна эди.

Кельген къартлар отурып етиштирамадылар, бизден 25-30 метр авлакъта, апансыздан автоматтан арды-сыра он-он беш окъ узюльди. Джемаатны алкъада туткъан аскерлернинъ эписи бирагъыздан дегендай: «Не собирайтесь! Назад! Расходитесь!» – деп багъырдылар, русча куфюр сёзлер янъгырады. Бу арада мейданнынъ ортасы деръал бошады. Чокълукъ мейданнынъ

кой тарафына авган. Алкъадаки аскерлерге недир айта, талап эте эдилер. Мен автомат давушлары ве аскерлернинъ куфюр сёзлеринден, сёюнчлеринден къоркъуп агълагъан балаларнынъ шаматалары астында, юзлернен богъчалар, сепетлер ве къутулар арасындан адамлар топланган тарафкъа джылыштым. Яваш-яваш огдеки сафкъа барып еттим. Мында койден чыкъкъан топракъ ёл бою мейдандаки джемаатнынъ ахырларында къалып кеткен къойлары, эчкилери, сыгырлары, бузавларыны айдап кете эдилер. Айван сюрюлерини айдагъанлар арасында аскерлерден гъайры, къомшу койлерде яшагъан таныш русларымыз да бар эдилер. Алкъадаки джемааттан бир чокълары, тоз-думан къопарып кеткен сюрюге бакъып: «А-ана меним сыгырым», «Мына бизим эчкилер», «Бизим къойчыкъларымыз», – деп кокюс кечиргенлер чокъ эди. «Алла боюнларыны урсын, къуршунгъа огъранъ!» – дегенлер де аз дегиль эди.

Гъанимет айван сюрюлери котерген тоз ятышыр-ятышмаз, текрар тоз-думан къопты ве агъыр юк машиналары мейдангъа етип кельдилер. Колоннада 20-ден зияде машина бар эди. Машиналарнынъ мотор давушлары Бельбек озенини эки тарафтан къыскъан юксек дагълар арасындан котерилип, къаяларгъа урула ве сувукъ инъильтиге чевириле эди. Бу топракъ ренкинде бояланган, арбий хызметке менсюп машиналар немсе фашистлерине къаршы курешмек ичюн советлерге Америкадан ярдым оларакъ берильген «студебеккерлер» эди. Энъ агъыр вазиятте биле джиддийлешмеген Шырфынды Юнус бу машиналар келип янашкъанда: «Джемаат ятсырамай мининъ, бу озюмиз кеченлерде совет ордусына ярдым оларакъ топлагъан акъчамызгъа алынган машиналар», – деди. О, бундан эки афта эвельси совет ордусына ярдым тарзында халкънынъ къолунда къалган облигацияларны, совет параларыны, сыджакъ урба, чорап, къолчакъ киби шейлерни топлагъанларыны мезекке алса керек.

Мейданны ёл тарафтан сарып алган аскерлер ичериге тараф джылыштылар. Бу ерде йигирмиге якъын машина арт-

арткъа берип, мейдангъа янаштылар. Джемаатны он-он экишер къорантагъа болип, эр бирине эшьяларынен берабер машиналаргъа минмекни эмир эттилер. Адамлар бири-бирине ярдымлашып, эв-эшьяларыны, селе-сепет ве кичкене балаларынен бирликте машиналаргъа юклендилер. Алсыз, хаста ве чаресиз къартларны бирликте котерип, машиналаргъа миндирдилер. Адамлар бири-бирине сарыла, сагълыкълаша, козьяшларыны сюрте эдилер. Кене моторлар бирден гурюльдеди. Тоз котерип, еринден кочтылер. Кениш кой мейданы устюнде кокни яргъан бу сувукъ гурюльти текрар къаяларгъа урулып, ақс-сада берип, инъильтиге чевирильди. Дженюптен эскен бааръ ельчиги мейдан устюндеки тоз думаныны Дерменкъыр дагъларына айдап алып кетти. Мейданны текрар эзиджи сукюнет басты.

* * *

Кельген машиналаргъа эпимиз сыгъмадыкъ. Кеткенлернинъ артындан бакъып къалгъан къартлар яваш-яваш бир ерге топландылар.

Оларнынъ юзюне бакъылмай, эписининъ чырайлары куль тюсте. Эписини бир яныкъ, бир акъсызлыкъ эзе.

Акъсызлыкъ! Бугунъ бу ерде «ватан хаини», «саткъынлар», деп сюрюнликке алып чыкългъанлардан докъсан докъуз файызы немсе ишгъальджилеринен ич бир тюрлю алякъасы олмагъан аилелердир. Аксине буюк Ф-коюнинъ юз йигirmi ханелик бу маллесинден юзден зияде адам Къызыл Орду сафларында, дженк башлагъанынынъ биринджи кунюнден атеш ичинделер. Оккупация вакъытында дагъдакилерге маддий ярдым косьтергенлери ичюн, яхут советлер файдасына гизли тешкиятларда иш алып баргъанлары ичюн олардан отузгъа якъыны немсе джеллятларынынъ къолунда эляк олды.

Чокъ кечмеден бабам ве Къасым эмдже текрар бизим китап къутулары устюнде озъ ерлерине отурдылар. Энди оларгъа бабамнынъ эки догъмуш къардашы – Абдулла эмджем ве якъын

къомшумыз Мамут эмдже де къошулдылар. Бабамнен Абдулла эмджем яшдаш олсалар керек. Мамут эмдже олардан бир къач яш кучюк олмалы. Мамут эмдже диний ве ильмий бильги саиби олмагъанына бакъмадан, догъма зийрек, лафкъа кямиль бир адам эди. Корьгени ве эшиткенини акъылындан чыкъармагъан, сыр сакъламагъа бильген, темиз виджданлы бир киши. Олдукъча сафдиль, агъыр-сабырлы олгъанына бакъмадан, Мамут эмдже бугунь къарардан зияде теляшлы. О, мейдандаки бала-чагъа, къадын-къызлар ве чаресиз къартлардан ибарет бу инсан дерья-сына бакъып, башыны саллады. Сонъра давушыны чыкъарып:

– Халкъны бойле ач-чыплакъ айдап чыкъты, къайда алып кеткенини де айтмай мельунлар, – деди. Онынъ бу сёзлерини дикъкъатнен динълеп тургъан Къасым эмдже бабама бакъты. Лафкъа невбет бердимиз, ёкъса айтаджакъ фикирини еринде олып-олмагъаныны ойладымы, бильмейим, лякин бираздан сонъ яры давушнен:

– Бу аскерлер эмир къулу, къайда алып бараджакъларыны олар я биле, я ёкъ, – деп ташлады. Абдулла эмджем къолундаки сигарыны ерге басып сёндюрген сонъ:

– Алып кетмеге ери азмы. Урал, Сибирь, даа узакъ, даа сувукъ ерлери бар. Тамакъ токълугъына яптырыладжакъ иши де чокъ, – деп токътады. Мамут эмдже къырыкъ давушнен:

– Энди къайда тёксе де, джемаатны бири-биринден айырма-са, бири-биримизнинъ олю-тирисини къорчалап олсакъ, мушкю-линде булунмагъа фурсат берсе, дейим...деп кокюс кечирди.

Майыс 24. Балашово станциясы.

Бугунь салы.

Тюневинки къабирсиз дженазеден сонъ, бизим вагонда сувукъ бир кийиклик укюм сюрмекте. Эр кес гъам-къасевет, матем ичинде. Адамлар бири-биринен пек сийрек, къырыкъ, сёнюк яры давушнен субетлешелер. Атта дёрт куньден берли, адетиндже,

кунде бир кере берильген сыджакъ боткъаны да алып ашамайлар. Балашово кучюк станция, мында пек аз токътадыкъ. Ашкъа фурсат олмады. Бу токътав вакъытында бизим вагонгъа койдешим Эскендер минди. О, бизим эшелонда кете. Анасы ве къардашлары янында. Ерлери он дёртюнджи вагонда.

Биз Эскендернен экимиз, агъач наранынь экинджи къатында, меним ериме чыкып отурдыкъ. Эскендер мангъа яры давушнен:

Идрис, мен сангъа бир шей айтмакъ истейим, – деди. Мен ич бир шубесиз, онгъа:

– Сёйле, – дедим. Эскендер бираз даа мукъайтлыкънен:

– Ич кимсеге айтмайджагъынгъа емин этсенгъ, сонгъ, айтырым.

Мен кулюп: – Пек терен сырмы, ёкъса, Эскендер, – дедим. О, олдукъча джиддийлешип: – Сен кульме, арбий сыр олмаса да, бош лаф дегиль, – деп ташлады.

– Айт, мен сенингъ сырыннгъы сатмайджагъымны пек яхшы билесингъ, айт...– дедим.

– Ёкъ емин эт, сонгъ айтырым.

– Емин этем. Сен мангъа сёйледжек сырыннгъы ольсем де, кимсеге айтмам, – дедим...

– Ёкъ, ойле дегиль. Къуран опейим, деп айт.

– Эскендер меним достум, биз бир койде догъдыкъ, осьтик, бир мектепте окъудыкъ. Балалыкътан достмыз. Лякин Эскендер бугунгъ мен бильген Эскендер дегиль. О, бутюнлей башкъа бир Эскендер. Мен онынгъ дегенини яптым.

Эскендер, Къуран опейим, сенингъ сырыннгъы кимсеге ачмам, – дедим. Эскендер: – Идрис, мен Къырымгъа къайтам, кель, бирге кетейик, – деп меним козюме тикилип бакъты ве текрар: – Кель, бирге кетейик, – деди.

Мен чокъ тюшюнип отурмадан:

– Халкъымыз олмагъан ерде не япаджакъмыз, бизни барындырмаз, тутарлар, – дедим.

– Биз къайтсакъ, яваш-яваш халкъымыз да келир.

– Насыл келеджек?

– Идрис, сен манъа ахирет соравларыны берме. Сен Къырым-гъа къайтмагъа истейсинъми, манъа оны айт, – деп кестирди.

– Эскендер, мѐн Къырымны барып коръмеге дегиль де, анда яшамакъ истейим, лякин ятлар арасында бир озюмиз дегиль, къоранталарымызнен, халкъымызнен бирге.

– Биз янъгъыз олмамыз. Къырымда факъат бизим койден Эльдар, Наташа, Зия къалдылар. Башкъа койлерде де бардырлар.

* * *

– Эскендер, сен билесинъ де, Зиянынъ, Наташанынъ, Эльдарнынъ аналары рус. Сен ве меним ана-бабаларымыз къырым-татарлар. Мына меселе къайда... Къайда ятып тураджакъ, кимге сыгъынаджакъсынъ, не ашайджакъсынъ? – дедим. Эскендер дарылып, опъкелеп башлады:

– Мен Къырымгъа барсам эр шейим олур. Яз кунълери аш-сув къасевет дегиль. Оккупация вакъытында партизанлар олъмедилер.. дагъларда яшадылар да! Биз де олъмемиз.

Мен тюшюнджеге далдым. Эбет, ватан къыйылмай. Бутюн бу акъсызлыкъ инсанны хорлай, ынджыта. Даа дюнь бирге ойнап, чапкъалап юрьген аркъадашларымыз Эльдар, Наташа, Сабит, Зоре койде къалдылар. Оларны кимсе уянтып: «Сиз саткъын-сынъыз, сизлерге 15 дакъкъа муддет бериле, ёлгъа тедарикленинъиз, сюрдюнсинъиз!» – демеди. Бизлернинъ къабаатымыз не? Ана-бабаларамыз къырымтатар олгъаны ичюн эмиш киби фикирлер мени эзе эди. Мен бираз тюшюнген сонъ:

– Эскендер, бакъ, достум, бир тасавур этип бакъайыкъ. Дейик, биз бу ерден кочип, 6-7 кунъден сонъ коюмизге барып еттик, эвимизге бардыкъ, эв-баркъ килитли, я да ичинде аскерлер отура. Бельки, Сюйрень, Керменчик киби чет койлерден руслар да бизим гузель, зенгин, багъчалыкъ ичиндеки коюмизге келип толушкъандырлар. Къайда бараджакъсынъ. Башта олар бизни чакъар, туттырырлар. Конвойнен текрар сюрдюнликке ёлларлар, – дедим. Эскендер джошкъун алда мени бираз динълеп турды. Сонъ сабыры тюкенди, гъалиба:

– Сен масал окъума. Биз Къырымгъа барсакъ эр шейимиз олур, – деп къызышты. – Яз куню аш-сув къасевет дегиль. Инсаннынъ къолунда сиясы олса эр шейни тапа билир.

– Я сен сияны къайдан аладжанъ?

– Тапармыз. Мен сия сакълангъан ерлерни билем. Аскерликтен къайткъан татарларны топлармыз, – деп Эскендер сёзюнден къайтмады.

Бу арада эшелон токътады. Вагонымызда уйкенлик япкъан Къайбулла эмдже хаста, къарыкъ сесинен: «Балалар, тюшюп бакъынъ, сув олса алынъ!», – деди. Адамлар тюшюп башладылар. Бу арада Эскендер манъа бираз якъын келип: «Сен къоркъакъ-сынъ!» – деп адамларгъа къошулып тюшюп кетти.

24 майыс, салы куню. Аркадак станциясы.

* * *

Мен де тюштим.

Бу юксек орманлыкъ ичинде кичкене бир демир ёл станциясы эди. Эмен тереклерининъ агъыр ешилъ пытакълары астында басылып къалгъан вокзал бинасы бир къатлы. Онынъ кириш къапусынынъ устюнде буюк арифлернен: «... АРКАДАК», – деп язылгъан.

Тюшкенимни коръген Къайбулла эмдже, артымдан къычырып: «Ашханеде невбет алынъ, шимди Эдем агъанъ да барыр!» – деди. Алты кунъден берли ёлдамыз. Энди учюнджи куню сыджакъ аш берелер. Кунъде бир кере. Вакъыты десенъ, келиши гузель не вакъыт аш азыр олгъан станциягъа келип чыкъсанъ ве эшелонгъа да токътап турмагъа изин берселер, ана о вакъыт бизлерге ашкъа бармагъа эмир бериле. Бу меселени бир дередже тешкиятландыралар. Башта вагондаки староста (оны вагон джемааты сайлады) яш-къарт демей эр кесни бир джедвельге алды. О джедвельни косътерип сыджакъ аш талонлары кетирип адамларгъа пай этти. Эр бир къоранта башынынъ къолунда сыджакъ аш талоны бар. «Сыджакъ аш» дегенде акъылынъызгъа бакълалы этли шорба

я да татарнынъ къокъулы бибер долмасы кельмесин. Бу ешилъ тузлангъан къапыста япракъларынен пиширилъген балыкъ шорбасы, я да джылап куръпесинден эки къашыкъ тузсыз боткъа. Биринджи кунълери бу мубарекни ашагъан пек аз эди. Акърансыз яныкътан себеп – аштан-сувдан кесильген инсанларгъа бу бир акъарет олып – корюне эди. Ондан да гъайры биринджи кунълери эр ким озъ эвинден алып чыкъкъан бир эки бар шейлерини къапынды, кунъ кечирдилер. Амма инсан неге чыдаса чыдай, узакъ ачлыкъкъа чыдамай экен.

Станцияларда аш алмакъ пек къыйын шей. Отуз беш-къырк вагондан энъ азда 35-40 адам отъмек невбетинде, етмиштен зиядеси сыджакъ аш невбетинде олалар. Мында тезлик, атиклик, киргинлик керек. Къыскъа муддетте бир кереден эм отъмек, эм сыджакъ аш етиштирип алмакъ керек. Къайсы бирине урунсанъ невбет. Эгер бу ишни беджерип оламасанъ, бир озюнь дегиль, бутюн бир вагоннынъ джемааты ач къаладжакъ. Мына месулиет къайда!

Вагонымызда интизам къатты. Къайбулла эмдже джиддий адам, гузель тешкилятчы. Невбетчилик япаджакъ киби, джуръаты олгъан яш-явкъалардан йигирми адамнынъ джедвелини япып, вагоннынъ тахта диварына япыштырды. Эр кес озъ куню-саатини биле. Къартларны ве чаресиз хасталарны биринджи къаткъа тюшюртти. Кимсесиз къартларгъа о якъ-бу якъ енгиль хызметлеринде ярдым этмек ичюн бирер адам тайин этти. Бунъа бираз наразылыкъ косътермек истегенлерге: «Мына джемаат энди бойле яшайджакъмыз. Сен мен ёкъ, бу вагонда эпимиз бир миллет, бир аилемиз. Барып тюшкен еримизде де бойле бирлик бири-биримизнинъ олю-тирисини къорчалайджакъмыз, башкъа ёлу къалмады!» – деди.

Табий, Къайбулла эмдженинъ бу сёзлерини эксерият бегенгенлер де, бегенмегенлер де бар эди. Башта юкъары маалледен Амет агъамнынъ Меръеми мырылдап башлады. Лякин Къайбулла эмдже конкрет шекильде: «Меръем, сиз бельки башкъа вагонгъа авушмакъ истейдирсиз?» – деди. Анълагъанына коре, Меръем

апте озь балаларынынъ биревлерге хызметкяр оладжакълар, деп азаплана эди. Чюнки онынъ алты яшындаки Зейнепчигинден он едиге кирген Шевкетине къадар беш баласы да янында эдилер. Къайбулла эмдже олдукъча адалетли тюшюнмеге бильген инсан. О, нелердир язып отургъан еринден башыны котермей: «Мерьем, сенинъ къорантанъ янынъда, юрегинъ бир дередже бутюн, я арамыздаки бу чаресиз адамларымызнынъ гульдай, яш йигитлери къайда. Оларнынъ балалары дженкте олмагъан олса, санъа-манъа куню къалыр эдими, бу къартларнынъ? – деди. Мерьем аптенинъ къоджасы – Амет агъа да бу ерде эди.

* * *

Мерьем аптенинъ къоджасы Амет агъа да бу ерде эди. О, бир козюнинъ зайыфлыгъы себебинден аскерден къалдырылгъан сийреклерден бири эди. О, олдукъча сабырлы, агъыр сабырлы бир инсан. Не ичюндир онъа койдеки бир къач Аметлерден айырды этмек ичюн «Агъырбаш Амет», деп чагъыра эдилер. Не къадар сабырлы инсан олса да, Мерьем аптенинъ бу келишксиз лафларына тарсыкъты. О, нараларнынъ юкъары къатындан ашагъы бакъып: «Мерьем, кимге айтам, битир... Къайбулла пек догъру иш япа. Ким эринсе, я да озь баласыны аджыса отурсын кенарда. Олар япмаса мен япарым. Биз джеллятларнынъ арабасындамыз. Айыптыр!» – деди. Къартлар озъара анълашкъан киби бирагъыздан: «Эвалла, Амет, эвалла!» – дедилер.

Биз Шевкетнен берабер бизим вагондаки 56 адамгъа берильген 22 кило отъмекни вагонгъа алып келип бердик, Эдем агъамнен давулджы Эюп агъа сыджыкъ аш алып кельдилер. Бу станцияда сыджакъ сув ёкъ, сувукъ сув десенъ, бем-безд сют киби хлор сасысындан агъызгъа алып оламайсынъ. Не де олса бу аш небетине истесенъ уйлелик де, истесенъ акъшамлыкъ да. Энди сабадан акъшам якъын эди. Эшелонумыз бу станцияда тургъаны эки сааттен зияде. Ондан берли кунъдогъуштан кунъбатыгъа онларнен эшелон кечти. Олардан базы бири пек аз

токътай. Дигерлери исе асла да токътамай. Биз эп отурамыз. Бу отъкенлер эписи арбийлер, сия, техника юкю эшелонлар. Биз келип токътагъанымызда дженюп тарафтан юзюмизге ургъан кунеш энди батыдан аркъамызгъа ура.

Эр кес олгъанына коре ашап, токътады. Ашагъы къатта отургъан къартлардан бириси: «Ашап токътагъан олсанъыз, келинъ джемаат бир софра дуасы окъуйыкъ!» – деди. Софра дуасыны Хатидже битай окъуды. Софралар джыйылды. Балыкънен пиширильген тузлу къапыста шорбасынынъ ашалмай къалгъан экшитупу къалымтыларыны бир къопкъагъа къойдылар. Оны Шевкет аякъёлу янындаки чеплюк чукъурына алып барып тёкти.

Биз Шевкетнен экимиз вокзалны барып коръдик, Аркадакны коше-бужагъыны доланамыз. Демирёл ёлакъларынынъ устюнден япылгъан юксек демир копюрден кечип, о якътаки базарчыкъкъа да бардыкъ. Мында тёпеси тахтанен орътюльген бештахталар артында он беш-йигirmi къадар къарт марушкелер алдларында къопкъалар, озьлери аякъ устюнде туралар. Оларны бизимкилер алкъагъа алгъан, чивильдешелер. Саткъан шейлери: къабугъындан темизленип пиширильген къартоп, къартоп эзмеси, ичине къартоп, экши къапыста къоюлгъан янтычыкълар. Фиятлар десенъ «бабам сени». Шашыргъанлар: учъ дане къартоп 5 рубле, бир тепси къартоп эзмеси де 5 рубле, тавшан тили буюкликте янтыкънынъ бир данеси 8 рубле, 2 данеси 15 рубле. Къартопны о ерде отурып ашасанъ туз бере, алып кетсенъ янынъа туз бермей. Пек худжур халкъ, къопкъа сепетлерини къучакълап коксюне басып туралар. Биревлер алып къачар, деп къоркъалар. Отьмек факъат бир ерде бар эди. Сорадым. Бир кило кельмейджек къотурлы чавдар отьмеги 60 рубле, деп отура.

Бизлер эп семафоргъа бакъамыз. Куньдогъуштан кельген арбий эшелонларнынъ чокъусы токътамай кечепер. Олар ачыкъ платформалар. Чокъусында юк автомашиналары, топлар, эписи ешилъ джаювларнен орътюльген, аскерлер къаравуллап туралар. Янъы-янъы танклар да бар. Бу техниканы корьген Шевкетнинъ сукъ-

лангъанындан агъызындан сувлар акъа эди. Шевкетнинъ демир севгенини мен чокътан биле эдим. Биз 1937 сенеси Ашагъы Фоти-Салада дёртюджи сыныфны битирген сонъ кене о сененинъ кузюнде Юкъары Фоти-Саладаки орта мектепке къатнап башпадыкъ. Бу эки Фотисаланынъ арасы 1,5 км эди. Юкъары Фоти-Салагъа кирмеден ёл бою узангъан МТС устаханелери, онынъ алдындаки буюк мейданда чешит кой ходжалыгъы техникасы джайрап ята эди. Эр кунъ саба дерске кеткенде Шевкет бу мейдан бойлап кеткени акъылыма тюшти. Базыда бир мен оны мында джоя, беклей-беклей дерске кеч къала эдим. Шевкетнинъ демирлерге олгъан севгиси даа кечмеген. О кунъбатыгъа кеткен вагонлардаки танклар, автомашиналар, тракторларны корьген сайын:

– Оля-а– бакъса-бакъса, вот шейлер э! – деп сукълана... Мен исе:

– Шевкет, шашам санъа, сувукъ демирге бу къадар севги керекми? десем, о манъа:

– Я, сенинъ сувукъ кягъыткъа севгинъ бундан зевкълымы? – деп опыкелей.

Биз энди озюмизнинъ эшелонларымызгъа къайтмакъ ичюн демир-копюрге миндик. Копюр устюнден Аркадак станциясы ве этраф яхшы корюле. Хусусан челик рельслер бою йыландай созулып яткъан эшелонлар инсаннынъ козюне бир оюнджакъ киби корюне. Биз астымыздан узун-узун эшелонлар кечкенде озюмизни улу дагъ киби къоджаман бир батырдай дуямыз. Мен Шевкетке алдымызда тургъан вагондаки оюнджакъ киби дюпъбер кичкене танкны косътерип:

– Шевкет, санъа мына бу танкны берип джебэге кет, деселер не япар эдинъ, – дедим.

– Кетерим, немселерни урарым, Берлинге къадар къувалап баргъан сонъ, озъ эвлерине къапап якъар эдим.

– Сен оларгъа не ичюн бу къадар ачувлысынъ? – дедим.

– Я олар бизде шай яптылар да! Мен де оларгъа шай япар эдим. Мен бу мевзуны денъиштирмек ичюн бироз сустым, Шевкет исе сырасынен:

– Я сен не япар эдинъ? – деди. Мен артыкъ мевзу денъиш-мейджегини анъладым:

– Менми, – дедим, токъталдым, «айтсаммы, я айтмасаммы» деген фикир къафама кельди. Девам этип: «Мен кетмез эдим» – дедим. Шевкет меним фикиримнен разы олмады. Серт бир давушнен, юрюшини токътатып:

– Я не ичюн кетмейсинъ, немселерден ахтыман алмакъ истемейсинъми? – деп кестирди. Мен артыкъ ачылмагъа меджбур олдым.

* * *

Токътадыкъ, эки яш хоразчыкълардай бири-биримизге тиклендик. Шевкет сарышын тарткъан, янакъларынынъ къызылы къоюлды.

Онынъ назик къыз балагъа ошагъан череси бутюнлей башкъа олды. Артыкъ бу субетни токътатмакъ мумкюн дегиль эди. Мен бираз сабыр топлап:

– Шевкет достум, билесинъми не бар? Инсан эр шейни интикъам, ахтыман ёлунен чезеджек олса, бу дюнья, бу инсанлыкъ чокъкъа бармай гъайып олур. Биз, къырымтатарлар, ахтыман аладжакъ олсакъ, бир къач юз йыл кери къайтмакъ ве ахтыманны немселерден дегиль де, башкъаларындан башламакъ керекмиз. Сенинъ онъа фурсатынъ бармы? Биз бугунъ не ердемиз, къайда кетемиз? Вагон толу койдешлеримизден, къана, сёйле, анги бири бу джезагъа ляйыкъ? Сёйле, сёйле, – дедим.

Бу лафлар битмеди. Биз энди демирёлнынъ бу тарафындан кетемиз. Къаршымызда бизим эшелон, вагонымызнынъ алдында бир чокъ адам топлангъан... Лафымызны токътатып, халкъ къалабалыгъына барып етмеге ашыкътыкъ.

Бу къалабалыкъ чешит вагонларда кеткен бизим койдешлер. Узакътан корип олар бизим тарафкъа чевирильдилер. Ог сырадакилернинъ арасында Эскендернинъ анасы Сайде апте, янында буюк къызы Муневе ве ортанджыдан кичкенеси Ферат барлар. Биз якъынладыкъча Сайде апте бизге тараф юрип башлады, 3-5

адым месафе къалгъанда сабырсызлыкънен: «Къана, къана айт, Эскендер къайда? – деп октемлеп башлады. Мен неге огърагъа-нымны бильмедим. Делялетте къалдым. Юрюшимни токътатмай, адамлар къалабалыгъына келип кирдим. Шевкет менден айырылмады. Юзюмни адамларгъа чевирип, Сайде аптенинъ суалине джевап оларакъ:

– Эскендер, бизнен ёкъ эди. Биз Шевкетнен экимиз эдик, – дедим, сувукъкъанлыкънен. Лафкъа къошулгъан Къайбулла эмдже:

– Сайде мен санъа не дедим. Булар сабадан берли мындалар. Эскендер саат докъузларда насыл тюшип кетти, бир даа мында корюнмеди. Сен не бу балаларгъа япышасынъ, ич анълап оламайым, – деди Къайбулла эмдже. Сайде апте къарардан зияде теляшлы эди. Алланынъ бир къаранлыкъ орманы ичиндемиз, къайда айлансанъ ятлар, тилинъе, дининъе душманлар ичиндемиз. Бойле шараитте огълунынъ эльден-аякътан джоюлып кеткени чыдаладжакъ алмы? Эр кес бизни сарып алды. Бу ер-декилернинъ эписи бирден теляшланып башлады. Башындан бир шакъагъа ошагъан шей яваш-яваш бутюн бир джемаатны шубелендирди.

Сайде апте ич тынчланып оламады. О бармагъа ер тапмай якъасыны чезди. Сачларыны юлкъа, манълайыны юмрукълай эди. Къайбулла эмдже бундан 3-5 дакъкъа эвель не ичюн яшларнынъ артындан бакъмайсынъ деген манада бираз тенбиелемек истеген олса, энди денъишти. Сайде аптенинъ сагъ къолуны алып:

– Сайде сабыр эт, шимди фикирлеширмиз, бир чаре тапармыз. О, бала дегиль, он едиге кирген яш! Сабыр эт, сабыр эт! – деп тенбиелеп, ялварып башлады. Сайде апте бир тыныш озюне кельгендай олды. Текрар манъа чевирилип:

– Идрис, балам, не ичюн бойле олды? Он йылдан берли сизлернинъ ичкен сувунъыз айырылмаз эди. О, сени севе-сая эди. Сенсиз бир шей япмаз эди. Акъшамдан берли не планлар сыздынъыз, не олды, сёйле, сёйле балам! – деп яшлы козьлерини

манъа тикип къалды. Бу арада эшелонгъа локомотив янашты. Эшелондаки вагонлар, демир шытырдылары иле бири-бирине уруп арткъа ве огге кетип токътады.

Саба саат 8-ден берли демирёл бою сюрю-сюрю япырылып юрген бала-чагъа буюклер озь вагонларына къырмыскадай тырмашып башладылар. Арадан сайылы дакъкъалар кечмеден Аркадак станциясынынъ кольгеси де кери къалды.

Эскендернинъ эльден-аякътан гъайып олып кеткени акъ-къында табирлер, фикирлер вагондакилер юкълап къалгъандже девам этти.

Муэллифнинъ бундан 56 йыл эвель озь вакъытында акъикый вакъиалар эсасына язылгъан икяесини толусынен «Йылдыз» дергисинде.

* * *

Эсирлер такъсими Махшер куню.

Вагон къаранлыкъ бир дагъ къобасыны анъдыра эди. Тахта тавангъа асылгъан кичкене электрик чырагъынынъ нурсыз ярыгъы инсанларнынъ юзюни дегиль де, ялынъыз бир такълетлерини айырды этмере ете. Мындаки тынчлыкъны вагон тегереклерининъ текрарлангъан тасырдысы ве хаста къартларнынъ агъыр авурларына чыдалмай: «Ах, анам!», «Эй, Аллахым!» деген имдат давушлары боза эдилер. Вагонда факъат панти сержант ве топал Къайбулла юкъламайлар. Олар аз-бучукъ аралыкъ этильген вагон къапусы алдында тахта скемледе отуралар. Базы бирде яры давушнен олгъан субетлери де эшитиле эди.

Гедже саат бирни кечкенде эшелон явашлап келип токътады. Вагонда энди учь афтадан берли чалкъанып ёрулгъан бала-чагъа, къартлар яры юкъу – яры айыныкъ, фыкъырдашмагъа башладылар. Эшелоннынъ явашлап токътагъаныны дуйгъан Мамут агъа яткъан еринден:

– Къайбулла, къайда кельдик, бу насыл станция? – деди.

Къайбулла индемени. Бу ерлерни о бильмей эди. Мамут эмдженинъ не бильмек истегенини фаркълагъан панти солдат:

– Бу даа станцион дегиль, кичкене бир разъезд – деди. Акъикъатта бу Самаркъанд шезрине етмеден эшелонлар базы бирде токътагъан, Джамбай адында кичкене бир – комюр, демир, агъач-тахта тюшюрюльген демир ёл амбары эди.

Сюргюнлер эшелоны Самаркъанд демирёл вокзалына келип еткенде, ерли вакъыт иле, гедже саат бирден кече эди. Эшелон токътагъаныны дуйып уянгъан инсанлар теляшланмагъа башладылар. Мамут агъа вагоннынъ о бир ярысында, дивар бою яткъан Асан эмджеге яры давушнен:

– Асан агъам, юкюдасызмы? – деди. Асан эмдже, тёшегинде козьлери ачыкъ, хаяллап ята эди. О, Мамут агъанынъ суалине:

– Э-э, Мамут, бу дурумда юкю къайда? – деди.

Акъикъатта вагонда сыджакъ ве богъуджы тынчыкъ эди. Энди бир афтадан берли куньдюз Орта Асиянынъ якъыджы сыджагъында къарардан зияде къызгъан демир вагонлар гедже сувып етишмей эди.

Мамут эмдже озю де, акъшамдан берли козь юммады. Койдешлер учь афтадан зияде девам эткен ёлнынъ сонъу якъынлашкъаныны дуялар. Олар бу учь афта ичинде даа зияде бири-бирине якъын, агъа-къардаш олдылар. Энди озъара лафларнынъ эсас мевзусы биринджи куньлердеки киби ачыкъ къалгъан къапубаджалар, манърашып къалгъан эв айванлары акъкъында дегиль. Олар бу, аилелерни къайдаларгъа алып барыр, насыл бир халкъларнынъ арасында тёкерлер, деген фикирлер этрафында къасеветлене эдилер.

– Э-э, Асан агъам, энди ич олмагъанда, къолум-къомшу, джемаатымызнен бир ерге тюшсек.

Тёкюн-сачын олмайып, бири-биримизнинъ олюмизгетиримизге булунып олсакъ дейим, – деди Мамут эмдже, яткъан еринден.

– О фикирлер биринджи куньден меним де башымда долан-

макъта, – деген сонъ яры давушнен, Асан эмдже яткъан еринден котерилип чонкъайып отурды.

Акъикъатта вагонлардаки аилелер эписи бири-бирилерине къарардан тыш якъынлашып, сыйыкъып къалгъан эдилер. Бу фаджиалы куньлерге къадар да койлерде къырымтатар джемааты асырлар бою бир аиле киби яшап кельген. Бирде-бирининъ башы-на мушкюллюк тюшкенде, ярдымлашкъанлар. Бугунъ бу акъикый инсаниетлик даа айдын-ачыкъ корюнип тура. Бир вагондаки он секиз, йигирми къоранта, дерсинъ бир анадан, бир бабадан догъып оськен догъмушлар. Бу къаршылыкълы мерхамет ве урьметнинъ кунъ-куньден арткъаны эшелон вакъытлы-вакъытсыз токътагъанда аш-сувгъа ювурмакъ, яки бир кимселерге эким ярдымы чагъырмакъ керек олгъанда, яш-явкъанынъ ярдым этмеге атылгъанындан корюне эди. Къартлар эки-учъ афта ичинде араларында юзъ берген бу денъишмелерни сынаи, бу эйи мунасебетлерни кунъ-куньден эп къавийлештирмеге чагъыра эдилер. Он алтынджи вагоннынъ озюнде, генчлер, Рефикъа, Муневвер, Селиме, Зия, Эльдар, Сабри ве дигерлери биринджи куньден берли бутюн вагон боюнджа хаста ве алсыз къартларымызгъа, чокъ балалы аналаргъа эр джезттен ярдымджылар. Бу фаджиалы ёлджулыкъ дигер бир тарафтан миллетимизнинъ эки-учъ несилини козь-козьге кетирди. Халкъымызнынъ энъ инсанпервер аньанелерини амельде косьтерди.

Он алтынджи вагондаки къартлар: Асан Челеби, Ташчы-Абла, Суфьян эфенди, Къасым агъа ве Мамут агъа вагондакилернинъ ал-арекетини, бири-бирине мунасебетлерини коре эдилер. Олар артыкъ не олса, оладжакъ, баш язысыны козь кореджек дегендай, Юдже Алланынъ бергенине разы олсалар да, энъ биринджи дуалары бири-бирлеринден айрылмай, бир ерге тюшмекни арз эткенлерини къайта-къайта текрарлай эдилер.

Саат дёртке якъынлады, ерге танъ ярыгъы тюшти. Чаресиз къарт ве хасталарнынъ инъильтиси арасында яш бала шыншыкълары ве юкъусыз, ёргъун аналарнынъ яры давушнен: «Юкъла,

къозум, юкъла!» – киби сёнюк, гонъюльсиз давушлары келе эди. Танъ алды тынчлыгыны панти бозды. О, еринден турмагъа ынтылгъан Къайбуллагъа, сиз юкълайым демень, алдымыздаки станционда алты вагонны къалдыраджакълар, деди. Арадан учь дакъкъа кечер-кечмез вагон диварында, мыхкъа асылгъан микрофонда Советлер Союзынынъ гимни чалынмагъа башлады. Бу артыкъ саат беш эди. Эшелон ачыкъ тюзлюкте, бир тарафы сонъсуз, тегиз ешиллик, дигер тарафы исе козь еткен месафеде чыплакъ къырлар корюнген, бекленильмез бир чёль ичинде токътады. Вагонда къундакъ балаларындан гъайры эр кес аякъта эди. Мындакилерни бир вакъиа – алты вагон ташланаджакъ хабери эеджанландыра. Ташланаджакъ вагонларда, шубесиз, сой-сой, койдешлер бар эдилер. Даа бирлери исе, бельки, бизим вагон да ташланаджакъ вагонлар эсабында, деген фикирнен шубелене эдилер.

Къартлар ташланаджакъ вагонларны къарарлаштыралар. Оларнынъ озь вагонлары огден сайып кельгенде он алтынджы. Бу ерде эсапкъа далгъан Асан эмдже:

– Бизим эшелон отуздан зияде вагондан ибареттир, – деди.

– Балалар отуз секиз дей эдилер, къыркъ да бар, – деди Мамут агъа.

– Ёкъ, эшелондаки вагонлардан эки-учь данеси опер группанынъ ятагъы, штабы, ашханеси, докторлары, дегендай, оларнынъ телефон багълары, радиосы олса керек. Меним фикримдже, – деди Асан эмдже.

– Керидеки вагонларда эпси Ашагъы койлюлер олмаса керек, – деди. Сонъки вакъытта сагълыгы осаллашкъаны ичюн лафкъа сийрек къошулгъан Абдулла эмдже.

– Ёкъ, Сюрень чёлюне акъшам кеч кетирип тёкюльген сонъки секиз – он машина аилелер ялы боюндан эдилер, – деди текрар Мамут агъа.

Къартларнынъ бу музакересини бири-бирине ургъан вагонларнынъ шатырдысы бозды.

Бу арада эшелоннынъ къуйругъына келип янашкъан башкъа бир локомобиль докъуз вагонны айырып, эки-учь километр кериге алып кетти. Сонъра олардан алты вагонны янаша ёлакъта кичкене демир ёл станция бинасы алдына сюрип ташлады. Станция бинасы бу ерде екяне, юксек олмагъан, тёпеси топракъ бир эвчик эди. Онынъ кичкене къапучыгъынынъ устюнде буюк арифлернен «Нагорная» сёзю язылгъан. Демек, бизим койдешлерден бир къысымы «Нагорная» деген ерде къаладжакъ.

Чокъ кечмей о локомобиль къайдадыр алып кеткен учь вагонны текрар бу эшелонгъа кетирип тиркеди. Энди вагонларнынъ къапулары да ачылды. Юрмеге чареси олгъан къарты-яшы ерге япырылдылар. Олар бу ерде къаладжакъ семетдешлерине барып сарылдылар, сагълыкълашып, агълашмагъа башладылар. Бу там манасынен махшер куню эди. Инсан дерьясы ичинде бири: «Шерфе, барып чыкъкъанынънен сой-сонны, бизлерни сораштырынъ!» дигери: «Алиме, бизден хабер алынъ!» – Даа бири исе: «Койге Наташагъа яз, онъа адресинъни ёлла. Онынъ вастасынен хаберлеширмиз!» – киби багърышувлар, умютсиз айрылышувлар ана-баба кунюне, къыяметке чеврильди. Биревлер мында къаладжакълар арасындан кенди ана-бабаларыны бераберине алып кетмек истей, дигерлери исе илери кетеджек вагонлардан озь тувгъанларыны алып къалмакъ истей эдилер. Бу дешетли бир фаджианынъ девамы эди. Бу ерде апансыздан пейда олгъан къызыл шапкалы, ачыкъ ешилъ кийимли аскерлер мында къаладжакъ 80-90 аиленинъ джедвель боюнджа адларыны окъуп эшиттирген сонъ, оларны уюрип алкъагъа алдылар. Илери кетеджек сюрюнлерни исе бекчилер кенди вагонларына къувмагъа башладылар. Лякин ич кимсе вакътындан эвель саарь авасыны къыйып сыджакъ, тынчыкъ вагонгъа кирмек истемей эди. Вагон он-башлары да козьбояма: «Эй, джемаат, вагонларгъа кирейик!» – деп багъырсалар да, озьлери де бир шей эшитмегендай ерлеринден къыбырдамай эдилер. Оларны да кимсе эшитмей эди. Джемаат демир ёлнынъ куньдогъуш тарафындаки

ешипликте уюрум-уюрум олып отурды. Истер-истемез, локомобиль дюдюгининъ давушыны бир джеза вакътыдай, гонъюльсиз беклей эдилер.

* * *

Лянгар дагълары тѣпесинден энди котерильген кунеш кениш Зарафшан вадийсине алтын нурларыны тѣкмеге башлады. Узакъ уфукътаки акъчиль кысыр булутлар яваш-яваш къайдадыр синъип кеттилер. Он докъуз куньден берли аякълары топракъкъа басмагъан, тиз, тобукъ бугъумлары къатып къалгъан сюргюнлер о якъ – бу якъ юре, беденлерини арекетке кетире эдилер. Бу гъариплер бала-чагъа, къартлар, алсыз хасталар эписи ешиль памукъ чѣллерини сыйпап эскен темиз сааръ авасында, ич ол-маса, даа беш – он дакъкъа булунмакъ истей эдилер.

Локомобильнинъ дудюги эки кере багъырды. Сюргюнлер бири-бирилер – не ярдымлашып вагонларгъа миндилер. Рефикъа яш олса да, къарувлы бир осьмюр. О, вагондан озю алып тюшкен эки чаресиз къартийни шимди озю ярдымлашып вагонларгъа минсетти. Эшелон демир шатырды котерип, яваштан еринден кочъти. Вагондакилер муддети белли олмагъан айрылыкъ тезссуратлары ичинде эдилер. Кошедеки пенджеречик астында ерлешип алгъан Сафие битай, Рефикъаны чагъырып, янына отуртты. Битай эшья богъчаларындан бир къадын фесини чыкъарып, Рефикъанынъ башына кийсетти. Фес къою кызыл къадифеден тикильген аджайип бир шей эди.

Къырымтатар къадын феси Рефикъагъа пек ярашты. Онынъ ири мавы козьлерининъ дюльберлигине даа дюльберлик къошты. Рефикъанынъ гуръ къумрал къувурчыкъ сачлары феснинъ кызыл земининде балкъылдап тура эди. Бир тыныш Рефикъанынъ бетине бакъып тургъан сонъ, Сафие апте бираз джесаретини топлап:

– Рефикъа, кызым, бу фес санъа меним хатирем олсун. Буны кийген сайын унутмай мени анъарсынъ, – деди. Рефикъа фесни чыкъарып къолуна алды. Феснинъ къадифесинде бир

вакытларда онъа тикильген бир чокъ алтынларнынъ излери де корюнип тура эди. Сафие битай Рефикъанынъ арекетлерини озюндже анылап:

– Э-э-э, кызым, бир заманда бу феске тикильген нюсфие-лер къалгъан олса эди, мен шимди олардан бир къач данесини санъа да берир эдим,—деди. Сонъра Сафие битай бираз даа богъчасыны къармалагъан сонъ, төгөрек бир кумюш төпеликни чыкъарып:

– Кызым, бу төпеликни ал, фесинъе тикерсинъ! – деп Рефикъанынъ къолуна туттырды.

Сафие аптенинъ бу фес эдие этмек ниетининъ керчеклешкенини корьген бу ердеки къадын-кызылар бир агъыздан:

– Рефикъа, ред этме, ал, санъа пек яраша, фесинъ олса, не бермеген Алла, алтын да берир,—дедилер. Мында Рефикъанынъ эки уйкен аптеси ве анасынынъ къардашы – Мерьем тизеси де бар эдилер. Олар бирер балалы, яш келинчеклер. Учюнинъ де акъайлары 1941 сенесинден берли джебзделер. Рефикъа фесни башындан чыкъармаздан аптелерине тараф бакъты. Тизеси, Мерьем, Рефикъа оларнынъ фикирини беклегенини дуйгъан киби:

– Пек яраша, сачларынынъ аркъанъа ташла, зилифлеринъ корюнгенининъ зарары ёкъ. Битайнынъ хатреси олур, ал, – деди. Рефикъа аякъкъа турды. Гурь сачларыны топлап аркъасына ташлады. Манълайындан бираз котерип фесини кийди. Бу ерде эр кес дикъкъат иле Рефикъанынъ арекетлерине бакъып тура. Бундан бираз сыкъылгъан Рефикъанынъ янакълары бу арада озьлюгинден дюльбер ачыкъ гульгули ренкке боянды. Бу къара чатма къашлы, козьлери денъиз тюс мавы, гурь, узун кирпичли, юнан юзьчерели ялы дюльбери бир пери кызыны аныдыра. Дюльбер эндамлы Рефикъа джазибели бир тарзда, аджайип бир незакетнен эгилип, Сафие битайнынъ арыкъ назик къолчыгъыны опыти. Сонъра ялы бою шивесинде буюк бир урьметле:

– Сафие битам, мен сизинъ бу эдиенъизни акъларым. Алла берсин, биз бир ерге тюшейик. Мен озь кызынынъыздай сизинъ эр бир мушкюлюнъизде ярдымджынъыз олурым, – деди.

Медениет, фен асыры
Меним халкъым урян-пуран,
Ана юртым джав къолунда.
Халкъ байлыгъы олды бейран,

Юкъу къача, зейин ёрам,
далам фикир дерьясына.
Бельки чаре тапарым, деп
Миллетимнинъ ярасына.

Козь ташлайым мен этрафкъа,
Сес-сол.укъ ёкъ сонъсыз зидан.
Бир уютим-бу зинланлар
Омрар бир кунъ козь яшындан»

Печора, 1952 с.

– Эйиликнен къуллан, къызым. Сагъ олсакъ, Алла насип этип, меним къызым аман-эсен кельсе, сизлерни таныш этерим, бир дегиль, эки къызым олур, деди битай.

Бу ерде Сафие битайнынъ койдешлери айткъанына коре онынъ къызы, Эмине 1940 сенеси тиббият институтыны битирген сонъ, район меркезий хастаханесинде ишлей. Дженк башлангъанынынъ экинджи куню меджбурий арбий хызметке чагъырыла. Сагъ олса, ондан берли джебзде эди. Сафие битайнынъ дигер бир койдеши Рефикъагъа шакъа этип:

– Къызым, бугунъ сенинъ бахтынъ ачылгъан кунъ экен. Сафие битайнынъ аскер огълу да бар, Якъуп, учуджы. Сен энъ яхшысы битайнынъ келини ол! – деди.

Юкъарыдаки нарда созулып яткъан Сабри къадынларнынъ бу лафларыны динълей ве козюни алмай Рефикъагъа бакъып тура. О, вакъыт-вакъыт аз къала ачувындан: «Къурунты эт менъ, Рефикъаны мен сизге бермем! —деп бакъырмакъ истей эди.

Он алтынджы вагонда бу лафларнынъ тесири астында вакъыт тез кечти. Сюрюнлер къатары Катта-Къургъангъа келип еткенини дуймай къалдылар.

* * *

Шеэрге кельгенде эшелоннынъ сюрюнлер толу отуз вагонындан йигирми дёрт вагоныны бу ерде къалдырдылар. Оперлер Нагорная станциясындаки янълышлыкътан къачынып, огдеки вагонлар кетмеден мында къалгъан вагонларнынъ къапуларыны ачтырмадылар. Къапулар ачылгъанда станция сув къуллесининъ къаршысындаки саат секизден кечкен эди. Къайдандыр аскерлер пейда олды. Олар сюрюнлерни алкъагъа алып, демир ёл станциясындан шеэр амамына къадар джаяв айдап бардылар.

Чаресиз къартлар, балалы къадынлар озъ савут-саба, миндер-ястыкъ, усть-баш кийимлери ве дигер богъчаларыны аркъаларына урып, яш балаларыны исе къучакъларына алып,

шеэр сокъакълары бою сюрелип кеттилер. Бир къач юз метрге созулгъан бу инсан сюрюси ичинде яш-явкъа кимселер озъ эшъяларындан гъайры къартларгъа ве балалы къадынларгъа оларнынъ богъча-сепетлерини ташымагъа ярдымлаша эдилер.

Сафие битайнынъ эшъяларындан гъайры озюни демечевге алмакъ керек эди. Онынъ эр бир хызметини Рефикъа алып барды. Атта амамгъа да берабер алып кирди, алып чыкъты, кийиндирди. Факъат бир Рефикъа дегиль, вагондаки дигер яшлар да озъ аилелеринден гъайры, чаресиз къартлар ве балалы къадынларгъа амамдан чыкъкъан сонъ да эшъяларыны топламагъа, балаларыны кийиндирмеге ярдымлаша эдилер.

Катта-Къургъан шеэр амамынынъ кениш азбары эр тарафтан юксек топракъ диварнен къоралангъан. О бир шеэр бинасына дегильде, чель еринде чокъ сайылы къой сюрюсининъ къышлыкъ къошарынынъ тыпкъы озю эди.

Амам бинасынынъ къомшу сокъакъ тарафтаки азбарында энди районлардан кельген эсир муштерилери озъ арабаларынен беклей эдилер. Эсирлер такъсимининъ кунъ эвельден азырлангъан разнарядка ве джедвеллер эсабыны Озбекистан Ички ишлер Комиссарлыгъынынъ Самаркъанд Ульке Идаресининъ башы полковник Селиверстов алып барды. Онъа бу месуль меселеде ярдымджы оларакъ: Катта-Къургъан, Къара-Дарья, Иштихан, Митан ве Хатырчи район милиция башлары ве эр бир райондан белли бир сайыда милислер де бу ерге чагъырылгъан эдилер.

Эсирлер такъсимининъ озъ вакътында ич бир маджарасыз ве сиясий хатасыз откерильмесини незарет астында тутмакъ ичюн: ВКП/б Самаркъанд ульке Комитетининъ биринджи кятиби Арзы Махмудов, ульке иджра комитетининъ реиси Василий Егоров, олардан даа муими девлет телюкесизлиги комитетининъ Самаркъанд ульке идаресининъ башы полковник Артур Мкртычан мында эдилер.

Олар вакъыт джоймай, эвельден азырлангъан разнарядка муджиби эсирлерни колхозлар боюнджа такъсим этип, ал-аджеле даркъатдылар. Бу ерде къырымтатар къуллаарынынъ акъикый

саиби НКВД олгъаны аңлашылды. Оларны колхозгъа етиштирмек милис хадимлерине авале этильгенине артыкъ шубе ёкъ эди. Эсирлерни алмакъ ичюн районлардан кельген арабалар етерлик дегиль эди. Милислер къартларны, хасталарны беш алты къадар яшларында балачыкъларны, къучакъ балалары олгъан къадынларны арабаларгъа ерлештирдилер. Арабаларгъа сыгъмай къалгъан эсирлерни исе арабаларнынъ артындан джаяв айдадылар. Арабалар огден, оларнынъ пешинден джаяв эсирлер, эр бир учъ-беш арабанынъ артындан кеткен джаявларнынъ артындан атлар устюнде милислер эсирлерни шабалап кетмекте эдилер. Катта-Къургъан шеэрнинъ амам мейданындан барыладжакъ энъ якъын месафе, меселя Къара Дарья районы олса, 6-8 километр, дейлер. Дигерлери исе, арабаджыларнынъ аңлаткъанына коре, меселя Иштихан яки Митан районы бу ерден 30-35 километр эксик дегиль эмиш. Топракъ ёл тизден тоз, ат аякълары ве араба копчеклери астындан чангъыгъан сыджакъ тоз адамларнынъ агъзыбуруны, козьлерине тола. Арабаджылардан аңлашылгъанына коре, сюрдюлерни Митан районына алып баралар.

* * *

Арабаджылардан аңлашылгъанына коре, сюрдюлерни Митан районына алып баралар.

Катта-Къургъан шеэринден Митан районынынъ меркезине къадар месафе энъ аздан отуз чакъырымдыр, – дейлер. Ёллар тизден тоз олгъанындан гъайры, чокъ сайылы ташлар тоз ичинде корюльмей ята. Алсызлыкътан аякъларыны котералмагъан бир чокъ къартлар, къадынлар корьмеден бу ташларгъа сюрюнип абына, йыкълалар. Атта аякъларыны яралайлар. Джаявлар Катта-Къургъан шеэринден 16 километр месафеде тургъан Найман къышлакъкъа етмеден бир тамам ёрулдылар. Джаяв эсирлернинъ сырасы созулып келе. Бу къышлакъ Катта-Къургъаннен Митан арасында яры ёл дейлер. Демек, Митангъа баргъандже даа 16 чакъырым къала.

Кунеш тим-тик котерильди. Сыджакътан инсаннынъ мийи къайнайджакъ дереджеге кельди. Вакъыт исе уйлеге авмакъта. Буны аңлагъан атлы милислер инсанларны тезлештирмек истеп, даа арткъач шыбалайлар. Рефикъа Сафие битайны къолтукълап, огдеки дёртюджи арабанынъ артындан къалмай кете. Базы бирде бир къолунен арабагъа да илине. Сабри исе Ашиме къартанай ве Самур аланы эки тарафына алгъан, яваш-яваш келелер. Олар пек ёрулдылар, аякъларыны котерамай сюйрелелер. Терен тоз куртюгини савуралар. Бу энди юрмек дегиль де, сюйрельмек эди. Джаявлар арасындан тездже юрип, Сабрининъ артына еткен сонъ Зия онъа:

– Сабри, халкъ пек ёрулды, такъаттан кесильди. Артыкъ бир чаре корьмек керек, – деди. Бу вазиятни тюшюнип кельмекте олгъан Сабри:

– Мен де оны тюшюнем, кель вагон буюклерини тапайыкъ, оларгъа вазиятни аңлатайыкъ ве бирлик олып, халкъны ёлдан кенаргъа, бир ешилликке чыкъарыл отуртайыкъ, раатлансын. Артыкъ джаяв кетмеге чареси къалмагъан кимселерге даа транспорт берсинлер, – деди. Тозкъум куртюги ичинден фыкъырдап къалгъан инсан дерьясыны токътатмайып, олар дёрт-беш вагон онбашыларыны топладылар. Олар бири-бири янындан озъ сурьатларыны сюрюдекилерине келиштерип эм кете, эм де фикирлеше эдилер. Янындакилернинъ фикирлерини бир дередже аңлагъан сонъ Сабри:

– Семетдешлер, коресизми, халкъ ёрулды, саат да экиден кечти. Биз исе, айткъанларына коре, даа яры ёлдамыз. Бу инсанлар талим корьген аскерлер дегиль, йигирми куньден берли ичинде джаны къалмагъан къартлар, хасталар, бала-чагъалар, бу якъыджы сыджакъта артыкъ юрге алы къалмады. Айдынъыз, бир чаре излейик! – деди. Биринджи оларакъ яшы эллиге еткен бир чылгъый инсан:

– Бунъа не чаре тападжанъ, мында бир чаре олса, о да яваш яваш кетмек керек, – деди. Он алтынджы вагоннынъ онбашы – Топал Къайбулла бираз огге адымлап:

– Сеитмемет агъам, шай демень, яшларнынъ фикиринде мана бар. Халкъымыз сонъ дередже эзилди. Биринджи чаре, бир салкъынгъа чекилип, бираз раатланмакъ керек, — деди. Энди чокътан кенди фикирини азырлагъан Сабри:

– Аркъадашлар, меселе бойле, шимди пешинден етип огдеки арабаны токътатамыз, халкъ ёрулды, бираз раатланайыкъ, — деймиз. Халкъ мына бу сол тарафтаки арыкъ бою таллар тюбюнде бираз раатланмалы, — деди. Сыра, невбет бакъмадан Авджы Сеитмемет:

– Я атлы милислер де бар да, олар не дер, — деди. Бунгъа разы олмагъан Сабри:

– Олар ат устюнделер, халкъ исе джаяв. Олар кетсин, даа бираз транспорт чарелерини коръсинлер, Бизни къораламакъ керекми, бизим Къырым дагълары ичинде синъип, кетеджек вакътымыз кечти, — деди Сабри сертийип. Зия ве оларгъа къошулгъан дерекойлю Решат агъа тездже юрип, огдеки арабанынъ артына етип, оны токътаттылар. Арабаджыларгъа халкъ раатланмакъ истегенини анълаттылар. Арабаджылар бу меселеге къаршылыкъ косътермедилер. Арабалар токътап, халкъ ёл кенарында, арыкъ боюндаки тереклер астына топлангъаныны коръген атлы милислер тез-тез халкънынъ башына келип къондылар. Къондылар, лякин атларындан тюшмеге джесарет этмедилер. Тюшселер де, файдасыз эди. Чюнки Катта-Къургъандан чыкъкъанда, милислернинъ сайысы он бештен зияде олгъан олса, бу ерде токътагъанда, олардан алты милис къалгъан эди. Анълашыла, о бирлери энди чокътан ерлерине къайтып, салкъын иш одаларына кирген эдилер. Энди арыкъ бою салкъында ерлешип алгъан сюрюнлернинъ башы устюне келип тургъан беяз кийимли капитан ат устюнден, русча серт бир давушнен:

– Ким сизге токътамагъа мусааде берди?! – деп, багъырды. Сонъ айланып, бу ердеки биринджи арабанынъ арабаджысына:

—Сиз кимнинъ эмринен токътадынъыз? – деди. Арабаджы къарт Сабри ве Зияны косътерди. Зия аякъкъа турды, онынъ

артындан Сабри де турды. Олар бирагъыздан къандырыджы ве озюне эмин давушнен:

– Мен айттым, – деди Зия.

– Мен де айттым, – деди Сабри. Буны корьген Решат агъа:

– Мен де бу фикирде эдим, – деди.

Капитан аттан тюшеджек олып тедарикленди. Сонъ эгерининъ къашына асылгъан къамчысыны алып токъталды. Бу арада Зия капитаннынъ атынынъ чылбырындан тутты. Сабри, Решат акъай, Къайбулла эмдже даа бир къач эр кишилер Зиянынъ янында сыкъыштылар. Бу кергинликни корьген сюргюнлер бир анъде атлы капитанны сарып алдылар. Дигер милислер атларындан тюшмей, кенарда къалдылар. Арабаджылар да бир кенар олдылар. Зия тавурыны бозмадан, русча дане-дана анълатып:

– Капитан, бу халкъны айдап кетмеге аджет ёкъ. Энъ эйиси сиз кетинъ, къайда барсанъыз барынъ, даа еди-секиз араба тешкилятландырынъ, бу къартлар, хасталар артыкъ джаяв кеталмайлар. Арабаларнынъ биринде бир къартымыз энди кечинди. Эрте ярыкъ бир ерге барып токътайыкъ. Алланынъ эмринен ярын дженаземиз де бар, — деди. Капитан сувукъ ве мерхаметсиз инсан эди. О, къолундаки къамчысыны котерип:

– Атымнынъ башыны бошат. Даркъанъ меним башымдан! – деп джекириклемеге башлады. Бу ердеки эр кишилер, оларнынъ артындан къадынлар да джесарет этип:

– Капитан, къамчыны ташла. Бу къамчынен чезиледжек меселе дегиль, – дел олар капитангъа фикирлерини анълатмакъ истедилер. Бу кергинликни корип тургъан джемаат раатлыкътан кечти. Къартлар, къыскъа якълылар бирден къычырмагъа башладылар. Олар нефрет ве гъадапнен: «Бу насыл инсафсызлыкъ?», «Бу мусульман мемлекетими?», «Рус тербиеси алгъан, темиз явур кесильгенсинъ!» «Эй, инсафсыз, сенинъ ана-бабанъ, къартана къартбабанъ ёкъмы?», «Сенден не кете, бар сёйле буюклеринъе, эсирлерине учъ-беш араба даа берсин, эй мельун!» – сёзлерини сёйлеп, къычыра ве бала-чагъа, къартанайлар агълаша эдилер.

Йигирми куньден берли аштан -сувдан сыкъылгъан, ёлджу-лыкъта тахта нарлар устюнде эзилип, хорлангъан инсанлар энъ кичкене бир акъсызлыкъкъа даянмадылар. Онынъ устюне бугунъ сабадан берли къыркъ беш – элли дередже сыджакъта он алты чакъырым ёлны джаяв кельдилер. Олар, олсун капитанны озюни, олсун онынъ атыны, парчаламагъа да азыр эдилер. Лякин не Сабри, не Зия, не де бу ердеки дигер эр кишилер девлетнинъ озю тарафындан сонъ дередже акъаретленген халкънынъ илериде бу зулумнынъ эсас оджагъына къаршы керек оладжакъ кучюни бу ерде тѣмек истемедилер. Чюнки энди Алла биле, не къадар вакъыт бу халкънынъ арасында яшамакъ керек оладжакъ. Акъикъатта исе милис капитаны мемлекетте уюм сюрген истипдат режимининъ сокъур бир иджраджысы эди.

Капитан шубесиз, къадын, бала-чагъа, къартларнынъ козьаш-лы къаргъыш ве итиразларыны анълагъан олса керек. О, артыкъ не дейджегини бильмей сусты. Бираз сонъра этрафындаки эр кишилерге хитап этип:

– Сѣйленъ бу инсанларгъа багъырмакъны токътатсынлар. Шимди меселеге бир чаре арармыз, – деди. Сонъра тургъан еринден къолунен ишмар этип кенарда тургъан милислер бирини янына чагъырды. Тору къашкъа ат минген милис сержанты атыны капитангъа якъынджаракъ айдады. Бу ердекилер бираз чекилип, сержантнынъ атына ёл ачтылар. Сержант аттан тюшмей, бираз якъын келип токътагъан сонъ, капитан онъа:

– Эльбай, деръал идареге барынъ, Къочкъар аканынъ алдына кирип, вазиятни анълатынъ, кечке къалмай даа бир секиз-он арба тешкиль этип ёлласын, – деди. Капитан авалесининъ иджрасында ашыкъылмы, ёкъса бу маджарадан узакълашкъанына севинипми, Эльбай тоз чангъытып кетти. Бу ерде, ёлнынъ сол тарафындан кениш бир арыкъ кече. Арыкънынъ суву номай олып, чамур тюсте, буланчыкъ акъа. Ёлнынъ о бир тарафында исе уджу-буджагъы олмагъан тегиз чѣль. Мында памукъ энди ешерип, ерден бир къа-рыш котерильген... Чѣль ортасында, ёлдан юз элли-эки юз адым

месафеде оларнен акъ киймли, башларында да баяз безлернен байланган къысыкъаякълылар ишлей эдилер.

Олар бу ердеки инсан сюрюсине, къарт, бала-чагъа, ве къадын-къызларнынъ эджнебий тильдеки октемли ве аизарлы яйгъарасына башта узакътан дикъкъатнен бакъып, динълеп турдылар. Сонъра сакъына-сакъына сюрюге якъынлашты, атта келип къошулдылар. Арареттен бир ютум сувгъа тельмирген сюргюнлер арыкътан сув ала, бираз тындырып ичмеге ашыкъа эдилер. Буны корьген ерли къадынлар, озь тиллеринде бу сувны къайнатмадан ичмек хавфлы олгъаныны, атта беденинъ кунеште сонъ дередже къызгъан алда, бир дередже сувумадан бу сувнен ювунмакъны сагълыкъкъа зарарлы олгъаныны анълатмагъа тырыша эдилер.

* * *

Эльбай озь тилинде капитаннен бираз вакъыт сёйлешип турды. Оларны сарып алган дигер милислер сюргюнлерден кимсени якъын йибермедилер. Йиберселер де, бу яшлар оларнынъ лафына барып къарышмакъны медениетсизлик эсаплай эдилер. Эльбайнынъ капитангъа берген изаатына коре даа секиз араба тешиль этильгени анълашылды. Бу хаберден сонъ капитаннынъ да чырайы тюзельди. О, Сабрини озюнинъ алдына чагъырды. Сабри бир озю капитаннынъ алдына кетмеді. О, бераберине Зияны ве Решат агъаны алып барды. Капитан милислерге хас сувукъ бир чекист назарынен оларны баштан-аякъ козьден кечирген сонъра Сабриге:

– Мен бу инсанларны чагъырмадым,—деди. Сабри тартынамадан:

– Бу инсанларны мен чагъырдым. Сиз манъа не сёйлегенинъизни олар озь къулагъынен эшитмек кереклер, – деди. Бу джевап капитаннынъ зытына тийсе керек. О, серт даушнен:

– Не, олар санъа ишанмайлармы? – деди.

– Шубе этмень, капитан, олар манъа ишаналар.

– Ойле исе, сизге бу шаатларнынъ не кереги бар?

– Капитан аркъадаш, бу шаатлар манъа дегиль, сизге керек ола билелер.

– Бу мезекни анъламадым, – деди капитан озюне хас гъурур-нен. Сабри исе:

– Билесизми, капитан аркъадаш, мен чокъ яшым, афызам ве зейним даа чокъ тазе. Къафам да чешит керекли-керексиз шейлернен толу дегиль. Лякин омюр ойле бир муреккеп шей, онда базы бир реберлер сёйлеген сёзлерини кенди башында тутамайлар. Онынъ ичюн оларнен лаф эткенде, мытлакъа янында ишанчлы инсанлар олмакъ керек, – деди.

Капитан бу ерде янындаки милислерге чеврилип озъ тилинде:

– Баля экан ку, булар! – деди. Милислерден бири таджикче:

– Булар бир вакъытларда чокъ зор олгъанлар. Московлар къымыш тапай, Къырым падишаларына ясакъ толеп тургъанлар, — деди. Сабриге илишмек истеп, капитан:

– Къач яшындасынъ? – деди. Сабри. махсус капитанны тешвикъ этмек истеп:

– Къана не къадар бересинъ, – деди. Капитан:

– Сенинъ яшынъ ким биле, йигирмиден отъкендир. Аскерликтен къачып юргенсинъ. Къагъытта не яздыргъанынъны Алла биле, корермиз де, – деди. Бу ерде озъ сырасынджа лафкъа къошулгъан Зия

– Коръсенъиз де, коръмесинъиз де, Сабри энди он алтыны битирди. Биз онынънен бир вакъытта догъгъанмыз, — деди.

Бу арада бекпенильген асабалардан учю келип чыкъты. Анълашыла, даа алты-еди араба кельмекте эди. Капитан Сабриге ве янындакилерине иш саиби бир инсан киби:

– Энди мени динъленъ, ёлумыз узакъ вакъыт кеч олды. Геджеге къалдыкъ. Къадынлар, бала-чагъа, къартлар мумкюн дередже сыкъылышып, арабаларгъа минсинлер. Яш-явкъа ве эрлер арабаларнынъ артындан джаяв кетелер. Бир араба колоннанынъ ахырында кете. Мен о арабадан сонъ кетерим.

Атлы милислерден бири арабаларнынъ огюнден, къалгъан

дёртю исе эки тарафтан козь этип кетерлер. – деди. Бу сёзлерни динълеп тургъанлардан биринджи невбетте Зия:

– Бу къадар джиддий тедбир неге керек, кетеберемиз де, – деди. Сабри бираз купюмсиреп:

– Капитан аркъадаш, кинода махбюслерни насыл айдалгъанларыны корьген олса керек. Энди фурсатны къачырмай, амельде де япып корьмек истей,—деди. Бу лафлар русча олгъанындан, милислер де мезекни ериндже санып кульмек истедилер. Лякин озьлерини туттылар. Зия бу имкянны да къачырмады. О, кендисине ашыкъ, капитанны зытландырып:

– Демесе, капитан бугунь эсир къадынлар сюрюсини айдав боюнджа имтиан береджек, – деди. Буны азсынгъан Сабри: – Ёкъ, уля имтиан дегиль, бу мевзуда артыкъ диссертация язмакъ вакъты кельди. Бу кениште кичкене миллетлерни мемлекетнинь бир кошесинден дигер кошесине айдамакъ мот бир вазифе олур. Бу мевзуда ильмий ишлер язылыр. Капитан, козюньизни ачынъ. Бу фурсатны къачырманъ, – деди.

Акьикъатта сюрюн яшларнынъ мезеги еринде эди. Чюнки эсирлерни алып баргъан ерли арабаджылар бу инсанлар бар кучюни топлап, тез-тез къайдадыр бир ерге барып токътамагъа тельмире тургъанда, капитаннынъ бу тедбирлери ич кереги ёкъ эди. Лякин даа эки саат эвель бу ерге кельгенде, эсирлер капитаннынъ рухсетини алмадан, ёлдан чыкъып токътагъанларыны, бу турмушын хасис инсан даа юталмай эди. Бу вакъиа даа дигер тарафтан оны озь аркъадашлары алдында да бираз азымсыды.

Бекленильген арабалар кельди. Эсирлер капитан эмир эткендай, ерлешип кочькенде саат алтыдан отти. Сабри, Зия энди оларгъа къошулгъан Икмет,хаста анасына арабалардан бирине ерлештирген сонъ, Нурунен бирликте огдеки арабанынъ артындан кете эдилер. Сафие къартана огдеки арабада, Шефикъа, Рефикъа, Фатма ве Бедрие булар эписи бир акъранлар берабер кетелер. Олар эр не къадар мушкюль вазият ичинде олсалар да, озъара шакъалаша-кулюше эдилер. Факъат яшы даа отузгъа етмеген,

лякин финн дженкинде олып, яраланып кельген Решат агъа базы бирде осьмюрлерге: «шаматаламань!», «Къайда кеткенинъизни унутмань!», – дей бере. Буюк олмагъан агъая копюрден отъкен сонъ ёлнынъ сол тарафындаки канал сагъ тарафтан узакъта къалды. О энди факъат ешилъ тереклер ёлагъынен эки кениш чёльни айырып кете эди. Алдымызда, сол тарафта, къышлакъ корюнди. Вакъыт десенъ энди саат секизден отти. Сюрюнлер сюрюси къышлакъкъа кириште буюк бир кемер къапу астындан кечмекте эдилер.

Кемер къапунынъ эки тарафтан устюмлери къызыл боялангъан. Устюмлерге къаршы ачыкъ мавы тёшемеге, ерден эки метр юксекликте чекист кийиминде бир ресим чекильген. Ресим ойле сызылгъан ки, къайсы тарафтан янашсанъ, о козюнънинъ ичине бакъа, юмулгъан къолунынъ ишарет пармагъыны мына-мына козюнъе санчайджакъ киби тиклеп тура. Бу ресимнинъ астында буюк арифлернен: «Сен джебз ичюн бугунъ не яптынъ?» суали язылгъан эди. Кемер къапунынъ киришинде исе ортадан Сталиннинъ портрет ерлештирилъген. Онынъ астында, кемер къапунынъ бар кенълигиндже безз безге къызыл арифлернен: «Ана-Ватангъа 3.420.000 тонна памукъ берирмиз!» шиары язылгъан эди. Бу языларны окъугъан Сабри Зиягъа яры давушнен:

– Бакъ бунъа, кунъ ярыгъында – къара туман! Чекеджегинъни корь! – деди. Зия не демек истегенини Сабри анълады. Олар та лицейде окъугъанда Сейдамет оджа совет пропагандасыны, чешит тешвикъат плакатларыны бир сёзнен «туман», деп адландыра эди. Бу ерде Зия даа сакин бир сеснен:

– Будыр партиянынъ узун саплы орьме къамчысы! – деди. Лаф бунынъле битти. Чюнки олардан сонъки сырада Авджы Семетмет ве Авджы Осман келе эдилер.

Узакъта, Зарбандагълары устюнде пейда олгъан булутчыкъ-

лар, эсирлер сюрюси Иштихангъа еткендже, кок юзюни къаплады, Этрафкъа титис бир къаранлыкъ чёкти. Булутлар о къадар алчакълады ки, дерсинъ, олар ёл боюндаки къавакъ тереклерине асылгъан эди, Дженюп куньбатыда йылдырымнынъ атешли окъу ялкыйлдады. Даа эки саат эвель сыджакътан барынамагъан сюрюнлер артыкъ ушюмеге башладылар. Яшлар сыджакъта чыкъарып беллерине сарып байлагъан кольмеклерини устьлерине кийдилер. Патта-сатта, ири-ири тюшмеге башлагъан ягъмур тамчылары чокъкъа бармай дешетленди. Бу артыкъ ягъмур дегиль, бурчакъ эди. Ёлнынъ тозу энди тобукътан чамургъа чевирильди. Къадын-къызлар енгиль яз аякъкъаплаарыны чыкъарып, эллерине алдылар. Гедже зифт къаранлыкъ, ёлда-къайда чамур, къайда чукъур корюльмей, юрмек адден тыш къыйынлашты... Капитаннынъ давушы чыкъмай. О, колоннанынъ артындан кельсе керек. Атлы милислер исе дёрдю де сюрюнлер сюрюсининъ алдындан экишер-экишер олып кете эдилер. Иштихан копюрини кечкен сонъ ёлнынъ кениш еринде капитан сюрюни озып, огге чыкты Милислерни токътатып, оларгъа озь тиллеринде нелердир сёйледди. Эки атлы милис ёлнынъ сол тарафындаки тар сокъакънен къайдадыр кеттилер. Чокъ кечмей олар къайтып къаранлыкъта суюрекленмекте олгъан сюрюге келип еттилер. Бу милислер насылдыр бир таякълар алып кельдилер. Капитан онбашлар вастасынен ичинде бир дередже джаны къалгъан эр кишилерден еди-секиз адамны алдына чагъырды. Оларгъа уджларында чул сарып багълангъан таякъларны милислер алып кельген къатрангъа батырып, якъмакъны буюрды. Бу эр кишилер колоннанынъ эки тарафындан дёрдер-бешер олып, къолларындаки мешъаллернен жарыкъ косътерип кеттилер.

Мешъаллернинъ этрафкъа ургъан ярыгъында ёл боюндаки эвлернинъ топракъ къоралары артындан котерилип бакъкъан инсанларнынъ башлары корюне эди. Ёл тарафкъа ачылгъан тар къапуларны аралыкъ этип бакъкъан къадынларнынъ: «Вай,

Худай, нема бу!» – деген давушлары, кечке къадар ёлда юрген балачыкъларына: «Къачынълар, татарлар кел яптылар!» – къоркъу сачкъан сеслери келе эди. Олар акъшамдан сонъ гедженинъ зифт къаранлыгыны ярып кельген бу сюрюлерни ким биле насыл бир кийик инсанлар сана эдилер.

Сюрюнлер сюрюси Митан районынынъ меркезине келип еткенде ава ачылды, дерсинъ, не къоркъунч къара булутлар бар эди, не де ягъмур-бурчакъ ягъды. Район меркезинде сюрюнлер сюрюсини экиге больдилер. Бир къысмыны район клубы залына ве язлыкъ кинотеатр мейданына ерлештирдилер. Мында сыгъмай къалгъан докъсангъа якъын аилени даа илери айдадылар. Оларны кичкене бир озенчикнинъ устюндеки тар агъач копюрден кечкен сонъ бир къышлакъкъа айдап кетирдилер. Бу къышлакънынъ коньдогъуш бетиндеки алды ачыкъ, уджу-буджагъы корюльмеген ахырларгъа кетирип сокътылар. Анълашылгъанына коре бу, «Политотдел» адына колхознынъ ат ахырлары эди. Мешъаллер янып битти. Башкъа ич бир тюрлю ярыкъ тешкиль этильмеген алда инсанлар, биревлер къолларындаки богъчалар устюнде, олмагъанлар бу турушта ятып юкълап къалдылар. Вакъыт исе, сабагъа якъын, танъ атмасына чокъ олса, эки саат къалгъан эди. Саба эрте турып мусульман мезарлыгыны сораптырмакъ дженазе тедаригини де коръмек керек эди.

Джеза ичюн мында эр шей озь еринде,
Бетон дивар, таш тешеме, демир чабакъ,
Тар деликтен козь этелер базы бирде,
Сен залымнынъ явуз джеза услуна бакъ?

Азиз халкъым, биз айрылдыкъ. Сен узакъта,
Джайрап къалдынъ къавурылгъан Шаркъ чёлюнде.
Мен де санъа севгим ичюн серс тузакъта,
Бугъавлангъан ятам эсир ят элинде.

Джеза ичюн мында эр шей озь еринде,
Бетон дивар, таш тешеме, демир чабакъ.
Тар деликтен козь этелер базы бирде,
Сен залымнынъ явуз джеза услуна бакъ:

Темиз ава, кунь нуруна о тельмирте,
Азиз халкъым, догъмушымдан ёкъ бир хабер,
Эр кунь бойле, сильтем-сокъум. Сабыр бите.
Алып кете, ёкъ этелер бирер-бирер...

Девамы келеджек мектубимде.

14 июнь 1952 с.

Опер озь арамыздан чакъымджыларны топлай

Сайде апте бугунь эр кунькинден эрте турды. Азбарны айланып келип къапу алдында оджакъ башындаки топракъ тапчангъа отурды... Этрафкъа козь ташлады. Айгиди сен яз къокъусы. Яры геджеден башлап эскен сыджакъ къыбла ельчиги азбарны бам-башкъа эткен, Къалав боюндаки кестане, зердали тереклеринде чечек бюрюлери ярылгъан. Къапы алдындаки беяз дут терегинде энди ачылып башлагъан япракъ бюрьлери арасында емиш зерре-чиклери сечиле... Сайде апте табиятнынъ бу сырларына баладай бакъып къалды. Онынъ чырайы бираз ачылды, череси кульди. О, санарсынъ кимнендир субетлеше эди. Арадан дакъикъа кечмей бирден денъишти, дерсинъ кимдир бу дакъикъа ичинде бир яман лаф айтып онынъ гонълюни къырды, ынджытты. Сайде аптенинъ козьлеринден яш кельди.

Сайде апте оглюгининъ уджунен козьлерини сюртюп башыны котерсе дут терегинден, онынъ башы устуне асылып тургъан пытакъкъа келип къонмакъта олгъан акъ герданлы, хабер къушчыгъына козю тюшти. Сайде апте озь-озюне «Мына санъа бир къасевет даа. Эй, Аллам, сонъуны хайыр эт» – деди ичинден. Бир къульвалла окъугъан олды.

Бу биринджи кере дегиль. Сонъки вакъытларда Сайде апте озюндже вакъыт-вакъыт тюшюнджеге дала, дюньяны аст-устъ эте, кечкенлерни ойлай, бош хаялларны уютюлтерден айырмагъа уруна эди. Эфкъары къозгъалгъанда козьяшлары келе. Ким биле бугунь Сайде апте кечкен куньлеринден анги бирини хатырлады. Бойле бир хош баарь сабасы огълу Мухтеремни аскерликке озгъаргъан саатлерними, бойле бир танъ вакъты, беклемеден эвини басып, «Ватан хаини» илян эткенлериними, онынъ башында бойле муш-кюлликлер аз дегиль эди.

Бугунь бойле фаджиалар эр бир къырымтатар ана-къартаналарынынъ башында бир дегиль, беш дегиль, онлар-нендир. Сайде аптенинъ азбарда юргенини дуйгъан къомшусы

Гульхан апа турып азбаргъа чыкъты. Азбарны айланып келип эв алдындаки къолюварда эль-бетини ювгъан сонъ Сайде аптеге тараф чевирилип: – Селям алейкум, Сайда ханым! – деди.

– Алейкум селям, Гульхан апа! – деди Сайде апте оджакъ башында атеш тутандырып тургъан еринден.

Сайде апте Гульхандан чокъ буюк олса да, онынъ янында чокъ яш, джыйыныкълы корюнген, къырымтатарджа кийинген бир къыскъаякълы эди. Къырымтатар къадын-къызларына хас индже белли, эти-джаны къарарынджа олгъан эндамынен айырылып тургъан Сайде апте озъ акъыкый яшыннан чокъ яш корюне эди. Лякин яшларындаки фаркъкъа бакъмадан Сайде апте Гульхангъа балаларындан гъайры, озю де биринджи кунъден «Гульхан апа» демекни адет этти. Бу шейге разы олмагъан къызы Муневвер Сайде аптеге: – Анам, Гульхан апа сизден он яш кучюк, сиз не ичюн онъа «Гульхан апа» дейсиз, дегенде, Сайде апте балаларына: – Мында меселе яшда дегиль, о да бир къач баланынъ анасы. Мен оны урьмет этем. Ойле алыштым, энди орта ерден мен онъа «Сен», «Гульхан» деп, башласам чиркин чыкъар, бу мусульман медениетине келишмей, – деген эди.

Атешини якъып сув савутларыны къойгъан сонъ даа къапу-сы алдында нелердир япып тургъан Гульхангъа якъынлашкъан Сайде апте: – Гульхан апа, Сиз менимдже тюневин къайдалар-дадыр мусафирликте олдунъыз. Барып кельген ерлеринъизде тынчлыкъмы? – деди.

– Э-э-э, кеча джиянларым келип мени Барласкъа апып кет-тилер. Юринъ, къыдырып къайтарсыз – дедилер.

– Кеч къайткъан олсанъыз керек. Кельгенинъизни дуймадыкъ.

– Э-э, пек кеч эди. Къайтам! – дедим. Марданбай мотоци-клетнен озю алып-келип къалдырып кетти.

– Яхшы эткейсиз, инсан ичюн мусафирликте не къадар яхшы олса да, озъ звинъдеки киби олмай... – деди Сайде апте.

Бу ерде къапы алдына бираз сув сепип сипирген сонъ иче-ри кирмеге тедарикленген Гульхан: – Сайдахан, тюневин сиз

олмагъанда бир милис йигит кельди. Сизге мына бу кягъытны къалдырды деп, озь эвининъ къапусы устюндеки аралыкъкъа сокъуп къоюлгъан бир кягъытны алып Сайде аптеге узатты.

Бу, район ички ишлери идаресинден эди. Повесткада, спецпереселенка Меншаева Сайде, догъгъан сенеси – 1896, догъгъан ери: Куйбышев районы, деп язылгъан эди. Сайде апте повестканынъ девамыны окъумаздан эвель: – Бакъ явурларгъа, меним догъгъан коюмнинъ адыны язмакътан къачынып, олмагъан районнынъ адыны язалап, деди ичинден.

Повестканынъ девамында Сайде апте бугунъ саат 10-да, Меркезий сокъакътаки 4 номералы бинанынъ 13-нджи одасына чагъырыла эди.

Сайде апте повестканы алып ичериге кирди. Ишке кетеджек балаларыны сабалыкъ ашатып ишлерине озгъарды. Энди невбетте уйлелик аш къыдырып келеджек балаларына бир шейлер азырламакъ керек эди. Балалар ишке кеткен сонъ Сайде апте базаргъа да барып кельди. Сонъра повестканы алып ёлгъа чыкъты.

Сайде апте район ички ишлери идаресине кельгенде, саат он олгъан эди.

Идаренинъ къабулханесине кирер-кирмез Сайде апте повестканы бу ердеки невбетчи милислерден бирине косътерди. Повестканы къолуна алып окъуп бакъкъан сонъ, милис ишмарнен, беклеп турынъ дегендай скемлени косътерди. О бири исе коммутаторда бир къач ракъамны сайлап баскъан сонъ:

– Майор аркъадаш, саат онгъа чагъырылгъан граждандка мында, – деди.

Сонъра телефон трубкасыны ерине асып, дивардаки саатке бакъты. Меншаева отургъан еринден невбетчининъ арекетлерини дикъкъатнен козь этип турды. Арадан даа йигирми дакъкъа къадар кечкен сонъ невбетчи яш милис Сайде аптени агъач мердивен бою экинджи къаткъа джетеп чыкъты, даа бираз юрип 13-нджи оданы косътерип къайтты...

Бу оадада энди дёрт йылдан берли Девлет хавфсызлыгъы

комитети адыны ташыган идаре адындан район боюнджа ерли акимиятти, атта партия комитети, район прокуратурасы ве халкъ судьясыны озь бастырыгъы астында туткъан «оперуполномочен – Матохин» Сайде аптеге чокътан таныш эди. Анатолий Александрович Сайде аптени еринден турып къаршылап алды.

– Ишлер насыл, Меншаева, Сизге Озбекистан авасы ярашты, кеттикче гузеллешесиз, – деди Матохин.

Сайде апте еди баланынъ анасы олгъанындан гъайры, айледе татар тербиееси корьген бир медений къысаякълы эди. О, Матохиннинъ бу ильтифатыны бегенмеди.

– Анатолий Александрович, Сиз якъан ильтифатынъыз сизинъ медениетсизлигинъизни ача. Биринджида, мен яшы эллиге еткен бир мусульман къадыным. Сиз анги бир джемиетте, кимлерге бойле макътав сёзлери айтыла биле фаркъында дегильсиз. Яш джеэтинден биле хаберсизсиз. Экинджида, Сиз Озбекистан киби эалиси мусульман медениетине аит бир джумхуриеттесиз. Мусульман халкъларында ят эр киши къадынларгъа бойле бир шатафлар япмасы эдепсизлик сайыла, бу да муим бир шейдир. Даа айтаджакъ олсам, биз девлет идаресиндемиз. Сизинъ бойле мунасебетке акъкъынъыз ёкъ. Энди Озбекистан авасы ярашып-ярашмагъанына кельсек, бу ерде сиз не демек истейсиз, бир йылдан берли ашсыз-сувсыз, эким ярдымы корьмеден, чешит хасталыкълардан олюп кеткен бинълернен къабаатсыз бала-чагъа, къартларны инжар этеджек опасызмы? Я бу кутлевий опюмлернинъ себеплеринден бири Озбекистан икълими дегильми? – деди.

Бу сёзлерни башта кулюмсиреп кечирмек истеген бу забит, къызар-бизар олды. Бираз о якъ, бу якъ бакъып къагъытларыны къарыштыргъан сонъ:

– Куньдогъушлылар даа Европадан хаберсизлер. Яры кийик бир халкълар. Мына, онынъ ичюн совет девлети оларнынъ яшлыгъыны окъута, Москва, Киев, Ленинград институтларында илим, фен, медениет огрете. Оларгъа Европа медениетининъ

къапуларыны ача, – деди. Сонъра бираз токъталып: – Сиз, Меншаева бу шейлерни анъламайсыз. Сизнинъ хусусан сизнинъ къабиледешлеринъизнинъ козьлери советлерге нефрет пердесинен орътюльген, сизлер о пердени йыртып ташламадан акъикъый совет инсанлары оламазсыз.

Буны бильмиш олунъ, семетдешлеринъизге айтып къойынъ, – деди Матохин, къарарсыз бир гъурурнен. Сайде аптенен «оперупономочен» арасында бойле сёз атышмалары биринджи кере дегиль. Бир йылдан берли бир къач кередир. Лякин тап бу къадар олмагъан эди. Бу ерде Сайде апте тюшюнджеге далды. Онынъ фикириндже Матохин озъ къурназлыкълары эшкъына бу сёзлерни юта билirmi экен, ёкъса илери кеткен фикирлеринден кечип бу къыскъаякълыгъа бир «акъыл къояйым» дерми, деген фикирге кельди. Матохин энди бир йылдан берли, унуттырып-унуттырып Сайде аптени ресмий суретте узурна чагъырта. Ондан лаф алмакъ, атта онынъ вастасынен къырымтатар къадын-къызлары арасында не лафлар кеткенини бильмек истей эди. Чюнки Сайде апте фааль, догъма джемаатчы бир инсан. Дженазелерде, дуаларда ола. Таныш-билишлери чокъ. Койдешлери, къадын-къызлар онъа энъ терен сырларыны ача, сырдашалар. Эгер Матохин Сайде аптени бойле бир агент япып олса озюнинъ хиянетликлерини омюрге кечирмек ичюн чокъ буюк имкъан догъаджакъ.

Матохин буны чокътан фикир эте эди. Лякин къачынды кередир бу кунге къадар Меншаева опернинъ бу ынтылышларыны къатты ред этип кельмекте. Отыкен сене кузьде Матохиннен бир субетте Сайде апте онъа:

– Бизге балачыкъларымыз анги бир оксюзлер звинде олгъаныны бильмек керек деген эди, Матохин Меншаеванынъ бу сёзюне такъылып:

– Бунынъ не кереги бар? – дегенде, Меншаева фикирини яшырмадан:

– Къырымгъа къайткъанда биз балачыкъларымызны аладжакъмыз, – деди.

– Матохин Сайде аптенинъ бу джевабына къаба шекильде япышып: – Бу не, Къырымгъа къайтув лафларыны ким таркъата? – дегенде.

Сайде апте: – Мен, Меншаева, мен айтам, – деп, даа къаба шекильде – Оны къыдырмагъа не керек, мен мына бу ердем, алдынъыздам, деген эди. Шимди Сайде апте бу ерде бу дакъикъада о кечкен вакъиаларны да хатырлады.

Опернинъ къырымтатар сюргюнлилери арасында шпионлары ёкъ дегиль. Атта къарардан зияде чокъ олгъаны энди сыр дегиль эди. Меселя, район меркезиндеки бербер тюкянында ишлеген учъ берберден экиси, меркезий тропстанциядан колхозларда юрип сытма хасталыгъына къаршы, эв-эвден акрехин, хинин таркъаткъан алты къыскъаякълардан учеви, онынъ шпионлары эдилер. Атта сюргюнлилер кельгенининъ биринджи кунълеринден беш-алты эр кишиден ибарет олю джыйгъан эки группанынъ азаларындан ярысы опернинъ шпионлары олгъанына ич кимсе шекленмей эди. Бу саткъын унсурлар эр шейден зияде кенди бош-богъазлыгъы нетиджесинен кенди джасус, хайырсыз роллерини озълери ача эдилер. Бир йылдан берли Матохин озъ шпионлары вастасынен халкъ арасында бир дередже урьмети олгъан, сёзюне инанылгъан кимселерни бильмеге ынтыла эди. Мында эр кишилер арасында: Макъсуднынъ Османы, яки Аджы Билялнынъ Якъубы, Балджы Асаннынъ Исасы олса, къадынлар арасында сёзюнде тузу олгъан, айткъаны динъленильген, арекетинде джесарети, сёзюнде мана, мантыкъ олгъанлардан бири – Сайде апте эди. Иште, бунынъ ичюн Матохин Сайде аптени озюне ишлетмек истей, онынъ къатты акъикъатларына чыдамагъа меджбур эди.

Сайде аптенинъ исе озъ макъсады, озъ къасевети бар, бу, энди бир йылгъа якъын вакъыттан берли ёлда, Саратовгъа етмеден эльден-аякътан гъайып олгъан огълу – Эскендер эди. Сайде аптенинъ тарифиндже Эскендерни къайда да туткъан олсалар мытлакъа аилесининъ, ана ве къардашларынынъ сюргюнлик ерине хабер берильмеси сыра эди. Эм акъикъатта Къырымда

сюрдюлик арфесинде эр бир кырымтатар шахсы адына азырланган формуляр шубесиз бераберине кетирилип мындаки органларнын кюлуна берильди. Демек, Эскендернин формуляры да Матохиннин кюлунда эди.

Меншаева оданын дивары бою сыралап кююлган отургычлардан бирине ерлешип отурган эди. Кызыгын лафлардан сон Матохин онъа якынджа отурын, яки масагъа якын келин, демеди. Анатолий Александрович озюне хас кыарарсыз гъурурын еринден туруп, китап долабынын джамларында кендисини корип, перчемини сийпады. Погонларыны ве кителинин якъасыны тюзетти. Сонъра долапнын къапакларыны ачты. Мындан бир юфкъа папканы алып ерине отурды. Папкадан машинкада язылган бир кыгъытны чыкъарып къайта-къайта чевирип, эки тарафыны да окъуды. Окъуй ве козь кыясындан Сайде аптеге де козь ташлай. Онын реакциясына да назардан къачырмак истемегени корюне эди.

* * *

Одада титис бир сукюнет укюм сюре эди. Дивардаки асма саат он экиге кете. Сайде аптенин балалары уйлелик аш кыдырып келеджек вакъыт якынлаша берди. О, артык сабыры тюкенгениннен тынчлыкны болип:

– Анатолий Александрович, меним бу корюшювге айырылган вакътым битти. Саат он экиге кете. Мен саат бирге къадар балаларыма аш-сув азырлап етиштирмек кереким, – деди. Матохин бир шейлер окъуган алда башыны котермеден:

– Анълайым, меним де бугун башкъа ишлерим пек чокъ. Кыскъасы мени анълан – деген сонъ бираз сусты, Сайде аптенин козьлерине къарамак истеди. Онын кылыкларыны бильген Сайде апте бу арада юзюни Сталиннин дивардаки портретине чевирди. Опер девам этип:

– Меншаева бизге сизнин ярдымынъыз керек, – деди. О, даа бираз токъталып бир иш япмагъа азырланган инсандай эки кюлунын авучларыны окъалап:

– Сизнинъ бу ярдымынъыз озюнъызге къайтаджакъ. Биз бераберине чалышмакъ керекмиз, – деди. Меншаева чокъ тюшюнмеден:

– Анатолий Александрович, сизнинъ ярдымджыларынынъ ады бар, эсабы ёкъ, райондаки сюргюнлилернинъ татары, немсеси, кавказлысы, бизден эвелькилери де, эписи сизге чалышалар. Эр бир сюргюнли эвинде сизинъ шпионынъыз бар. Халкъ шимди тамакъ пешинде, манъа тиймень, фарыкъ олунъ меним башымдан! – деди.

Къурназлыкъле йымшап:

– Сиз янъыласыз, биз бири-биримизге керекмиз. Мына он айдан берли огълунъыз Эскендерни къыдырамыз. Биз оны мытлакъа тапармыз. О, мытлакъа махкеме оладжакъ. Джеза аладжакъ. Насыл бир муддетке укум этильмесин, биз оны мында къалдырырмыз. Бу ерде Катта-Къургъан тюрьмесинде олур. Сизге онынънен корюшмек ичюн кене бизим рухсетимиз керек олур, – деди.

Меншаева бу сёзлерге даа зияде шиддетленип:

– Мен сизни анъламайым, демек мен сизнинъ шпионынъыз олсам, Сиз меним огълумны къыдыраджакъсыз, олмаса ёкъмы? Керекмей, – деди Сайде апте.

– Сиз мени янълыш анъладынынъыз. Биз оны эрте-кеч тапармыз. Лякин джеза муддетини биз бу ерде сизнинъ козюнъыз алдында толете билемиз.

– Ойле имкян бар экен, неге эки афта эвель къомшу койге аптесине барып-кельген къыз баланы ич бир къабаатсыз суд этип йибердинъыз. Бойле имкян бар экен, не ичюн эки солдатнынъ къарт анасыны кимсесиз къалдырдынъыз?

– О капитан Сабировнынъ иши олды. Мен о меселеге къарышмадым.

– Татарлар иш еринде не лаф эткенине къарышасыз, комендантлар джинает эткен ерде къарышмайсыз шаймы?

– Керек олса онъа да къа-рышырмыз. Шикает тюшсе...

– Матохиннинъ бу арсыз фикирлерини мийинден кечирген Сайде апте артыкъ кызышты:

– Комендантлар: Сабилов, Къадыров къачангъа къадар пис ниетнен бизим кызларымызны акъшамдан сонъ соракъкъа, деп чагырып саатлернен намусларына къаст этип, башларыны айландыраджакълар? – деди Сайде апте козьлерининъ ичине бакъып.

Матохин бу ерде Сайде аптенинъ лафларыны мизахкъа алып:

– Сиз кызларынынъызны ялынъыз йибермейсиз. Меним бильгенимдже олар агъа-къардашлары, яки къомшуларындан биревнен берабер келип-кетелер.

– Не, сиз даа оларнынъ кимсесиз кельгенини истейсизми?

– Ёкъ, догъру япасыз. Биз сюрюнпернинъ эр бир адымы ичюн джевап беремиз. Буны бизден девлет талап эте, – деди Матохин айры бир гъурурнен.

Меншаева кеттикче кызыша берди. Опер исе субетни девам этмек файдасыз олгъаныны анълагъан эди. Матохин тарсыкъ-къанындан эки къолунунъ авучларыны окъалай берди. О, Сайде аптени токътатмакъ истей, лякин джесарет этамай эди. Дигер тарафтан исе лаф бу къадар созулып – Меншаева бу дередже толгъан олып, ташаджагъыны беклемеген эди.

– Мына мен бунынъ ичюн келинъ, берабер чалышайыкъ, бизге ярдым этинъ, – деп Анатолий Александрович отургъан еринден турды.

Онынъ еринден тургъаны субет битти, демек эди.

Сайде апте эвге къайтып кельгенде Гульхан апа азбар ичиндеки тандыр башында эди. О, Сайде аптенинъ кельгенини корьгенинен еринден туруп, оны къаршылап алды. Сайде аптенинъ чырайы денъишкен, тюшюнджели эди. Буны фаркълагъан Гульхан апа:

– Хайырлымы, Сайдахан, неге бойле рухунъ кырылды? – деди. Бу дакъикъада Сайде аптенинъ узун субетке вакъты ёкъ

эди. Ондан да гъайры къызгъынлыкъ кечмеден чокъ ачылмагъа истемеден:

– Хайырлы, аслында айтыладжакъ киби бир янъылыкъ ёкъ, – деп ташлады. Даа ярым сааттен Сайде аптенинъ балалары уйлелик емекке келеджеклер. Оларгъа ашамакъ ичюн бир шейлер азырламакъ керек эди. Сайде апте ашыкъ-аджеле азбардаки оджакъны тутандырды. Чай савутыны атешке салды. Чокъ кечмей балалары дёртю де уйлеликке кельдилер. Бугунъ, бу йыл биринджи кере ашкъа азбарда отурмагъа къарар бердилер. Олар эв алдындаки топракъ сетке бир эски япынджаны тёшедилер. Къаба къанарлыкътан уйдурылгъан софрабезни ортагъа джайып, иштен кельгенлер онынъ этрафына отурдылар. Сайде апте оларнынъ огюне саба базардан алынгъан сюзюльген къатыкътан ве юзюм къурусындан къойды. Дюнъ озю тандырда пиширген арпа пителеринден дёрт данесини парчалап софрагъа къойды. Онъа къадар чай да азыр олгъан эди.

Сайде апте де та балалыкъ чагъында, баба эвинде анасындан корьген аиле тербиесини биринджи куньден балаларына ашлады. Бу тербие боюнджа аиледе эр кимнинъ алына коре озъ хызмети, озъ сырасы, озъ ляйыкълы ери бар. Ойле бир тербие боюнджа, Сайде апте мына бугунъ де, аиленинъ уйлелик кельген ишчи азаларыны ашатып-ичирип тез-тез ишлерине озгъарды. Учъ афтадан берли Сайде аптенинъ эвинде кимсесиз къалгъан даа еди бала бар эди. Буюклер ашап кеткендже оларнен бирге озюнинъ кичкенеси ве торунчыгъы азбарда ойнап, эгленип турдылар. Энди Сайде апте оларны да чагъырып софрагъа отуртты. Озю де балаларнен бирге софра башына отурды. Бу арада азбарда бир шейлер япып юрген Гульхан апаны да чайгъа чагъырды. Онъа да чай тёлти.

Балачыкълар бири-бирине ошап арыкъ, чырайлары аппакъ, козьчиклери сёнюк олса да, баладжа гъамсыз, бири-бирлерине къашана атта кулюше эдилер. Гульхан къолуна чай пияласы алгъан сонъ да бир тыныш балаларгъа бакъып къалды. Къолундаки

пияладан бир къач ютум чай юткъан сонъ, узурлы бир давушнен: – Сайдахан, бу балачыкъларнынъ эписининъ ана-аталарыны таниймы эдинъ? – деди.

– Вай, джаным Гульхан апа, бу сабийлернинъ ана-бабаларыны танымакъ шартмы. Олар – меним къан-къардашларымнынъ тильдеш, диндашларымнынъ эвлятлары. Бугунъ олар ёл ичинде къалдылар. Мына бу сарышын огъланчыкъ Диявер, онъа ялышып тургъан къаракозъ онынъ тувгъан къардашы Энверчик даа беш яшында. Оларнынъ бабалары дженкнинъ биринджи кунюнден джебэде. Мында кельген сонъ башта къартаналары Фатма битай кечинди. Бундан эки афта эвель аналары да ольди. Диявер энди яшы секизге кирген бала эди. Бу лафларнынъ ким акъкъында кеткенини анълап козьлери яшланды. О, къолундаки арпа питеси локъмасыны ташлап козьяшыны гизлемек ичюн аркъагъа чевирильди.

Буны корьген Сайде апте: – Диявер, огълум, локъманъны битир. Чокъ къалмады, дженк битер бабанъ келир. Сизлерге де байрам олур, – деп артыкъ бу субетнинъ артыны кести.

Гульхан индемеден пияласыны къалдырып озъ ханесине кирип кетти. Чокъ кечмей ири бир пияла толу сары юзюм къурусы кетирди. Оны софрагъа тёкти.

Балачыкълар чайларыны ичип, пителерини ашап битирген сонъ, Сайде аптенинъ ишмарынен софрада оглеринде къалгъан юзюм къурусындан да, авуччыкъларына алып турдылар. Олар еринден турмагъа ынтылгъанда, Сайде апте муляйим бир давушнен, акъикый аналарджа:

– Къана, меним къозуларым, не айтмакъ керек? – деди. Олар бирагъыздан: – Эльхамдулилла, Алла берекет берсин. Сагъ олунъыз Сайде бита, Сиз де сагъ олунъыз, Гульхан ападжан! – дедилер.

Балалар Сайде аптени бир сёзсиз анълай эдилер. Олар Сайде аптенинъ ишмарынен ерлеринден туруп, сеттен тюштилер. Сонъра экишер-учер олып азбар ичине таркъап кеттилер. Сайде

аптенен Гульхан апа даа бираз вакъыт софра башында чай ичип, субетлешип къалдылар.

* * *

Бекленильмеген мусафир

Софрадан турып кеткен балачыкъларнынъ артындан бакъып къалгъан Гульхан:

– Сайдахан, сиз отькен йыл бакъмагъа алгъан балачыкъларны, афта кечмей етимлер эвине озгъара эдинъиз. Бу сефер не ичюнدير учъ афтадан берли балалар эп мындалар. Сиз буларны бабалары джебэден кельгендже янынъызда къалдырмакъ истейсизми? – деди.

Гульханнынъ бу суали Сайде аптени тюшонмеге меджбур этти. Бу ят къадын не демек истей. Бир ана оларакъ бу къадар эль баласыны бир ерде аш-сувундан гъайры бутюн къаарине, къыйынлыкъларына къатланмакъ бу къадынгъа къыйын олгъаныны эсапкъа аламы? Башкъа не ола биле? Эбет, инсан чий сют эмген, Гульхан белли бир дередже Сайде аптенинъ джесаретине, алидженап хызметине юксек къыймет кессе де, бу умумий коммуналь азбарда бир йылдан берли бир дегиль, беш дегиль онларнен ят балаларнынъ чивильдеп юргенине разы олмаса керек. Сайде апте сыра бильген, керек еринде озюни тутмагъа джесарети де олгъан инсан эди. Бу къадынгъа Сайде апте озь фикирини ачмайып:

– Билесизми, Гульхан апа, эльбет де, дженкнинъ апансыздан башлагъан кунюне коре, иншалла битеджек куню якъын. Радиолардан эшиткенимизге бакъсакъ бу кунълерде сонъки урушлар фашистлернинъ пайтахты – Берлин шеэри этрафларында кете. Джебэдекилерден сагъ къалгъанлар шубесиз келеджеклер. Я бири сагъ къалгъан олса, беши эляк олды. Гъайыпларнынъ ады бар, эсабы ёкъ, – деди. Сайде апте бу ерде дут береги тюбюнде ойнагъан балачыкълар арасындаки бири-бирине ошагъан эки къувурчыкъ баш огъланчыкъларны косътерил:

– Мына бу эки балачыкынын кимсеси калмады. Бу бапалар рахметли Абдулла агамнын кичкенелери. Бу аиле койден чыккында еди бала, озьлери ве заваллы Эдае аптенин анасынен бирге он джан эдилер. Кыртанай ёлда кечинди. Рахметлинин джеседини Саратов шеэрини етмезден, дагы ичинде, «Арданак» деген кичкене бир станционда вагондан ташлаттылар. Абдулла агам озю ве он алты яшында кызы, Мунивер экиси, кельгенимизге бир ай олмадан коматоз сытмадан олдылер. Эдае ишке ярамагъан беш баланен калгъан эди. Бу арада девлеттен паёкнын арты кесильди. Чокъ кймселер ачлыкътан шишип башладылар. Эдаенин балачыклары да, кыскыа вакыт ичинде ачлыкътан буюкып калдылар. О, кыч керелер коменданткыа барып, ярдым сорап, ялварып юрди. Бир фунт джугара да аламады. Балалар кунджара ашамагыа меджбур олдылар. Озюньиз билесиз, кунджара не?!

Комендантнын бир япкъан иши олса эки балачыгыны Каттакъурган етимлер звине йибермекни ишандырды. Оны да иш, иштен кечкен сонъ, балачыкларнын ачтан бети-козю шишкен сонъ невбеттеки темиз кимсесиз калгъанлар группасына кышты. Олардан буюги, Лютфи – он бир яшында, Зудилери исе докъузда эди. Бу сабийлерни энди эджель панджасындан кыуртарамайджагыны анълагъан мемуриет етимлер звине кыбул этмей кыайтардылар. Кери кыайткыанда бу сабийлер Митангыа етмей ёлда олелер. Джесетлерини комендантнын ат ахырларына кетирип ташлайлар. Эки-учь куньден сонъ буны эшиткен «Янъы турмуш» колхозындаки кырымтатар джемааты алып кетип джыйгъан эдилер. Сефаелери отькен йыл августта кечинди, – деп, Сайде апте башындаки явлукънын уджунен яшлы козьлерини сильди.

Табиий Сайде аптенин бу лафларындаки фаджиалы хатырлавлар Гульхан ичюн ич янъылыкъ дегиль эди. Чюнки отькен 1944 сенесинин яз ве кузь айлары татарлар Митан сокъакларындан кечип факъат бир «Чобан-Ата» кыбристанына Алланын эр куню беш-алты мевта алып кете эдилер. Булар эписи ерли халкынын

козьпери алдында олып кечкен фаджиалы вакъиалардан эди. Гульхан буны унутмагъан олса керек. Сайде аптенинъ юреги толукъып эфъярлары къозгъаныны сезген Гульхан узурлы суретте:

– Ёкъ, джаным Сайдахан, макъсадым ич сенинъ онсыз да яра-лы гонълюнъни къозгъамакъ дегиль. Аксине, сенинъ алидженап хызметинъни такъдирлемек ве бираз да озюнъни де сакъла, демек истедим. Сен йыкъылсанъ бу аилени ким сюйрейджек дейим, – деди. Сайде апте еринден турды, башындаки беяз батист къыйыкънынъ уджунен текрар козь яшларыны сильди. Оджакъ башына бардык. Оджакъта от сѣнген эди. Бу серник къытлыгъында сѣнген оджакъны текрар яндырмакъ даа бир къасевет. Къышлакъ бою эв-эвден юрюп бир тютеп тургъан кѣсевичик сорамакъ керек ола. Сайде апте сѣнген оджакънынъ кулюни бираз къармалап даа янып битмеген бир къач къыгъыл джымлы кѣсевичиклерни бир ерге топлады. Къуру памукъ сабакъларыны онынъ устуне къойып уфюрип башлады. Оджакънынъ кулю савурылса да, чокъ кечмей атеш туташты. Сайде апте сув савутыны оджакъкъа къойып эль-бетини ювгъан сонъ софра башына келип отурды. Гульхан даа бу ерде эди. Сайде апте къарардан тыш толукъкъан олып кимселернен су-бетлешмек, дертлерини тѣкмек истей эди. Лякин не къадар якъын олса да, халкъымызны «Къонушмакъ ичюн (ят киши) яхшы, дертлешмек ичюн сой (тувгъан) яхшы» – деген аталар сѣзюни хатырлады. Иште бу фикирден отърю Гульхангъа юрегини чокъ терен ачмакъны ляйыкъ коръмеди. Бу арада ёл къапыда бир эр киши пейда олды. Олар экиси де келеяткъан кишиге тараф назар ташладылар. Орта бойдан къалкъынджа, сачы-сакъалы осыкен бу инсан озю киби сарышын, арыкъ бир огълан балачыкъны джетип кельмекте эди. Сайде апте еринден турып келеяткъан эр кишиге тараф юрди. Азбар ортасына кельгенде онынъ селямына къаршылыкъ оларакъ делеялетли бир тавурнен:

– Алейкум-селям, Сеитмемет, сенсинъми шу, улан, хош кельдинъ. Юр, не хабер?

– Хайырлымы? Бу йигитни къайда джетесинъ? – дегенде

сетке еткен эдилер. Онъа сет устюнден ер косътерип, отурмагъа теклиф этти. Сеитмемет бу ерде сес-солукъ чыкъармай отургъан Гульхан апанен селямлашкъан сонъ косътерипъген ерге ерлешип отурды. Балачыкъ да онынъ янына чёкти. Сайде апте мусафир эр кишини ерлештирген сонъ текрар оджакътаки сёнеяткъан атешни къарыштырып, гугюмдеки сувны къайнамасыны тезлештирмек ичюн даа бир бав къорай кетирип атешке истев этти. Озю де оджакъ башында токъталды.

Сеитмемет бир тыныш азбарда чивильдешип юрген балачыкъларгъа тараф бакъып къалды. Сайде апте исе фикрен Сеитмеметнинъ усть-башына, сач-сакъалына назар ташлай ве онынъ колхозда актив, бригадир ве даа насылдыр къапакъ асты хызметлери япып юрген вакъытларыны козь алдына кетире. Ким биле нелердир ойлай, хатырлай эди.

Яшы эллиге еткен Сеитмеметнинъ азгъынлыгъындан себеп олса керек, сары къашлары козьлери устюнден саркъкъан, боюны да, къарардан зияде узунлашкъан киби корюне эди. Сеитмеметнен Сайде апте Къырымдан койдешлер. Джемаат арасын-да эксериет онъа Авджы Сеитмемет, дей эдилер. Бу лагъапнынъ асылы бар эди. Сеитмеметнинъ койде, колхоз къурумына къадар дар дюньяда бир ав копеги, бир де тюфегинден гъайры ич бир шейи олмагъан, О, афтада бир-эки кере авгъа чыкъкъан. Бахтына, базы бирде тавшан урып къайткъан, базы бирде исе кунъ бою дагъны-къырны доланып бош келип, ач яткъан махлюкъ эди.

Онынъ багъча, чайыры олмагъанындан гъайры, ич бир вакъыт, башкъа топракъсыз коилюлердай бир де – бир топрагъы барнынъ къатында йылда учъ-беш ай ишпеп къышлыгъыны темин этмекни адет этмеди. О, та 1928-1930 сенелерине къадар озъ тенбеллигининъ къулу олып юрди. 1930-нджы сенелери оджалар, моллалар койден къувулгъан, бираз ишкир, аллы-такъатлы койлюлер мал-мулькю тутып алынып Уралгъа сюрюльгенде акъ-къара бакъмай ГПУ ве НКВД джеллятларына хызмет эткенперден бири ола. 1932 сенеси койнинъ чокъ йыллыкъ имам-ха-тиби, Кешфедин эфенди

кой советининъ къарарынен мал-мульки тутуп алынып Уралгъа сюрگون этильди. Арадан чокъ кечмей батраклар артелининъ тевсиесинен арекет эткен кой совети реиси – Къавракъ Мамут, Кешфедин эфендининъ эвлерини Сеитметметке берди. Сеитметмет койде кулак ве кулак къуйругъы къалымтыларынынъ тамамынен ёкъ этильмесине буюк иссе къошты. Бу вакъытта энди кой советинде идаре азасы олгъан Сеитметметнинъ гъарезлигинен койде гуя советлерге къаршы тешвикъат алып бар-гъан къурултайджылар, миллий фыркъаджылар, эскадронлар «группасынынъ» да устю ачылды. Сеитметмет онларнен намуслы койлюлернинъ устюнден хасис гъыйбет макъсадларнен ич бир эсассыз, койлю айдынларыны ёкъ этмек макъсадынен девлет тарафындан берильген сымарышларны иджра этти. Энь ишкир – намуслы адамларнынъ устюнден «совет къурумы душманлары» оларакъ асылсыз малюматлар берди. Нетиджеде бир чокъ къаба-атсыз инсанлар ГПУ зинданларына ташланды. Олар акъсыз ерде эляк олдылар. Кель-келелим 1934-1937 сенелерине кельгенде, учъ койдешнинъ бир ерде сёйлешкенини корьген Сеитметмет, оларнынъ устюнден НКВД органларына асылсыз малюматлар етиштирди.

Зыр джайиль олгъанына бакъмадан койдеки партия ячейкасынынъ теклифинен Сеитметмет багъчаджылар бригадасына башлыкъ тайин этильди. Бу йыллары да Сеитметмет район НКВД идаресине сыкъ-сыкъ субетке чагъырыла эди. Бойле чагъыртувлар вакътында базы бирде, акъшамлары кечке къадар ифтира токъугъан Сеитметметни район НКВД идаресининъ башы Незетлиевнинъ «М-1» машинасы кой шурасына къадар кетирип ташлай эди. Къартларымыз: «Ер астындан йылан йылышкъаны да сезильмей къалмай», – дегенлер. Кой джемааты Сеитметметнинъ бу саткъынлыкъларыны дуймай къалмагъан эдилер. Эр кере Сеитметмет районгъа барып, кельгенине афта кечмей геджелейин ГПУ келип койден беш-алты адамны апске алып кетмеси бир адет олды. Бойле алынгъан адамлардан ич хабер олмай, эльден-аякътан ёкъ ола эдилер. Бойле гедже къаранлыгъында

НКВД тарафындан баскъынларджа алып кетилген, «миллетчи» лагъабынен анъылган инсанлар арасында Сайде аптенинъ къарынджа басмаз бабасы, Осман Челеби де бар эди.

Сеитмемет ёл къапыдан атлагъанда онынъ кенди халкъына къаршы бу джасусларджа фаалиети Сайде аптенинъ хатрасында тазерип, бир кино лентасыдай козьлери алдындан кечмекте эди. О, бу олдукъча агъыр тезссурутларнынъ астында оджакъ башында атешни истевлеп гюгюмдеки сув къайнагъандже доланды. Сонъра чайны ашлап, чайникни софрагъа къойды. Устюни софра безнен орътти. Ве софрагъа отурмаздан эвель одасына кирип кетти. Инсан, башына тюшкен сонъ чокъ къыйынлыкъларгъа къатлана. Чешит адетлерни огрене. Къартларымызнынъ: «Коре-коре олурсынъ тёре», дегенлери догъру экен. Къырымтатарлар къыскъа вакъыт ичинде ерли халкъ адетлеринден: палага якъмакъны, тандырда пите пиширмекни, чай ашламакъны, атта сувукъ эвде, ёргъангъа сарылып сандалгъа аякъларыны къыздырып отурмакъны ич бир минсиз огрендилер. Факъат мында олгъаны киби беш адам бир пиаладан чай ичмекни къабул этамадылар. Бунынъ ичюн олса керек Сайде апте софрагъа отурмаздан эвель одадан мусафир ве онынъ янындаки балачыкъ ичюн даа эки пияла алып чыкъты.

Эппейи вакъыттан берли Сеитмемет сес-солукъсыз софра башында багъдаш къурып отура ве сары къашлары астындан сувукъ бакъышы иле Сайде аптени козьнен кездире эди. Тирсегини Сеитмеметнинъ тизине тиреп янтайган балачыкъ исе софрадан козюни алмай, мына-мына энди ашамакъ сырасы келеджек, деген умютнен тамшанып турды. Сайде апте софрагъа отурды. Озо пиширген арпа пителеринден даа эки данесини болюп мусафирлернинъ алдына къойды. Бу ерде Гульхан апанынъ тевсиесинен чайны уч кере къайтарып, софрадакилернинъ эр бирине чай тёккен сонъ мусафирге хытап этип:

– Къана, келинъ «Къул барына джумерт олсун» дегенлер.

Буюрынъыз! – деди. Сеитмемет чокъ айттырмады. Бу ерде Сайде апте бир кесек питени балачыкъкъа узатып: «Ма, балам, чекинме, шимди чекинмек заманы дегиль», – деп ташлады. Бу лафкъа къошулгъан Сеитмемет:

– Чекинмек къайда, бу бала дюнь акъшамдан берли ач, – деди къалтыравукъ давушнен. Сайде апте озю кендисине тѣккен чайдан бир къач ютум ютуп, пияласыны софрагъа къойгъан сонъ:

– Сеитмемет, хош-бештен сонъ ал-хатыр да сорамадым, башта бир сыджакъ чай такъыштырайым, дедим, афу эт, не алдасыз, Сальге-шерфе, балалар сагъ-эсенлерми, джемааттан кимлер къалдылар? – деди.

Сеитмемет питеден бир локъма къапкъан, чай пияласыны эки къолунен туткъан олса да, онынъ эллери къалтырай, сыджакъ чай толу пияланы агъызына алып барамай къыйналмакъта эди. О, пияланы софрагъа къайтарып къойгъан сонъ:

– Э-э-э къардашым, сорама, Сальгени джыйгъанымыз энди бир ай олды, ондан сонъ кичкенемизни де джыйдыкъ.

– Вай, вай! Алланынъ рахметинде олсун. Сытма, я исалдыр, эбет, шимди биз кельгенден берли бу хасталыкълар зуур эте.

– Эписи бар эди, ким биле анги бири енъди. Эки кере район хастаханесине алып бардым. Алмадылар. Ер ёкъ! – деп къайтардылар.

– Э-э-э, Сеитмемет, булар ер олса да ёкъ, дейлер. Хаста-мызны, сагъымызны, насыл бир аджетимиз олмасын, къапыдан джалтаралар.

– Мен чокъ урунып бакътым, Матохинге де сѣйледим, «Къабаат озюньизде, сизни мында санаториягъа дегиль де, ишлеп кендинъизни акъламагъа алып кельдилер», – деди.

– Сеитмемет, о явурны анъма манъа. Мен бу гъарезликлерни фаркълайым, – деп сусты.

Сеитмемет ач эди. О, субет эткенде Сайде аптенинъ юзюне дегиль де, софрадаки емеклерден козюни алмай эди. Буны фаркълагъан Сайде апте бир тыныш оны лафкъа тутмады.

Сеитметмет бираз ашанды. Сонъра озъ невбетинде Сайде аптенинъ аскерликтеки огълундан, отъкен сене кельген вакъытта ёлда эльден, аякътан гъайып олгъан Эскендерни сораштырды. Аньлашыла, Сеитметметнинъ бираз озюне кельгенини корьген Сайде апте:

– Я бу огъланчыкъ кимнинъ баласы? – деди.

– Бу – Юкъары маалледен бригадир Халильнинъ кичкенеси. Акъылынъда олса, та 1941 сенеси о, Ор-Къапы янынъдаки урушларда эляк олгъаны акъта аилесине хабер кельген эди.

– Онынъ омюр аркъадашы Зейнеп ольдими, ёкъса?

– Зейнепнинъ кечингени энди бугунъ эки афта олды. Бу балачыкъ кимсесиз къалды. Онынъ ичюн бу сабийни санъа кетирдим. Бир саат эвель бу баланынъ меселеси ичюн комендант Сабировгъа кирген эдим. О, «кимсесиз къалгъан балаларнен, гонъюлли суретте Меншаева огъраша», деп санъа ёллады. Сайде апте бу лафкъа эмиет бермеген олды. Сонъра:

– Озюннинъ сагълыгъынъ насыл, сонъки кере корьгенимден бу якъ пек денъишкенсинъ, – деди.

– Денъишмей не чаре, эвде къадын олмаса, эки бала янъгъыз башыма къалды. Сагълыгъым да осаллаша бере. Онынъ устюне бир къач афтадан берли эки куннинъ биринде Самаркъанд шеэриндеки НКВДге алып кете, алып келелер. Кечкен афта кене Самаркъандгъа бардым.

– Сеитметмет, я анда не ишнен барасынъ, бу имансызлар бир йылдан берли ич кимсени райондан чыкъармайлар да – деп, Сайде апте бираз тааджипленип сусты. Бу къабара яткъан субетни динълеп отурмакъ Гульхан ичюн сыра дегиль эди. О, пиаласындаки чайны ичип битирген сонъ:

– Сайдахан, мен турайым, бираз ишлерим бар, – деп турып кетти. Сеитметмет Сайде аптенинъ къатты суалине лячаре джевап бермек керек эди. Чюнки Сайде апте Сеитметметнинъ бутюн хусурве ашшалыкъларыны бильген инсан. О, истер-истемез Сайде онъа не япып юргенини сёйлемеге меджбур этеджегини биле

эди. Артыкъ сёйлемектен башкъа чареси къалмагъан Сеитмемет къалтыравукъ давушнен:

– Э-э-э, Сайде, райондан чыкъармайлар, дейсинъ, озьлерине керек олса ойле де чыкъаралар. Атта ёллу къ масрафынъны берип озьлери алып кете, алып келелер. Аз да олса аш-сув акъкъыны да тёлейлер, деп яры макътанма тарзында айтып ташлады.

– Сеитмемет, – деди Сайде апте, – сен неге бу къадар мутебер олдынъ?

– Мутеберини бильмейим, мен оларгъа кереким, чюнки меним чокъ шейден хаберим бар, деп Сеитмемет къолунда энди бошагъан пияланы софрагъа къойды. Сайде апте даа бир пиала чай тёкюп, Сеитмеметке узатты ве онынъ козьлерининъ ичине бакъып бираз даа къаттыджа давушнен:

– Насыл шейдир о, къана, сёйле эшитейим, – деди.

Софрадаки юзюм къуруларыны да онъа ве онынъ иле бирге кельген балачыкънынъ огюне сюрген сонъ, балачыкъкъа хытап этип: «Ал, ал къозум!», – деди. Сеитмемет бираз джанланса да, Сайде аптенинъ суаллеринден делеялетте эди:

– Сайде, мен сени билем, айтмамыш сенден къуртулуш олмаз, айтайым. Лякин сёз бу ерде къалсын.

– О къадар терен сыр неден ибарет? Неге бу къадар къалтырайсынъ?

– Бу озю акъикъат шей, органларымыз арамыздаки душманларны темизлемек, акътан къараны айырмакъ истейлер. Бу меселеде меним киби акъикъатчы кимселернинъ ярдымыны сорайлар. Къач керелер чагъырдылар, та 1928-1934 сенелери джемаатымызны совет системининъ душманларындан, молла ве кулаклардан темизлегендеки ярдымларымдан хаберлери бар. Бу джевапны эшиткен Сайде апте бираз тюшюнген сонъ:

– Фарз этейик, о вакъытта оджалар, моллалар, кулаклар бар экен, я шимди кене моллалар, кулаклар бармы? Ватандан эр кесни бирге сюрдилерми, укюмет озю эр кесни бирдай джезалады. Эр кесни бирдай эткен укюметнинъ озю дегильми? Сен даа

кимлерни къыдырып, тапып бермек истейсинъ, сёйле, эштейим!
– деди Сайде апте.

– Я не полислер, старосталар, молла ве кулаклардан арткъач достмы бизге? Биз, сен ве мен оларнынъ яптыкълары ичюн сюр-гюн олдыкъ, барсын разбирать этсинлер.

– Ах! Сеитмемет, Сеитмемет «разбирать», «разбирать» эмиш, бу разбиратлар эки юз йылдан берли кете. «Разбирать» эте-эте не къалды? Бир авуч халкъ къалдыкъ, мен санъа шашам! Мен сенинъ бу лафларыньдан сонъ сенинъ иле койдешлигимден утанам. Мен санъа ялварып айтам, ташла бу фитнеджиликни. Керек олса барсын органлар озьлери къыдырсын тапсынлар. «До-носчик» – дегени энъ чиркин шей, чюнки онынъ ольчюси олмай, сенинъ бир айткъанынъа олсун соргъуджылар, олсун махкеме даа он къошар. Билесинъми дюньяда инсан балалары арасында гизли бир шей къалмай. Арамыздаки бу джасусларнынъ эрте-кеч устю ачылыр, Бир кунъ келир сенинъ балаларынъ, торунларынъ япкъанларынъдан утаныр, арланырлар. «Адынъ чыкъкъандже джанынъ чыкъсын» – дегенлер. Бу несиллерден несиллерге ке-чеджек, сонъу корюнмеген бир феналыкътыр. Ташла, ялварам санъа, ташла бу саткъынлыкъны! – деди кескин тарзда Сайде апте. Бойле кескин дарбени Сеитмемет Сайде аптеден ич бекле-мей эди. О, башыны котерип Сайде аптенинъ козьлерине бакъ-макъ истеди. Лякин джесарет эталмады. Сайде апте энди чокътан дженк ве сюрюнлюк мешакъатлары ичинде пишкинлешкен аят дерелеринден кендисине хуляса чыкъаргъан бир ана эди.

Бу кесен-кес лафлардан сонъ бираз вакъыт мугъайып тур-ды. Сайде апте мерхаметли бир инсан оларакъ ичинден оны да аджына, юреги ирий эди. Сеитмемет бираз джесаретленип:

– Сайде, ялварам санъа, ич олмаса акъшамгъа къадар бу ба-ланы алып къал. Меним бараджакъ ерлерим бар. Акъшам къайт-къанда кирип баланы алырым, – деди. Сайде апте Сеитмеметни не къадар тазирлесе де онынъ къолунда къалгъан баланынъ хатырыны йыкъамады. Бираз тюшюнген сонъ:

– Сеитмемет, бараджакъ ерлеринъе бар . Баланы бугунъ келип аламасанъ, ярын уйледен къалдырма. Мени де аджы, бу меселеге умумий бир тедбир тюшюнмек керек. Биз бир якътан сыдыргъы олюмлернен, экинджи якътан келеджек несильни етимлер эвлерине барып Алла ёлуна ташламакънен халкъымызны джоямыз, – деди. Сеитмемет озъ невбетинде:

– Сайде, дюнья тургъандже тур. Мен сенинъ мерхаметли бир инсан олгъанынъны ич унутмам, деп еринден турды. О, текрар коменданткъа кетти.

Сеитмеметнинъ комендаткъа кельгени бошуна дегиль эди. О бугунъ комендаткъа тамамиле башкъа бир ишнен кельди. Сабиров оны къапыда къаршылап одасына чагъырып алды. Алхатыр сорады Сеитмемет нелердир сёйлемек истеди. Сабиров оны динълемек истемеди Аксине серт бир тавурнен:

– Шимди сизни динълемеге вакъытым ёкъ. Бизни опер беклей, деръал анда бармакъ керекмиз, – деди. Бу ерде Сеитмемет текрар нелердир айтмакъ истеди. О бир анъ токътап, Сабировнынъ артындан одадан чыкъмай турды.. Лякин Сабиров онъа къулакъ асмай, масасындан бир къач кягъытларны бир папкагъа салып къолтугъына къысты. Къызыл фурашкасыны чюйден алып кийген сонъ, энди къапыдан чыкъмакъта эди. Сеитмемет джесаретсиз бир алда яры давушнен даа бир кере:

– Комендант аркъадаш, меним бир риджам бар эди, – деди. Сабиров оны терс къакъып:

– Сенинъ риджанъ къачмаз, бизни опер беклей, анъладынъмы, юр, кетемиз!, – деп коридоргъа чыкъты... Сеитмемет ичюн бу орталарда бойле юрушлер, бойле серт, урьметсиз субетлер биринджи кере дегиль эди. О энди бир йылдан берли бу джеллятларнынъ пис алетине чевирильген эди. Сеитмемет комендантынъ пешинден ёлгъа чыкъты. Девлет телюкесизлиги комитети вежялетнинъ идареси бу ерден, аллея бою кеткенде беш юз метр месафеде. Сабиров онъа ишмарнен огден кет деди. Сеитмемет эплейи яшында, сыдыргъы яры ачлыкътан джарангъан бир инсан

олса да, онынъ яшлыгы авджылыкънен кечкен.Адымларыны кениш атып, енгильден тез юрге огренген инсан. О, дюльбер демир чабакълы араба къапынынъ алдына Сабировдан чокъ эвель келип токътады. Къапыдаки невбетчи милиционер оны таныды. Лякин онынъ ишмарнен къапыгъа янашмадан токътатты. Сабиров келип еткен сонъ милиционерге насылдыр бир къагъытны косътерди. Ондан сонъ невбетчи оларны араба къапынынъ кичкене къапычыгындан азбаргъа йиберди. Мында даа бир оданынъ къапысы алдында бироз токътап беклеп турдылар. Бу кириш контроль шубеси (пропускной пункт) эди. Мында иш тез битмей.Сеитмемет беклеген арада диваргъа таянып азбарны сейир этип турды. Бу – ортасындан номай сувлу арыкъ отъкен бир мейва багъчасы. Онынъ энъ сери навалы, юксекче еринде тургъан бу эки къатлы, беяз акълангъан бина Орта Асияда сийрек расткельген аджайип бир сарай, яки къышлыкъ сайфие эди.Омында, Зарафшан вадиси боюнджа Авропа типинде ясалгъан ильк эвлерден бири.

* * *

Оны 1914 сенеси къазанлы памукъ туджджарлары, агъа-къардаш Акъчоралар яптыргъанлар. Ерли къартларнынъ сёйлегенлерине коре бу ердеки памукъ темизлеген заводлар да оларнынъ мулькю олгъан. Акъчоралар 1924 сенеси Туркистанда большевиклер кенди акимиятини тикип башлагъан кунълерде Таджикистангъа кетип андан да Афгъангъа отъкенлер. Мында шимди район боюнджа памукъ къабул пунктынынъ къаравулы, Эльтай аканынъ айткъанына коре Акъчоралар энди чокътан Тюркиеде яшай экенлер.1927 сенесинден берли къартлар бу бинаны «Штаб» оларакъ аныалар. Бунынъ да бир себеби бар. Мында 1924-1927 сенелери ерли халкънынъ миллий азатлыгы огурунда большевиклерге къаршы курешкен муджахидлерни бастырмагъа кельген къызыл орду къысымларынынъ команданы Будёный бу бинаны кендисине штаб якъан. Будёный бу бинанынъ ерасты

кыысмындаки одаларынынъ къапыларыны демирден яптыргъан. Будёныйджылар мында юзлернен яш йигитлерни «советлерге къаршы» дие, къабаатлап соргъу искенджелеринден кечирип, атув джезасына уком этелер. Олардан пек чокъусыны бу магъазларда, даа чокъ микъдарыны бу ерден дёрт вёрст «Чобан-Ата къабристаны» джарлар астында сюрю-сюрю айдап бара ве атып ольдюрелер. Ондан сонъ чокъ кечмей 1929-30 сенелери мында ГПУ идареси ерлеше. Онынъ ичюн бир кыысым энди дженктен звельки несиь бу биналаргъа «ГПУ» я да, «Гепулар» – дейлер. Энди дженк башлагъанындан берли мында Девлет телюкесизлиги комитетининъ оперлери келип толуштылар. Бугунъ де бу бинанынъ магъазлары бош олмаса керек, деген эди, – деп Сеитметет танышы, Эльтай аканынъ сёзлерини хатырлады. Сеитметет сонъра: «Эбет, – деди озю-озюне Эльтай ака – 1920-1922 сенелери, энди 14-15 яшларында, осьмюр чагъында, Акъчораларнынъ памукъ къабул идаресинде курьер олып чалышкъан олса, о бу этрафнынъ чокъ йыллыкъ тарихыны бильгени, чокъ шейден хаберни олгъаны догъру. Лякин сёйлемеге севмегени де, чокъ догъру. Ойле япмаса онынъ агъызыны тез къапатыр эдилер, – деп тюшюнип, хатырлап къалгъанда пропускалар бюросынынъ невбетчиси оларны ичериге давет этти. Мында, экинджи къаттан тюшип кельген башкъа бир субай Сабировнен Сеитмететни бу ерден экинджи къаткъа котерильген мердивен бою джетип кетти. Экинджи къатта кенъ коридор, айры-айры одалардан коридоргъа къапылар ачыла. Комендант Сеитмететни коридорда къалдырып субайнынъ пешинден буюк бир одагъа кирди. Бу опернинъ къабул одасы эди. Мында кошеде буюк язы масасы, онынъ устюнде чешит ренкте учъ дане телефон аппараты, маса къаршысында яшы отузларгъа якъынлагъан бир сары марушке отура эди. Буюк масанынъ янашасындаки бираз кичкене ве алчакъча масада язы машинкасында бир яш марушке такъылдал тура эди. Къапыдан киргенде сол тарафта исе къара орътюли диван, онынъ эки тарафында эки йымшакъ отургъыч, диваннынъ алдында кичкене бир маса. Масада бир къач газеталар

бар эди. Сонъра къапыны уруп ичериден «разылыкъ» давушы эшиткен сонъ субай Сабиловны ичери йибери, озю чыкъып кетти. Субай хызметини битирип кеткенде Сеитметмет даа коридорда юзюни диваргъа чевирип тим-тик турмакъта эди.

Комендант Сабилов опер ве онынъ меркезден кельген мусafirлерини динълеп бугунъки вазифени анълагъан сонъ опернинъ эмиринен Сеитметметни ичери чагъырып кетирди. Бу ердеки юксек дереджели мусafirлер чекистлерге аит бир назар иле Сеитметметни баштан аякъ козьден кечирдилер.

Эвде къадыны олмагъан, устю-башы бакъылмагъан, тырашы оськен ве чирайы къарарсыз солугъан Сеитметмет бир бакъыштан аджыныладжакъ бир алда эди. Оны мында айрыджа ерлештирилъген буюк бир масанынъ артында отургъан орта яшларда, къара, къувурчыкъ перчемли, череси узунджа тарткъан, къамбур бурунлы майор чагъырып къаршысына отуртты. Бу Девлет телюкесизлиги комитети ульке идаресининъ такъикъат болюгининъ башы Моисей Аронович Фурман эди. О, кимнен, не вакъыт, не макъсаднен корюшкени ве не ерде субетлешкени акъта адетте олгъаны киби, ресмий весикъаларны (протокол ве дигерлерини) язып Сеитметметке имзалаткъан сонъ чантадан бир пакет фоторесимлерни столгъа джайды. Сонъра Сеитметметнинъ козьлерине бакъып:

– Булар Къырым алманларнынъ аягъы астында олгъанда, фашизмнинъ «янъы низамына» хызмет эткен, сиз киби темиз къальпли совет ватандашларыны озь къолларынен аткъан, асып ольдюрген ве я да гестапогъа берген унсурлар. Сиз козьлери кескин, акъылы отъкюр, хатырасы зийрек бир авджы инсансыз. Сиз озь районынъыздан гъайры даа къомшу районларда яшагъан пек чокъ Ватан хаинлерини де билесиз. Келинъ, бу фашизм ялакъчыларыны беян этейик. Олар ляйыкълы джезасыны алсынлар, – деди. Мында Сабиловдан гъайры, опер Мотохин де еринден туруп юзлернен фоторесимлер джайдырылгъан масагъа бакъа. Сеитметметнинъ чаресиз ынтылышларыны сейир эте

эдилер. Сеитмемет узун арыкъ пармакъларынен фотоларны о якъ бу якъ сюре, базы бирлерини къоркъа-къоркъа къолуна ала. Къалтыравукъ къолларынен юзюне якъынлаштырып бакъа эди. Авджы Сеитмемет адетиндже къар устюнде тавшан изи коръсе ав копегини чагъырып бу изни къокълата, сонъ:

– Мына бу изни къалдыргъан тавшанны тап! – дегендай копекни шыбалай эди. Ким биле Сеитмемет бу арада айны озъ ав копегининъ вазиятине тюшкенини сезе бильдими. Мотехин юксек даушнен: «А-а-ах, Сеитмемет, Сеитмемет, биз сени акъсыз ерде беслей экенмиз!», – деп чевирилип кетти ве ерине барып отурды. Сабиров да кенаргъа чекильди. Моисей Аронович кенди командировкасынынъ зая кетеджегине разы дегиль эди. О, уйдурма бир йымшакълыкънен:

– Кель, аз олса да, таныгъанларынынъ косътер, мен язайым, – деди. Сеитмемет бир фотоны алып бираз даа бакъкъан сонъ:

– Мына бу Суфьян эфенди, койде огълан балачыкъларгъа арап элифбеси ве Къуран окъумагъны огретти, – деди. Моисей Аронович уйдурма хош бир даушнен:

– Ан-на, аферин! Тюшюнсенъ тападжакъ экенсинъ. Даа яхшы бакъ, даа биревлерни танырсынъ, деди. Сеитмемет артыкъ джанланды. Даа эки фоторесимни къолуна алды.

– Мына бу Осман оджа, койде 1–4 сыныфларгъа къадар башлангъыч мектепте балачыкъларгъа немсе элифбесини огретти. 17-18 яшларында даа бир осьмюрнинъ фотосына бираз вакъыт бакъып тургъан сонъ:

– Мына бу Зия Осман. Гъафар байнынъ торуны, о да немсе вакътында къайдадыр окъуды.

Бу тарздаки субетлер кечке къадар девам этмекте эди. Сеитмеметке бу отурышувдан сонъ даа 18 километр джаяв «Янъы турмуш» колхозына кетмек керек. Я бойле ботенлер ясалгъан отурышувларнынъ сонъу кимге багълы?

* * *

Сеитметметнинъ акъибети

Сеитметмет ишандыргъан вакътында кельмеди. О, дюнь бераберине алып кельген сарышын огъланчыкъны акъшамгъа къадар келип алмагъа ваде берген эди. Мына бугунъ учюнджи куню Сеитметмет даа кельгени ёкъ. Сайде апте мерхаметли, табияты бол, аджайип бир ана. Онъа кенди балалары арасында ойнап юрген бу кичкене арткъачлыкъ этмей. Еди етим сыгъгъан ерде, секизинджисине де чёкмеге ер тапылды.

Сайде апте та о куню бу балачыкъны энди мында гедже-лейджегине акъылы етти. Акъшам кеч олса да, бир къулакълъ къазан сув къыздырды. Балагъа усть-башындакилерини темиз ташлаттырды. Бит телюкесинден шексинип бала чыкъаргъан урбачыкъларны саба айрыджа къайнатмакъ ичюн азбаргъа чыкъарып ташлады. Баланы исе буюк чамашыр легени ичине отуртып ювундырды. Эски де олса озъ балачыкъларынынъ темиз урбачыкъларынен кийиндирди. Сонъра оны мындаки балачыкъларнен бирге, къамыш къасыр тёшельген тёшемеде, умумий ятакъкъа яткъызды.

Яткъызды, амма баланынъ башында сачлары арасында бит къалгъандыр, эвимизде бит туташыр, деп шубелене эди. Чюнки бу ачлыкъ ве хасталыкъ уюм сюрген йылларда олсун ерли халкъ арасында, олсун сюргюнлер арасында бит паразити къарарсыз зуур эте эди.

Балалар бу 2-3 кунъ ичинде бири-бирлерине алыштылар. Бири-бирлерининъ адларыны да огрендилер. Энди биринджи кунълердеки киби бу балагъа «уляй!» «сен!» «чёмез!» киби ят корюп тикине айтылгъан сёзлер битти. Бу сарышын огъланчыкънынъ ады Муса олгъаныны Сайде апте ильк оларакъ мындаки балалардан эшитти. Олар артыкъ оны Муса, деп чагъыра, озъара оюнларында Мусагъа да бир «хызмет» авале эте эдилер. Сайде апте озю бу баланы Муса оларакъ чагъырамады. Муса, дегенде онынъ богъазына недир тыкъала, козьлери яшлана эди. О,

Мусаны биринджи кунюндеки киби «огълум!», «тосуным!», киби охшайдыжы келимелернен чагъырмакъны девам этти. Сайде аптенинъ балагъа бу мунасебетининъ аслында терен бир яныкъ бар эди. «Муса» адыны эшитир экеч, Сайде апте истер-истемез теренден «Ах» чекмекте эди. Бу ад онъа бир къыйметли инсан-нынъ озюни ве унутылмаз фаджиасыны анъдыра, козьлеринден къанлы яшлар кетире эди.

Муса адында Сайде аптенинъ бир тувгъан къардашы бар эди. О, кой мектебини мувафакъиетли битирген сонъ, Ялта шеэрин-деки оджалар окъув юртуна кирди. Бу окъув юрту башлангъыч къырымтатар мектеплери ичюн оджалар азырлады. Муса бу окъув юртуны битирген сонъ Къуман-Эли кой мектебинде эки сене дерс берди. Бу эр джеэттен истидатлы осьмюр та мектеп йыллары халкъ агъыз яратыджылыгынен меракъланды. Айрыджа бир догъма къабилиетле ресимлер чеке ве кичкене шиирлер де яза эди.

Къуман-Эли кой мектебинде оджалыкъкъа арткъачынен сыйыкъкъан Муса мында там олмагъан орта мектепнинъ един-джи сыныфына къадар дерс берген, юксек бильгили яш йигит ве къызларнен якъынлашты. Оларнынъ аяртувларындан рухланып, вакъыт джоймай институткъа кирип юксек бильги алмакъ къара-рына кельди. Муса иш еринде экинджи окъув йылыны тамамлап Симферополь оджалар институтынынъ учюнджи курсына кирди. Йыллар бири-бири артындан сув киби акъып кетти. Энди юксек малюматлы тиль ве эдебият оджасы Муса кенди иш ерине къайтып кельди. Бу девир ичинде Къуман-Эли кой мектеби кенишледи. Янъы-янъы сыныфлар ачылды. О, энди район боюнджа онунджы сыныфкъа къадар орта тасиль мектеби олды. Бу мектепке Ибраим Чолакъ адына орта тасиль мектеби статусы берильди. Арадан чокъ кечмей Муса оджанынъ юксек бильгисинден гъайры меджмуа ве газеталарда сыкъ-сыкъ басыла башлагъан шиирлери ве классиклерден терджимелери къырымтатар медениет алеминде онъа буюк урьмет догъурды.

Совет-алман дженки башлагъан йылы Муса оджа энди Ибра-им Чолакъ адында Къуман-Эли орта тасиль мектебининъ муdiri

эди. 1941 сенеси кузьнинъ башындан алман арбий кучълери Ор-Къапыгъа келип таянганда Муса аскерликке чагъырылды. Жебзлердеки вазиятнинъ кетишатындан Муса оджа совет арбий кучълери алман демир ташкыныны токътатмагъа кучю етмейджегини фаркълады. О, аскерликке кетмезден бир кунъ эвель яшы экиге кирген огълан балачыгынен бирге, омюр аркъадашы Эмине оджапчени Буюк Онлар районынынъ чет койлеринден бирине, тувганлары янына алып барып къалдырды.

Октябрь айынынъ орталарына кельгенде совет аскерий кучълери Ор-Къапы пекинтилеринде дешетли магълубиетке огърады. Совет Команданлыгыы Къырым Ордусынынъ сагъ къалган къысымларына Симферополь-Кефе – Керчь трассасы бою Кубаньгъа чекильмекни эмир этти. Муса Ор-Къапы пекинтилеринде 164-нджи дивизиянынъ теркибинде амансыз урушларда иштирак этти. Октябрь айынынъ сонъки кунълеринде Муса сонъуна къадар къырылган бу дивизиянынъ къалымтыларынен бирликте чекильмекте олган аскерлер арасында эди. Бу рухий тюшкюн инсанлар акъынтысынынъ илери къысымлары Эски Къырым шеэринде еткенде алман арбий денъиз кучълери Кефеге десант чыкъарып, Эски Къырым шеэринде догъру юрюш эткенлерини анъладылар. Керчьке догъру чекильмекте олган совет кучълерининъ эксери бир къысымы Къарасубазар шеэри ве Орталан ачыкълыгында душманнынъ дешетли ава кучълерининъ дарбеси астында къалды. Нетиджеде ашы-суву, атарлыгыы къалмаган арбийлер дагъларгъа кирмеге меджбур олдылар.

Бу вазиятте къалган арбийлерден бир къысымы кенди тешеббюслериле дагъ ёлларынен Акъяр шеэринде догъру ёл алдылар. Олардан бир чокълары алман арбий кучълери Севастополь къалесини сарып алгъандже шеэрге кире бильдилер. Эксериет исе ич бир азырлыкъсыз дагъда къышламакъ ве алман кучълерине къаршы партизан дженклери алып бармакъ меджбуриетинде къалдылар.

Догъма зенгин фейим (эрудиция) саиби, джесаретли Муса

дагъда къалгъанлар арасында эди. О, тез вакъытта аркъадашлары арасында энъ джесаретли командирлерден бири олды. Партизан команданлыгъы онъа догъма къырымлы оларакъ, лейтенант Муса бу ерлернинъ шараитини биле дер экеч энъ сарп, энъ хавфлы вазифелерни юклей берди. Иште бойле бир четин вазифенинъ иджрасы вакътында Мусанынъ группасы микъдар ве сила джеэтинден онларджа дефа арткъач алманларнынъ къамачавына огърады. Бу гедже урушларында Муса янындакилерини къачыра бильсе де озю яралы алда алманларнынъ къолуна тюшти. Къуман-Эли къасабасында ерлешкен алман гестапосынынъ зинданына быракъылгъан Мусаны вахшийлердже эзиетледилер. Ондан азат этильмеси ичюн дагъдакилернинъ дислокациясы, микъдары ве сайре малюматларны талап эттилер. Бу саткъынлыкъкъа кетмеген Мусаны кой джемааты алдына чыкъарып анасы, къыз къардашлары ве дигер тувгъанларынынъ козю алдында бети, козю яралы, яры чыплакъ алында джаныны сакъламакъ ичюн сонъки кере шу юкъарыдаки суаллерни шарт оларакъ Мусанынъ алдына къойдылар. Бу фаджиалы дакъикъаларда, дешетли теляш ичинде къалгъан кой джемааты Мусанынъ анасы ве тувгъанларына ялварып: «Сафие хала, сёйленъ, огълунъыз джаныны къуртармакъ ичюн бу явурларнынъ талапларыны иджра этсин», – деп къайта-къайта мураджаат эттилер. Яныкъ ве нефреттен юзю когерген, Сафие хала сувукъкъанлыкънен:

– Мен балама кенди аркъадашларынынъ сатып озюнни къуртар, деп оламам. О, инсан оларакъ намусыны сакъламакъ ичюн джанындан кечер, деди. Ойле де олды. 1942 сенеси сувукъ бир февраль куню, Къуман-Эли коюнде, алман джеллятлары кой джемааты ве тувгъанларынынъ козю алдында партизан Муса оджаны асып ольдюрдилер.

Мына не ичюн «Муса» дегенде, Сайде апте бу агъыр фаджианы хатырлай ве озьлюгинден къанлы козьяшлары келе эди.

Дёрт куньден берли девам эткен аджджы ель ве сувукъ къарлы ягъмур токътады. Сайде апте эр вакъыттаки киби бугунъ саба

да саат алтыда турды. О, чокъ йыллыкъ адети оларакъ чыккып азбарны доланды, этрафкъа козь ташлады. Кунешнинъ алтын синиси Фариш дагълары устюнден джылмайып котерильмекте эди. Девамлы ягъынлар нетиджесинде къарарсыз джибинген топракълардан котерильген був байырлар ве обалар тѣпесине бир ачыкъ мавы туман олып ятмакъта. Куньдогъуш бетке догъру ялдагъан культюс, къонъур булутлар уфукъкъа етмеден агъара ве козьден гъайып олалар. Сайде апте авасы ачылаяткъаныны анълады. Кимнендир лаф эткендай яры давушнен: Шукюр Раб-биме, бу мубарек ава дѣрт куньден берли бездирген эди, деди.

Сайде апте биринджи невбетте ишке кетеджек балаларыны уянтты. Олар турып, эльбет ювып кийингендже сабалыкъ ашларыны азырлады. Эр бирини айрыджа тенбиелеп, ишке озгъарды. Бу арада балачыкълар да уяндылар. Сайде апте балачыкъларгъа эль-бетлерини ювмакъ ичюн азбардаки тенеке абдестликке талыкъ сув толдурды.

Балачыкъларнынъ эр бири озю кийине, кичкенелерге уйкенлер ярдым этелер. Тѣшек-ястыкъларыны да уйкенлернен озълери джыйыштыралар. Бу ишлерни Сайде апте бир озю япып етиштире бильмейджегинден гъайры, халкъымызда «Чубукъны яштан майыштыр, баланы баштан алыштыр», деген аталар сѣзю бар. Бу балаларгъа кендисини базы бир хызметлерини яшлыкътан озълерине япмакъны огретинъиз, деген бир мана бере. Бу тедбирлерни Сайде апте бала чагъында, баба эвинде корьген, кутъкен эди. О, озъ балаларына да, бу тербиени берди, Онынъ еди баласындан буюклери бираз котерильген сонъ кичкенелерини бакъмакъ ичюн анасына ярдымджы олдылар. Сайде апте кендиси ана олгъанындан берли бу тербиени балаларына ашлады. Бугунъ ябанджы ильде олсалар да, Сайде аптенинъ аилесинде бу тербие, тертип девам этмекте.

Кичкенелер эль-бетлерини ювып огдеки одачыкътаки софра башына къарылгъачлардай тизилип отурдылар. Энь кичкенелери мусса да эндт дѣрт куньден берли бу тертипни менимсемекте.

Сайде апте озю де бу балаларнен бирге сабалыкъ чай ичти.Эр ким озь иссесини ашап токътагъаныны корьген Сайде апте озюне хас муляйим давушнен: «Мына, чёмизлерим, бугунь ава яхшы, бахтынъызгъа кунеш чыкъты. Энди азбарда ойнанъыз, меним ишим чокъ. Чамашырым бар. Мусанынъ битли урбаларыны да къайнатаджам. Кунеш корюнгенде одаларны да бираз авалан-дырмакъ керек», – деди. Сайде апте балачыкъларгъа айны буюклернен субетлешкендай озь иш планларыны анълатты. Сайде аптенинъ эр бир сёзюни динълеген балачыкълар бири-бири артындан азбаргъа чыкъып экишер-учер таркъап чапкъалашып башладылар.

Сайде апте темизлик севген ве темизликни япкъан, кутъкен бир къыскъаякълы. О, эр вакъыт балаларына: «Инсаннынъ яшагъан мескени, ятагъы-турагъы янъы олмакъ шарт дегиль, лякин эски олса да, темиз олмакъ керек дей эди. Озю де бу шиардан тайпынмагъан бир инсан.

Балаларны ашатып азбаргъа чыкъаргъан сонъ къары пенджерени ачып эвнинъ коше-бужагъынынъ тозуны алды. Сюртти, сипирди. Бу эв ишлерини ашыкъмай, сырасынен япмакъ ичюн энъ онъайтлы вакъыт. Къомшусы, Гульхан апа эки куньден берли тувгъанларында мусафирликте. Сайде аптенинъ янына келип онынъ ишине кедер этеджек кимсе ёкъ.

Башына бу фикирлер долангъан алда сайде Сайде апте эки буюк къазанны оджакъ устюне отуртты. Къазанларны темиз хавуз сувунен толдурып оджакъны тутендирди. Бу энди артыкъ чамашыр ювмакъ ичюн тедарик эди. Бу арада тахта ёлкъапы урулды. Мында чапкъалашып юрген балалардан экиси къапыгъа чаптылар. Сайде апте кескин давушнен оларны токътатты. Азбар къапыны эвде олгъанда буюклер ачар. Эгер буюклер эвде олмаса, балалар ич кимсеге къапыны ачмазлар, деди ве озю къапыгъа догъру кетти. Къапыны ачмаздан эвель ким олгъаныны сорады. Ёлдаки инсан джесаретсиз бир давушнен: – Сайде, бу меним – Сеитмемет! – деди.

Сайде апте къапыны ачты. Сеитмемет азбаргъа атлады. Лякин о мына-мына йыкъыладжакъ алда, аякълары устюнде турмагъан бир саргъушны анъдыра эди. Сайде апте онъа кулер юзкъосьтермезден къапы алдындаки топракъ сетке къадар озгъарып кельди. Аякъ устюнде турмагъа меджалы къалмагъан Сеитмемет топракъ сетке отурмакъ истеп ынтылды. Лякин уч куньден берли сыдыргъы кеткен ягъынлар нетиджесинде топракъ сетнинъ устю пек джибеген эди. Сайде апте оны токътатып ягъмур вакътында ичери алынган къасырлардан кичкенесини алып чыкты. Сеитмемет къасыр устюне отурды. Бу ерге топланган балачыкълар Мусагъа «къартбабанъ кельди, бир янына бар», – дейиштилер. Бала Сеитмеметке якъынлашмады. Сеитмеметнинъ исе балагъа бир джыллы якъынлыкъ къосьтермеге чареси ёкъ эди. Балалар Сайде аптенинъ ишмарынен текрар азбар ичине таркъап кеттилер.

Сайде аптенинъ чамашыр легени астындаки ящикни ерлештирип Сеитмеметке якъынджа отурды. Сеитмемет эки къолуны да ерге тиреп кучъ беля отура эди. Онынъ бу алына бираз бакъып турган сонъ Сайде апте мерхаметли бир давушнен:

– Къана сёйле, сен дёрт куньден берли къайда юресинъ, не ерлерде олдынъ, къайда бу алгъа кельдинъ? – деди. Сеитмемет зорнен башыны котерип:

– Сайде, ашыкъма, мен санъа эпсини сёйлерим. Шимдилик мени сёгмей тур. Элинъден кельсе, манъа бир пияла сыджакъ чай бер, меним беденим яна, ичим къалтырай, деди.

Сеитмеметнинъ бу алыны корьген Сайде апте еринден турды оджакътаки къазанлардан бирини кенаргъа алып къойды. Бу ердеки Къырымдан кельген гюгюмчигини сувгъа толдурып оджакъкъа къойды. Даа бираз къорай ташлап атешни кучьлендирди. Сонъра ичириден савут-саба алып чыкты. Чай къоймакъ тедариги корип башлады. Сеитмемет отурган еринден о якъ – бу якъкъа

бакъып яваштан бир тарафына янтайды. Онынъ алы мушкюль олып, артыкъ башыны ястыкъкъа къоймай истегени корюнип тура эди. Сайде апте аджеле суретте бу ерде кунешлердирмеге алып чыкъкъан кичкене ястыкълардан бирини алып берди. Сеитмемет ястыкъкъа башыны къойгъан сонъ бираз тынчланып къалды. Сайде апте чайны демлеп азырлады. Бираз къайсы къурусы ве кичкене бир джугъара питеси болип софра безине къойды. Сеитмемет козьлери яры ачыкъ алда аркъа устюне кокке бакъып ята эди. Сайде апте: – Сеитмемет, котериль, сувумаздан эвель чай ич, бираз да къапынъ, – деди.

Бу сёзлерни эшиткен Сеитмемет агъанынъ инълеп, тургъан еринде догърулып отурды. Чайгъа узанмакъ истеди, лякин къоллары къалтырай эди. Буны корьген Сайде апте сыджакъ чай толу пияланы софра безден алып онынъ къолларына туттырды. Сеитмемет чайны буюк бир иштаа иле ичти. О, софрадаки башкъа ниметлерге узанмады. Сайде апте Сеитмеметке даа бир пияла чай тёккен сонъ:

– Сеитмемет, питеден де ал, урюк къурусы санъа ярашыр. Терлетир, ичинъни къыздырар, – деди.

Сеитмемет джугъара литесинден локъма-локъма чайгъа батырып ашап башлады. Сайде апте Сеитмеметни тынчына къалдырып чамашыр ишлерине тутынды. Кене иши арасында ара-сыра онъа козь ташлай, «чайынъ сувумадымы, даа сыджагъыны демлейим», деп сораштырып турды. Сеитмемет озъ башына баягъы ашанды. Бир дередже озюне кельди. Сайде апте бир къысым енгиль чамашырларыны ювуп-чайкъап аскъан сонъ, бир ара Сеитмеметнинъ янына келип отурды. Лафны бу кере Сеитмемет озю башлады:

– Мен, – деди о, – кечкен афта келишимде макъсадым балачыкъны сенинъ бойнынъа атмакъ дегиль эди. Бу балачыкъны не япмалы, бельки сенде топлангъан балаларнен берабер бир де – бир етимлер эвине йиберсек насыл олур деген фикирни сеннен музакере этмек ниетинде эдим. Лякин кеч олмаздан, башта коменданткъа кирдим. Санъа айткъан эдим. О, мени динълемек бир якъта турсын, деръал баланы бир ерде къалдырып онъа къайтып

кельмекни эмир этти. Мен о куню Сабировнынъ алдына къайтып барганда, о мени беклеп, къутура эди. Мени чагырып алгъанынен озъ одасындан насылдыр бир кягъытларны алып чыкъмагъа азырланды. Мени динълемек истемеди. О ерден аджеле суретте оперге кеттик. Анда область идаресинден кельген адамлар мени беклей экенлер. Олар акъшам кечке къадар мени соргъугъа туттылар. Ондан да гъайры, ярын саат 10-де Самаркъандда олмакъ кереклигини сёйледилер. Манъа кеч олса да, бир шейге бакъмай, геджелемек ичюн джаяв-джалпы «Янъы турмуш»къа къайтмакъ керек олды. Саба саат онда Самаркандда олмакъ ичюн саба саат еди бучукъта районда олмакъ керек, – демек истедилер. Мен он еди километр месафеден бойле эрте келялмам дегениме ачувландылар. О ерде яринки судкъа повестка язып имза чектирип алдылар. Имзадан гъайры, насылдыр бир къанундан повестканен чагырыпгъан кимсе бу чагырув кягъытыны алгъан сонъ себепсиз кельмей къалса, судкъа бериле. Қъанун боюнджа суддан баш тартты деп, учъ йыл муддетинен тюрьме джезасы аладжагъыны анълаттылар. Бу ерде Сайде апте чыдамай:

– Сеитмемет, сенинъ иштирагинъ бу дередже зарур олгъан, о насыл суд я ? – деди. Сеитмемет бираз тутукъланып:

– Анавы, коюмизден къапалгъан беш баланынъ махкемеси.

– Я оларнынъ махкемесинден сенинъ не алып береджегинъ бар?

– Соргъуда о балалар акъкъында менден малюмат алгъан эдилер.

– Сенинъ о балалар акъкъында не бильгенинъ бар эди? Не, сен бу меселеге де пармакъ урдынъмы!

– Алла-Алла Сайде, партизанларнен багъы ичюн алманлар «Н» коюни якъкъанда о балалар анда баргъанларыны сен де билесинъ, мен де, я сенинъ эсинъде ёкъмы?

– Я олса не, о балалар кой якъмагъа дегиль де, район головаасынынъ эмиринен эвсиз-баркъсыз къалгъан къарт-къурт, балачагъаны алып кельмеге бардылар. Койде аты-арабасы олгъан бир чокъ адамларны сефербер этип, о инсанларны янгъан койден

алып чыкътылар. Сонъра район боюнджа койлерге такъсим эттилер. Сен буны унуттынъмы?

– Унутмадым, лякин олар андан факъат эвсиз-баркъсыз къалгъан бала-чагъаны дегиль де, озълерине эв зшьялары, ашав шейлери де алып кельдилер. Олар о вакъиадан эвель де койде акъшамлары посткъа чыкъа эдилер. «Биз койни партизанлардан къорчалаймыз», деп макътана эдилер. – Сеитмемет сен унуттынъмы, факъат бизим койде дегиль, бутюн дагъ ве дагъ этеги койлеринде юргеге ярагъан къарт-къурт эр кишилернинъ эписи невбетнен къаравуллыкъ япа эдилер. Олардан чокъусы партизанларгъа ёл-ёрукъ огрете, койден хаберлер бере эдилер. Бу балалар да бельки бабаларынынъ ерине, бельки яшлары он едиге кирген олса озълерини меджбур эткендирлер. Къаравул чыкъмакъ тек о балаларнынъ иши олмады. Не, артыкъ бу да джинает олдымы! – деп къаарленип бираз гъадаплангъан сонъ Сайде апте энди, бутюн башкъа бир давушнен:

– Къыскъасы, ненен битти? Къачынджы кере сорайым не айтмайсынъ, – деди.

Сеитмемет сыджакъ чайданмы, я хасталыгъы себебинденми, энъ эвеля Сайде аптенинъ суаллеринден олса керек, къа кольмегининъ этегинен, къа насылдыр бир кирли чулны джебинден чыкъарып юзюнинъ терини сюрте эди. Онынъ богъазынынъ гъычылдысы арта, давушы чёккени эр нефесинде сезиле эди. Сеитмемет 1928-1930 сенелеринден бу якъ бир «штатлы доносчик» оларакъ совет девлети джеза органлары тарафындан арамтамакъ аятында чокъ льготалар коръди. Кенди къурбанлары устюнден якъан фитне малюматларыны бир кере такъыштырып айткъаныны экинджи кере айткъанда адаштыргъаны ичюн соргъуджыларнынъ шамарларына да огърагъан вакъытлар да ола эди. Онъа бакъмадан бу иблис о джеллят соргъуджылар алдында, бугунъ Сайде аптенинъ алдында къалтырагъаны киби къалтырамай эди, чюнки Сайде апте Сеитмеметни беш пармагъы киби биле эди.

Идрис Асанин лагерь аркъадашларынен. Юкъарыда солдан: Идрис, Мемет; ашагъыда солдан: Умер, Зеккий

Сайде аптенинъ: «Суд ненен битти?» суали бу арсызны шашырды. О, яры давушнен:

– Суд битмеди, о учъ кунъ девам этти. Бу учъ кунъ ичинде мени дёрт-беш кере залгъа чагъырдылар. Анда махкеме реисининъ суаллерине, балаларнынъ суаллерине джевап берген сонъ, милислер мени айры одагъа алып чыкъты. Янымда турдылар. Кимсенен лаф этмеге бермедилер...

– Я азбарда кимлер бар эди? – деди Сайде апте меракъланып.

– Азбарда бу балаларнынъ ана-баба, сой-соп тувгъанлары барлар. Олар гедже-кунъдюз кетмей о ягъмурлы боранда, ачыкъ азбарда къалдылар. Олардан балаларгъа кетирген ашларыны алалар, лякин озълеринен корюшип лаф этмеге разылыкъ бермейлер.

– Я сен бу дёрт кунъден берли къайда геджелединъ?

– Олар мени озъ башыма къалдырмадылар. Девлет Хавфсызлыгъы Комитетининъ Область Идаресининъ биринджи къаты ве магъазлары апсхане одалары. Акъшамлары мени апсхане азба-

рындаки къаравулханеге алып бардылар. Анда да геджеледим.

– Не вакъыт къайттынъ? Не ичюн бу алынъда хастаханеге бармадынъ?

– Оны сорама, дюнь дегиль, отькен куннинъ боранлагъан къарлы ягъмурында уйледен сонъ шеэрден ягъдыра-ягъдыра чыкътыкъ. Мен ачыкъ юк машинасынынъ тёпесинде эдим. Комендант ве опер кабинада отурдылар. Мен шыр-сув олгъанымдан гъайры, урбаларым да бузлады. Апрель айында бойле аваны ким умют эткен. Енгиль кийинген эдим.

– Сеитмемет, сенинъ акъылынъ не вакъыт келеджек? Апрельнинъ беши-алтысы яз олмагъанындан гъайры, икълим джеэтинден даа апрель де дегиль. Бу даа март. Олар сени ав копегинден де ашша корелер, Сеитмеметнинъ кеттикче чаресизленгени корюнип тура эди. Буны сезген Сайде апте: – Сеитмемет, бу къадар лаф эттик. Суд ненен биткенини айтмадынъ, – деди.

– Айттым да, биз суд биткендже отурмадыкъ. Мен факъат прокурор сёйлегенде залда эдим. О, пек фена этип сёйледиди. Бу лафларны динълеп отургъан Сайде апте артыкъ ташты. О, еринден турды, ичери кирип саатке бакъып чыкъты. Бир сааттен балаларнынъ уйлелик келеджек вакъты. Сайде апте нефретинден бармагъа ер тапмай, оджакъ башында бираз долангъан сонъ:

– Прокурор не деди, не талап этти? Неге айталмайсынъ? – деп бар сесинен багъырды.

Сеитмемет тили куръмекленген, козьлери яры юмукъ бир алда, кене о кирли чулнен козьлерининъ яшыны сильген сонъ, яры даушнен:

– Энвер дегенине 25 йыл лагерь джезасы. О, бир дёрт йигитке атув джезасы талап этти, – деп чевирильди. Эки авучынен бетини къапатып юзюкьююн ятты. О, агълагъанындан козьашларыны ютып фыркыйлдап башлады. Буны корьген Сайде апте:

– Сени Алла алсын да, бу джемаатны къуртарсын! – деп еринден турды. О, сонъ дередже гъадапланды. Артыкъ ишке къолу бармай, азбар ичинде бир баштан-дигер башкъа юрюп башлады.

Арадан чокъ кечмей Сеитмемет еринден котерильди. О, кетмеге тедарик эткени корюне эди. Бираз вакъыт аякъ устюнде турып о якъ, бу якъ козь ташлады. Кечкен афатлы, сыдыргъы ягъмурлардан сонъ бугунъ кунеш алемге алтын нурларыны къызгъанмай тѣкмекте. Эв алдындаки тереклер устюнде къушчыкълар чивильдешип бир пытакътан учып группанен дигерине къоналар. Ким биле Сеитмемет тюневинки махкемеде прокурор олюм джезасы талап эткен яшларны хатырладымы, ёкъмы. Олар баарь къокъусыны Сеитмеметтен эксик арз этмей эдилер.

Йиптеки чамашырлар энди къуругъан эди. Сайде апте оларны топлап ичериге кирди. Оларны буклеп къоймакъ ичюнми, я башкъа себептен бираз эгленип чыкъты. Сеитмемет къыбырдамай эп о ерде тим-тик тура эди. Сайде апте якъынджа келип титреген сувукъ давушен:

– Кет, бир даа бу азбаргъа юзюньни косътерме, джеллятларнынъ къулу – джеллят! – деп ачувындан ерге тюкюрди. Сеитмемет къайтып сетке отургъан сонъ:

– Сайде, меним сенден гъайры кимсем ёкъ, санъа сонъки риджам, мен хастаханеге кетем, – деген сонъ кольмегининъ ич тарафындан тикильген джебинден бир топ кягъыт параларны чыкъарды. Оны Сайде аптеге узатып:

– Мына мында алты юз рубле. Балаларынъдан бири мени ёкълап кельгенде манъа ашамакъ ичюн бир шейчиклер алырлар. Эгер олъсем дженаземе ярар, – деди. Сайде апте бу лафны эшитип бираз сакинлеген сонъ:

– Сеитмемет, сенинъ сатмагъа бир чулынъ къалмагъаны энди бир йыл, ондан берли бир ерде чалышмайсынъ бу акъча къайдан кельди санъа? – деди.

Сеитмеметнинъ ялан айтмагъа чареси къалмагъан эди. О, чокъ созмай:

– Манъа эр бир устюни ачып берген ватан хаини ичюн эки юз рубледен бере эдилер. Иште, емей-ичмей о паралардан топлагъан эдим. Мына энди агъыр кунюме яратаджам, ал, – деди. Сайде апте адден ачувланып:

– Билесинъми, мен сени азбарыма къойып, бир къашыкъ сув бергеним ичюн джемаатым алдында гунахкяр олдым. Даа сен манъа меним хастамы ёкълап, я да дженаземни тешкиятландыр, демек истейсинъми?

– Ёкъ, бу арам паранъны къолума тутмам. Джемаатымыз арасында сен олюнъни джыймагъа адам къалдырмадынъ. Сенинъ дженазенъде, юректен «Алла рахмет эйлесин!», деген бир адам тапыладжагъына козюм батмай. Кет, хастаханеде ят. Ёллар ичинде олюп къалсанъ, шакаллар сюйрер. Лякин сенинъ бу дюньяда якъанынъа коре топракъ да къабул этсе яхшы дер эдим. Не дейим санъа.

Сени НКВД джеллятлары ёкълар. Сен оларнынъ къулу олдынъ. Олар сенинъ ичюн къайгъырсынлар, – деди.

Бу арада Сайде аптенинъ балалары уйлелик кельдилер. О, сонъ дередже гъадаплангъаныны бапаларына дуйдурмамакъ ичюн, тез-тез салкъын сувнен юзюни ювды. Бу арада Сеитметет абдыр-себдир, сес-солукъ чыкъармай чыкъып кетти.

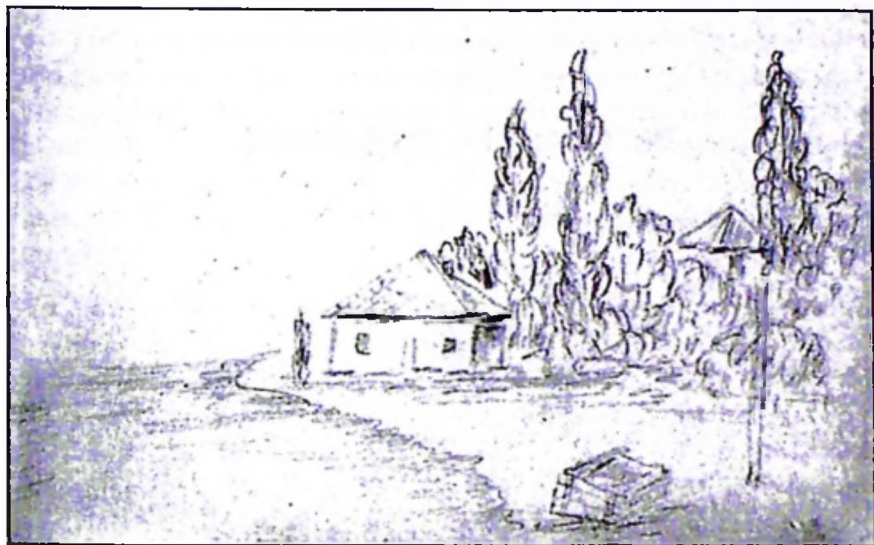
Апрель не къадар сувукъ ве ягъмурлы башласа да артыкъ баарьнинъ ортасы. О икълим джеэтинден бу йыл бираз башкъаджа олды, лякин тез кечти. Сель, сув ташкъынлары башкъа сенелерге коре ерли къартларнынъ фикириндже азда олды. Бу йыл эр шей башкъа. Чокъ йылдан берли дженк мешакъатларынен эр джеэттен агъыр йыллар артыкъ кериде къалмакъта. Алман ягъмаджылары устюнден бекленильген зафер, энди хаял дегиль де, ярын, яки сонъки куню янъгъырайджакъ акъикъат. Совет аскерлерининъ куньден куньге заферге якъынлашкъаны халкъта, бу сырада сюргюнлилерде де эйи дуйгъулар, ишанчлы уютлер догъура эди. Умумен халкъта бир котеринки дуйгъу укъом сюрмекте. Бу йыл, 1941 сенесинден сонъ мында биринджи кере 1 майыс байрамыны тантаналы откермеге мусааде эттилер. Биринджи майыс куню районнынъ меркезий къасабасында ерлешкен ишхане хызметчилери, мектеп балалары парадкъа давет этильди. Атта якъын колхозлардан да бир чокъ къадын-къызлар район меркезине кельдилер. Тантана къыска юрюшлерден сонъ

тез битти. Район партия комитетининъ секретары кенди нуткъыны «Бир къалмай, эр кес памукъ чѣлюне!» шиарынен битирди.

Тантанадан сонъ якъын колхозлардан кельген Сайде аптенинъ койдешлери оны ёкълап кельдилер. Бир йылдан берли бири-бирини сагъынган, корюшмек, сырдашмакыны арз эткен къадын-къызларнынъ Сайде аптенинъ азбарындаки бу корюшювлери бир джыйынга чевирильди.

Биринджи дакъикъалары олар бири-бирлеринден сой-соп тувганларыны сораштырдылар. Бу лафлар, къара хаберлер «Ах»-«вах»сыз кечмеді. Кими эвленди, кими эрге чыкъты. Кими трудармия адлы каторгадаки нишанлысыны тапты, кими аскердеки къоджасындан хабер ала бильди киби суаллер, хаберлер бир оба олды. Оларнынъ арасында «Янъы турмуш»тан кельген Нахие апте бу йыл январьда къапалган беш койдеш йигитлерден бирине 25 йыл лагерь джезасы, дертюне исе олюм джезасы берильгенини анъды. Бу ердеки койдешлер арасында Нахие аптенинъ сѣйлеген хабери судланган балаларны бильгенлерни тааджипте къалдырды. Олар бири-бири артындан бойле ботен доносларнен кой джемаатыны къыйраткъанларны лянетледилер. Бир къысымы «Бу насыл шей, бойле ботенлер озюмизден чыкъса керек. Бойле арам инсанларны арамыздан Алла озю алсын!» деп къаргъадылар. Бу ерде лафкъа чокъ къошулмаган Чомайнынъ Саниеси: «Олардан бирини якъында Алла озю алды» – деп Сеитметметнинъ даа бир афта эвельси хастаханеде ольгенини сѣйледі. Сание район хастаханесинде кичкене медсестра вазифесинде чалыша эді. О, Сеитметметнинъ олюсини хастахане аранына чыкъарып ташланганыны, мында кимсесизлернинъ джесетлері эки-учъ кунъ яткъан сонъ адетиндже район милициясына хабер бериле, деди, Бойле алларда милиция хадимлери аз муддетке къапалган махбюслерден дѣрт-беш адам кетирип бу олюлерни хастаханеден узакъ олмаган умумий мейданга комелер. Менимдже Сеитметмет де оларнынъ арасында кетти, – деди.

Сайде апте: – Алла эр кеске ляйыгыны бере, – деп бу лафны токътатты.

ЙИГИРМИ ЭКИ СЕНЕ СОНЪРА

Акъякый вакъиа

1944 сенеси 18 майыс. Юзьлернен аилелер ачыкъ чѣль ичинде демир ёл боюнда, ешилъ кыртышлыкъта серилип ятмакъталар. Оларнынъ бутюн барлыгъы янларындаки эки-учъ богъчадан ибарет. Булар чаресиз къартлар, балалы келинчеклер, яш кыызлар, мектеп чагъында, ондан да кичкене огълан ве кыыз балачыкълар. Бу, Сюрень демирёл станциясы этрафындаки кениш чѣллюк. Мында апрель айынынъ башларындан озъ вакътында олгъан къандырыджы ягъмурлар ве сыджакъ авалар богъдай экинлерини чагъына кетирген. Бу ерден Багъчасарай-Ялта таш ёлу кече. О Сюрень – Акъкъашыны отъкен сонъ, юксек дагълар арасында джюлпгъандай корюле. Акъкъатта ёл Бельбек вадиси бою созулып, та Яйлягъа котериле. Къаршыда, кок туман ичинде котерилип тургъан къарт Мангъуп къале, ондан кериде Бойка къаялары ве яйля.

Дженюп ельчиги акъшам тынчлыгъыны бозып Бельбекнинъ аэнкли шырылдысыны кетирмекте. Озеннинъ о тарафында инсан давушы чыкъмадан яткъан, эски татар кою – Къаралез. Мында бугунъ сабадан берли сагъылмагъан сыгъырлар магърашалар. Магърашувлар арасында копек давушлары да келе. Копеклер базы бирде кескин сеснен ябанджыларны абайлайлар. Бази бирде, тарсыкып улуйлар. Олар бугунъ саиплерини джойгъан къаралты копеклери.

Кунъ къонар-къонмаз къаранлыкъ чѣкти. Демир ёл джагъасында кунъ бою кетирип тѣкюльген гъарип инсанларны кыршавда басып, къоркъу сачып тургъан аскерлер къаранлыкъ чѣккен сайын теляшлана, адамларнынъ устуне серт-серт багъыралар. Атта бир

къач кере, арды-сыра төпеге бакъып олса керек, автоматлардан окъ узюльди. Узакътан ешилъ богъдай ызаны ичинден автомобиль ярыкълары корюнди. Чокъ кечмей арбийлернинъ алкъасындаки инсан сюрюсини ортагъа алып токътагъан машиналар фараларынен мейданны ярыкълатып токътадылар. Бу арада къапалы юк вагонларындан ибарет демир ёл эшелоны инсан сюрюсине янашып токътады. Эр бир вагондан бешер аскер тюшип инсанлары айван ташыгъан вагонларгъа минсетип башладылар. Вагонлар юксек, минмек ичюн басамагъы ёкъ, вагонгъа котерилип оламай тургъан чаресиз къартлар ве балалы къадынларны чекистлер къой киби котерип вагонларгъа тыкъа башладылар. Мындаки инъильти, агълав, козьашы ве къаргъышлар чекистлерни даа зияде ашыкътырса керек. Оларнынъ арекети баскъынларнынъ хырсызлыкъ малны къачырмагъа япкъан чапкъалавына бенъзей.

Бу къара язылы инсанларны вагонларгъа ныкътамакъ о къадар тез олды ки, арадан ярым саат кечмеден къыркъ вагондан ибарет эшелон энди Багъчасарай демир ёл станциясында эди. Эшелон Багъчасарай станциясына якъынлагъанда бираз явашлады. Бир къысым къартлар вагоннынъ демир къапулары арасында къалгъан аралыкътан бакъып: – Багъчасарай!, Ах, Багъчасарайым, Багъчасарайым! – деп къычырыштылар. Бу сёзлерни эшиткен агъач нарлардаки бала-чагъа, къысаякълылар тышарыдан тахта мыкълангъан пенджеречиклерден сонъки кере шеэрни коръмеге ынтылдылар. Та Суюрен станциясында озюни вагон боюнджа козь этиджи оларакъ таныштыргъан панти бурун чекист вагон къапуларыны сыкъ суретте япып бу ерге топлангъан къартларны къапыдан къувалады. Мыкълы пенджеренинъ тахталары арасындан бакъкъан кимселерге де тез ерлерине отурмаларыны эмир этти. Бу шиддетли эмирге наразылыкъ бильдирмеге ынтылгъан Къайбулла къарткъа, панти чекист:

– Багъчасарай вам больше не видать! – деди. Бу 1944 сене-си, 18 майыс акъшамы, саат 20 къарарлары эди. Багъчасарай кериде къалды. Къаранлыкъ кеттикче къоюрды. Локомотив де

озь сурьатыны арттыра берди. Даа беш сааттен кърар эшелон Чонгъар копюринден кечти. Артыкъ бу дакъикъадан башлап айван вагонларында юкъусырап бурулып къалгъан инсанлар энди ватандан махрум эдилер. Бу дешетли вакъиалардан бу якъ чокъ вакъытлар ве вакъиалар олып кечти. Пек чокъ инсанлар аяттан кетти. Кимлердир ляйкъ олмагъан салтанат ичинде, эджелинен, кимлер исе оларнынъ шеринден, ляйкъсыз хорлыкъ ичинде, асретте, эджельсиз дюньядан кечтилер. О фаджиалы куньлерден бу якъ арадан 22 йыл отти.

* * *

Бугунь 1966 сенесининъ 18 август куню, Самаркъанд – Симферополь авиарейсинен келип тюшкенимизге даа эки саат олмады. Биз энди Хансарай азбарындамыз.

Август – Къырымнынъ энъ сыджакъ айларындан олса керек. Бизим турист автобусымыз Багъчасарай музей сарайына келип токътагъанда даа саат докъуздан кечмеген эди. Лякин ешилъ къырлардан даа шимди котерильген кунешнинъ беяз мермер къаяларгъа тѳкюлип шавлеси козь къамаштыра эди.

Группа башлыгъы эр биримизни бирер-бирер, санки бир баладай тенбиелеп: «Таркъап кетменъ, ялварам, озюньизни къыдыртманъ», деди. Лякин Николай Алексеевич бу сѳзлерни айтып битиргендже онынъ янында группадаки 48 адамдан беш нефер де къалмагъан эди.

Хансарай азбарында халкъ сюрюси бир байрам тантанасыны анъдыра эди. Бир чокъ асылардан берли яп-яш тургъан кестане ве чинар тереклерининъ бенъсиз салкъыны, олардан юксек котерилип тургъан минарелернинъ терен сырлы орьнеклери, чешмелерден акъкъан сувларнынъ шырылдысы, ешилликке комяльген дюрбелернинъ сувукъ сускъунлыгъы, насылдыр бир джоштуруджы тесирнен: «эй, ёлджу чап, ашыкъ, коръ ве фикир эт», дегендай рухландыра эдилер.

Эм акъикъатта да, мында эр бир таш, эр бир терек ве эр бир

чѣп тарихнынъ насылдыр бир айтылмай кельген сырларыны айтмагъа чагъыргъандай корюнелер.

Биз уджсыз – буджакъсыз адам сюрюси ичинден бу аджайип сарайны тыштан алель -аджеле сейир эттик. Сонъра багъчанынъ о бир башында 5-6 басамакъ таш мердивенлернен кыргъа тыр-маштыкъ, мында, кичкене тюземликте, ватан дженкининъ энъ аль этиджи кунълеринде къачмакъта олгъан гъарез душманнынъ сонъки кършунларындан къараманджа эляк олгъан курешчилернинъ къардаш мезарлыгъы бар. Бу къабирлернинъ башташлары кене аскер низамында саф-саф, кене аскердже темиз ве саде, аз сѣзли олып кельген кеткенлерде буюк бир тезссурат къалдыра эдилер.

Биз, туристлер – «эпсини корейим, эпсини билейим», деген бир ачкозълукнен башташларнынъ языларыны окъуй, вакъианы хатырлай ве илери атыла эдик.

Къардаш мезарлыгъынынъ баты тѣрюнде ишгъальджилерге къаршы курешлерде эляк олгъан къараманларнынъ шерефине тикленильген эйкельге кельдик. Эйкельде алман баскъынларына юкъуда эм къымыш бермеген партизанлардан къараманджа эляк олгъан кимселернинъ адлары анъыла эди. Бу ерде биз бир къартийни расткетирдик. О, яшы етмиштен кечкен олса да, бакъышы ве арекети даа чокъ тири олып, бир къолунда къопкъа ве мешребе, дигеринде исе даа шимди къопарылгъан чечеклерден бир десте тутып, козюни алмай бизге бакъа, бизни козьнен кездире эди. Биз эйкельнинъ мермер тахтасы устюндеки языларны окъур экенмиз, къартий озюндже бизим юзюмизде нелердир окъуй эди.

Бираз даа джылышкъан сонъ бизнен козьме-козь келип къалгъан къартий муляйим бир тавурнен темиз кырымтатарджа:

– Балаларым, мен корем сиз догъма Къырымдансыз. Лякин сиз адлары бу мермерде оюлгъан джесюр семетдешлеринъизни ич бирини бильмесенъиз керек. Мына бу Къарамановлар – акъикъатта олюмден къоркъмагъан, ватаныны джанындан азиз корьген батырлар эди. Мен оларнынъ алидженап рухуна урьметимден омюримнинъ сонъки йылларынынъ эр кунюни

мында, оларнынъ этрафында кечирем. Олар меним ичюн аля бу кунъ сагълар, мен оларнынъ арасында юрем, оларнен даима сёйлешип турам, деди.

Къартыйнинъ давушы кучьсизленди, козьлери мугъайды. Онынъ яшлы козьлери алдындан унутылмаз кечмишининъ агъыр кунълеринден ким биле къайсы бир фаджиалы вакъиалар бир кинолентасыдай отьмекте эди. Бизим этрафымызны бу къыскъа вакъыт ичинде энди онларнен, бизге ошап «нени корьсем, нени эшитсем экен», дегенлерден бир алкъа сарып алгъан, меракънен сусып динълеп тура эдилер.

Къартый бу сускъунлыкъ ичинде ыркъасынынъ джебини къармалап бир джеп дефтерчигини чыкъарды, онынъ ичинден энди сараргъан бир къач фоторесимлерни алды ве дефтерчигини кене къайтарып джебине салгъан сонъ, бизге эки фоторесимни узатып:

– Мен бу аджайип шеэрде алты яшымдан берли яшайым. Узун омюрум бою Акъ Тааля мени чокътан чокъ тарихий вакъиаларгъа джанлы шаат этип къалдырды. Иште мен о вакъиалар акъкъында бильгенлеримни сувукъ топракъкъа алып кетмек дегиль де, озюмнинъ джанлы ватандашларыма сёйлемек истейим. Мен чокътан бойле бир расткелишни арз эте эдим», – деди. Сонъра сёзюни девам этип:

– Иште меним сонъки йигирми учъ йыл ичинде энъ бахытлы кунюм бугунъ олмалыдыр. Мен, сиз татар балачыкъларынынъ, яни севимли ватандашларымнынъ джанлы давушыны сифте эшитем, – деди. Бизим ичюн бу расткелишининъ тарихий эмиетинден гъайры даа шусы меракълы эди ки, бу рус къартанайчыгъы субетнинъ башындан берли фахъат бизим тилимизде сёйлене ве эр бир джумлеси темиз, грамматикаджа догъру, чет сёзлер къошмадан аджайип янъгъырай эди. Къартый бизге узаткъан фотолардан бир 28-30 яшында адам арбий кийимде къарап тургъан Къараманов Къарахан эди. О, 1937 сенеси арбий хызметини битирип кельген сонъ Симферопольде «Осовиахим» идаресининъ башлыгъы олып тайин этиле. О, джурьятлы ёлбашчы олып къыскъа вакъыт

ичин-де «Осовиахим» клубларында чокъ яхшы кадрлар азырлай. Бу къадрлар Совет армиясы сафларында Къарамановнынъ озю киби къанлы душманнен къымышсыз курешмекте эдилер.

Ярым ада алман арбийлерининъ аягы астында олгъан-да Къараманов Совет Арбий Команданлыкънынъ авалесинен Къырымда муим сиясий вазифелерни беджерди. Оны учакъ иле Къырым дагъларына ташлай, мында керек малюматларны топлап, тегишли косътеришлерни берген сонъ текрар учакънен Краснодардан келип ала эдилер. Бу тарзда Къараманов дефаларджа келип, керек малюматларны топлап ала, мындакилерине косътеришлер берип къайта эди. Иште, 1944 сенеси январь 18-де бойле муим авалелерден бирини иджра эткен вакъытта, Ангора янында алман къаракъларынынъ къамачавына къалгъаныны дуйгъан учъ аркъадашынен бирге алманларнынъ сайы ве сийаджа устюнлигине бакъмадан, батырларджа къаршы турдылар. Бир чокъ алман аскерлерини къырып бу урушта къолгъа тюшмей эляк олдылар. Рефикъа – къызлыкъ сой ады – Мустафаева Къараханнынъ омюр аркъадашы эди. О, Симферополь фармацевт техникумыны битирген сонъ, акъайгъа чыкып дженк башлагъан йылы энди 2 баласы олса да, оны чокъ кимселер даа бойдакъ беллей эдилер. О, Багъчасарайда, Ленин сокъагында аптекада ишледи. Иши ве озюнинъ шырныкълыгы иле бу шеэрдекилернинъ сайгы – севгисини къазанды.

Рефикъа Къараханнынъ къыз къардашы – Тамиланен бирге гизли группада иштирак этип партизанларнен багъ тута, халкъ арасында буюк топракътан алынган листовка ве «Къызыл Къырым» газетасыны таркъата эдилер. Мен бу къорантанен бир азбарда яшап оларны озъ баламдай сайып-севе, онынъ киби озюм де оларнынъ сайгы-уръметини коре эдим. Акъшамлары мына шу къырлардан партизанлар тюше, чокътан-чокъ листовка ве газета алып келе ве озълерине керек муим хаберлерни алып кете эдилер.

Куньлернинъ биринде азбаргъа немсе аскер формасына

кийинген, къолтугына ненидир къыскъан бир яш келип кирди. Биз Тамила, Рефикъа ве мен оларнынъ софачыгында отура эдик. Мен бирден сакъынып къолумдаки листовканы сакъламагъа атылдым. Рефикъа кулимсиреп:

– Къоркъманъ бу бизим Шукрий, деп оны къаршылап турды ве онынъ къолундаки бокъчаны алып ачты. О батарея токунен ишлеген радиоприемник эди. Шукрий /фамилиясыны бильмейим, озю Коккозь коюнден эди, чокъ токъталмадан «Къызыл Къырым» газетасынынъ тазе номерлерини къалдырды. Даа насылдыр хаберлер айткъан сонъ, чайгъа да токътамай, Рефикъадан нелердир алып чыккып кетти.

Приёмникни бабалары озю мукъайт-мукъайт магъазларнынъ арттаки одасына ерлештирди. Рефикъа акъшамлары озь этрафындакилерни топлай, Москва ве Краснодардан динълей эдилер. Оларнынъ вазифеси керекли муим хаберлерни халкъкъа етиштирмек эди.

Алман баскъынджылары кунълернинъ биринде, насылдыр бир облава вакътында Тамиланы къолгъа тюшюрелер, онынъ устюнден бир чокъ листовка ве «Къызыл Къырым» газетасынынъ нухалары чыкъа. Оны алман гестапосы Эски Юрткъа алып барып Аджи Абдураманнынъ сарайларында эки сутка туткъан сонъ, газета ве листовкаларны къайдан алынъганы, группасында даа кимлер барлыгыны, не къадар хорлап, азаплап, зорласалар да айттыралмай, атта анълагъанымызгъа коре эв адресини биле айтмай. Заваллы Тамиланынъ джесетини къой, эчки бакъкъан балалар урум мезарлыгъы артындаки дереден танылмаз бир алда тапкъан сонъ сес-солукъ чыкъармай бабаларына келип айттылар. Бабасы да о вакъытта татарлар арасында «эфенди» лагъабынен алманлардан яшырылгъан ехудий экиминен бирге барып, чулларгъа сарып гедженен алып кельдилер.

О гъарипчикнинъ эльге тюшкен кунюнден бутюн маалле матем тута, къара кийип юре, татарлар атта бир-биринен къычырып лаф этмез эдилер. Не къадар янып куйселер де, ичини тышкъа

бильдирмей юрдилер. О къадар сакътлыкъ ве чыдамлыкъ керек эди ки, атта бу сокъакъларда гедже – кунъдюз авланып тургъан немсе сакъчыларындан гизли дженазе алып кетмек керек олды, – деп, къартий козьлерини башындаки къыйыкънынъ уджунен сильген сонъ, девам этип:

– Шу агъыр кунълер къыяметтен бетер эди, – деди. Биз онынъ янында джансыз бир сускъунлыкънен башымыз тѣбен тура эдик.

Саат 12-ден отъкен, музейни корип чыкъмакъ ичюн планлаштыргъан вакъыт энди чокътан кечип кетти. Бизлер исе эки ниетнинъ пешинден фикир ёра эдик: бириси не япмалы да къартийнинъ бу фаджиалы хатыраларыны сонъуна къадар динълемели? Дигери исе, группа башлыгъы Николай Алексеевичнинъ тенбиелери...

Эм даа Акъяр... Панорама... Диарама... Булар эписи акъшамгъа къадар айланып чыкъыладжакъ эди. Биз къартанайгъа: «Вакъытымыз битти, лякин сизнинъ икяенъизни динълемеге истегимизнинъ къарары ёкъ, не япмалы?», – дедик. О, бираз джылмайып:

– Балаларым, меним икяемнинъ сонъу ёкъ. Мана бакъынъ бу чалбаш шеэрчикни ким биле къач бинъ йыллыкъ тарихы бар. О тарихта къуванч бир олса, фаджиа бинъ. Хусусан онынъ ахырки асырлары, факъат фаджиа ве козь яшы. Мен вакъыт-вакъыт тепе устюне чыкъам -этрафкъа бакъам ве яхшы бир агълап тоям, гонълюмдеки ынджынув тююми бираз йымшай. Сонъ мына шу къопкъа-чыкъны алам, бир топ гуль джыям, оларнен яваш-яваш Рефикъама келем. Кунъ бою мында оларнен лаф этип юрем, – деп козьлерини сюртти. Биз фысырдынен озъара фикирлешкен сонъ:

– Сизни бир даа не вакъыт ве къайда коре билемиз? – дедик.. Къартий бир кереден:

– Факъат бу ерде! – деди. Мен джеп дефтерчигимни чыкъарып:

– Анай, бизде бир аталар сёзю бар, «Он адамны таныгъан дже, бир адамнынъ адыны биль», -дегенлер, дедим. Къартанай бир токътавсыз:

– Меним сой адым Абдалимова Татьяна Андреевна, эвчигим

Куньдогъуш сокъагъы 5-джи номерде. Эгер эринмей о къыргъа котерильсенъиз сиз меним энъ джандан азиз мусафирлерим олурсынъыз. Мен сизге бу гъарип татар халкъынынъ кечмишинден чокътан чокъ вакъиалар айтыр ве ресимлер де косътерирум, – деди. Къартийнинъ бу буюк ишандырувы ве мусафирперверлиги эльбетте урьметке ляйыкъ эди. Бу ерде даа бир меракълы суаль догъды. Бу – «Не ичюн Абдалимова?» суали эди. Лякин бойле бир суаль бермек бу арада сыра дегиль эди. Биз Акъярдан къайткъанда текрар корюшмеге сёз бердик.

* * *

Биз Акъярдан чыкъкъанда кунеш бугуньки сонъки нурларыны Баты лимангъа тёке эди. Автобуста эр кес озь тезссуратларны буюк бир эйеджанле сёйлей, хошлана эдилер. Эм акъикъатен де бу шеэрнинъ къыскъа тарихында окъуп хатырламагъа, бу кунюни исе корип, фикир этмеге ляйыкъ шейлернинъ ады бар, эсабы ёкъ эди. Озь къыскъа тарихында 1854-1856 сенелери он бир айлыкъ душман алкъасындаки къараманлыкълары, 1905 сенеси биринджи рус революциясынынъ фаджиалы акъибетлери, 1917-1920 сенелери Советлер акимieti дие исьянлар, боранлар махкемесиз къатиллер бу шеэрде, бу шеэрнен, Севастополь намынен багълыдыр. Мына бу чокъ эски заманлардан Акъяр намыны ташыгъан бу къасабагъа онынъ беяз чубар къаяларыны ювып яткъан ешилъ далгъаларгъа кимлернинъ козю тюшмеди.

Акъяр акъикъатта да чин къараман шеэрдир. Бу акъта дегиль онынъ язувлы тарихы, яки бу къараманлыкъларнынъ шеревине тикильген адсыз-эсапсыз эйкель ве абиделери, панорама ве диарамасы, онынъ куньден-кунь артмакъта, ярашмакъта олгъан булутларгъа еткен къурулуш юк кранлары, юксек къоджаман биналары, кениш узун сокъакълары, ярашыкълы раатлыкъ багълары, ялы бульварлары, темизлиги ве тертиби эписи бирден бу шеэрнинъ, атта келеджектеки къараманлыкъларгъа да къудретини косътерип туралар.

Экинджи дюнья дженки куньлеринде Акъяр шеэри тарихта мисли корюльмеген джесаретинен намлыдыр. Онынъ эр бир ташы, туласы, эр бир къарыш топрагы ичюн къараманджа курешип бу къаленинъ тарихына энъ парлакъ сатырларны озъ къанынен язгъанлар арасында къырымтатар халкъынынъ да: Аметхан Султан, Сеитнафе Сеитвелиев, Асан Эмиров, Шефикъа Абибулаева, Исмаил Языджиов, Месфер Ислямов, Амет Пенирджи, Фатма Ташчы, Сеитумер Эмин, Амет Абдураманов, Хатидже Ислямова киби бир чокъ огул ве къызлары бар. Биз бу фикирлерни озъ арамыз текрарлап эйеджанлангъанда автобус кягъытдай тегиз, зифт ёлнен Топ-Атан йылгъадан чыккып метинли Инкерман къырларына котерильгенде бизим козюмиз алдында даа Акъяр, тилимизде исе факъат Акъяр акъкъында лафлар кете эди.

Чокъ кечмей Мангъуп-Къале устюнде пейда олгъан булутчыкълар биз Дуван-койге энъишлегенде памукъ юкю керванлардай Сюрень чёллери устюнден отип башладылар. Энди бизим автобуснынъ пенджерелеринден юзюмизни сыйагъан ельчик чечек, шалфей ве чешит чёл отларынынъ къокъуларынен бирге Къырым яз ягъмурыны да шыпыра эди.

Биз Багъчасарайгъа келип киргенде къаяларны ювып кельген ягъмур сувлары сокъакъларны йыртып Чурюк-Сувгъа тёкюле эди. Ягъмурдан сонъ чокъ кечмей ачылып даа муляйимлешкен Къырым авасы бутюн ёргъунлыкъны унуттырды. Биз тувгъан шеэрчигимизнинъ тар аралыкълары бою этрафкъа козь ташлай, таныш эв азбарларынынъ саиплеринден бильгенлеримизни хатырлай ве илери ашыкъа эдик. Лякин не къадар унутмакъ истесенъ де, черик асырдан берли ясакъ этильген тувгъан шеэримизнинъ сокъакъларында юрьгенде онынъ бугуныки джазибеси дегиль де, балалыкътан къалгъан теэссуратлары юрекни къозгъай эли. Бельки де бу ясакълар меним киби чокъларына бу ташлы байырларны, от-оленсиз къаяларны эки араба расткельгенде кечалмайджакъ сокъакъларны сынъырсыз севмеге эсас себептир. Я акимлер буны анълаймы? Табийй, ёкъ. Биз эр шейден эвель къартийнен текрар

корюшмеге ашыкъамыз. Куньдогъуш сокъагъы Савушкъан къыр-
гъа къаршы олып бир тарафы сыранен эски татар эвлери, дигер
тарафы исе ачыкъ, ешилъ орытюли къыр. Биз таш къалдырым
бою келеяткъанда, Татьяна Андреевна эви алдындаки тёпечик
устюнде, ешилликте отура ве козюни алмай ёлгъа къарай эди.
О, бизни узакътан таныгъан олса керек, турды ве бизге тараф
юрп башлады. Биз энди чокътан танышлар, якъын билишлердай
корюштик. Селямлашкъан сонъ:

– Мен сизни ягъмур токътагъандан берли бакъам, кунь са-
лынгъан сайын сизден умюдимни кесе, умюдим эксильген сайын
эфкъарым арта эди, – деп, девам этерек:

– Екъса сёзюмден бир хусур таптылармы дей, озъ-озюни
ёкълай, илк корюшювимизни ве субетлеримизни хатырлап тура
эдим, – деди.

Акъикъатта Татьяна Андреевна эр кунькидай бугуньки кунюни
де, саат бешке къадар Хансарай азбарында, къардаш мезарлыкъ-
та къабирлер арасында кечирген, факъат ягъмур башлагъан сонъ
ягъдыра-ягъдыра эвине къайткъаныны, кене чыдамай тёпечик
устюне чыкъып, козьлери ёлда бизни беклегенини сёйледи. Биз
оны чин юректен алгъышлап:

– Ёкъ, не демек олсун, биз сизге сёз берип ишандырдыкъ, татар-
ларда: «Йигитнинъ вадеси таштан къаттыдыр» дейлер. Лякин биз
Акъярда бираз арткъач эглендик деп, Акъяр теэссурадлары сёйле-
меге тутундыкъ. Татьяна Андреевна бир кереден кулюмсиреп:

– Балалар, сененинъ ачлыгъында эки йыл анда чалыштым,
О вакъытлар Акъярнынъ ярысы татарлыкъ эди. Анда: 7-нджи ба-
тарейа ёлунда, Эскадрон казармалары этрафында татар маалле-
лери бар эди. Яры Акъяр «Рудольфа» адынен татарлар яшагъан
мааллелер эди. Керчек, Рудольфта чокъусы къазан татарлары
эдилер. Лякин олар пек диндар олып, къырымтатар адетлерини
кутер эдилер. Шимди Акъярнынъ залиси он кере артты. Сибирь,
Сахалин, Мурманск, Чукотка пенсионерлери эписи Акъяргъа
келип толыштылар.

Биз лаф эте-ете кичкене ёл къапыдан этрафы чешит шекиль-де ташларнен тертипсиз къоралангъан азбарчыкъкъа кирдик. Меним азбар къоралангъан ташларгъа козюм тюшкенини фаркълагъан Татьяна Андреевна:

– Мен мында отургъаным, энди докъуз йыл, звельки эвим Менъгли Герай сокъагъында эди. Бир кучъю ягъмурлардан сонъ онынъ бир дивары ярылды, тёпеси акъа эди, чёкти. Къоркъунчлы олгъан сонъ бир йыл анда-мында, таныш билишлерде яшадым. Сонъра шеэр советине Свищев деген бир инсаниетли адам реис олды. О, мени бу эвге ерлештирди. Эв-элял, татар эви. Азбарнынъ тахтадан гузель къорасы олгъан, татарлардан сонъ мында Брянщинадан кельген бир милиционер аилесинен бирге яшагъан, азбарнынъ тахта чардиварыны къыш бою одун ерине якъкъан. Сонъра мына бу кунъбаты тарафтаки Савускъан мезарлыгъыны дагъыткъанда, о милиционер алкашларны кетирип мезар ташларындан бу таш къораны къалаткъан. 1955– 1960 сенелеринден берли мында ёлу тюшкен татарлар эски мезарлыкъ ерини долана, озъ кимселерининъ къабирлерини арай сонъра бу сокъакъ бою азбар къалавларындаки ташлар арасындан язылы нарчалардан сорап алып кельгенлер чокъ олды, – деди къартий. Мында энди емиш берип башлагъан армут, алма, эрик ве мушмулла теречиклери арасында: бибер, помидор, хияр, джаяв бакъла киби эр къайсындан бир къач тюптен дегендай сачылгъан эди. Лякин азбарнынъ чокъ къысымы оджакъ-оджакъ къаранфиль, къадифе, шангирей, акъшамсефа, фесильген, георгина, еръане, чивачечек киби бир чокъ чешит-чсшит чечеклернен толдырылгъан. Хусусан ёл-къапудан башлап, азбарнынъ юкъары кошесинде, юзюм ас-масынынъ ешиллигине бурюнген кичкене эвчикнинъ къапусына баргъандже. сокъакънынъ эки тарафындаки гуллернинъ эр бир тюпю бир гульдестени анъдыра эди. Буларнынъ эписи даа бир саат эвель отъкен ягъмурдан сонъ даа тазерип дженюп кунешининъ муляйим, экинди нурлары астында гузель бир манзараны асыл эте ве аджайип Къырым авасына озъ амбер къокъуларыны

къоша эдилер. Биз бойле аджайип левханы сейир этип зевкълан-
нып юрер экен, кунь къонды, этрафны кольге басып башлады.

Татьяна Андреевна бизни эвге давет этти. Биз кичкене джам
софачыкъкъа кирип къонакъбайнынъ теклифинен энди баягъы
ипрангъан, лякин темиз диванчыкъа отурдыкъ. Къартыйимиз
исе бизни озь азбар емишлеринен сыйламакъ истеп ашыкъып-
абдырап софра такъыштыра эди.

Биз эр шейден звель битмей къалгъан икяенинъ девамыны
эшитмек истей эдик. Татьяна Андреевнагъа тедарикни ташлап,
бизнен отурмакъны теклиф эттик. О, буюк бир тарелканен алма,
эрик, юзюм алып кельди: «Мен балалыкътан татарлар арасында
яшап, оларнынъ бир чокъ аджайип адетлерини огрендим. Къы-
рымтатарлар мусафирни бош отуртмай, аштан звель де, аштан
сонъ да энъ мутебер бир шейлернен сыйлап туралар», деп озю
де столынынъ о бир тарафындан къаршымызгъа кечип отурды.

О: «Тамила къолгъа тюшкен куньден бу якъ, – деп башла-
ды. – Рефикъанынъ иши пек агъырлашты. Бир тарафтан, кеткен
сайын куреш кескинлише, иш къыйынлаша, дигер тарафтан исе
гизли тешкилятнынъ изине тюшкен душман мына-мына келип
басар деген къоркъу арта эди. Лякин джемаатымыз чокъ яхшы
эди, – деп къартый токъталды, башыны эгип бираз ойланып турды.
Бир тынычтан сонъ котерилип: – Сальге. Урие, Себия-Шерфе,
Мустафа Ташчы... Ёкъ, вакъиадан бу якъ йигирми дёрт йыл отти,
фарыгъанымны да дуям, хатырлап оламайым, лякин сиз кене де
олса мени догъру анъланъ булар йигирмиден зияде яш-явкъаны
къаплап алгъан къызларымыз, олар учъ-дёрт группагъа болюнип
къатты куреш алып бардылар. Джемаатымыз да пек дост ве
муаббет олып, эр кеснинъ нефрети ишгъальджилерге къаршы
тикильген эди. Тамам шу куньлерде Шукрий даа бир Бедрий деген
яшнен кельдилер. Акъшамдан сонъ саат онларгъа къадар пек
джиддий лафлар олды. Мешфереде эсас меселе партизанларгъа
маддий ярдымдан гъайры ачыкъ суретте силялы къол туткъан-
лары ичюн: Эки Озенбаш, Стиля, Къувуш, Лака, Къош-Дегирмен

ве даа бир чокъ койлерни якъылгъаны. Андаки мал ве джан гъайыплары акъкъында эди. Дагъдан кельген косътеришлерге коре алманларнынъ къабаатсыз халкъкъа къаршы япкъан бу джинаетлери халкъ арасында оларгъа къаршы нефретни арттырмакъ ичюн файдаланылмакъ керек, дениле эди. Бу акъта кениш тешвикъат алып бармакъ тевсие этиле эди. Ойле де олды. Яш къызлар, келинчеклер услюпсиз корюнмек ичюн эски, чул-чубур кийип, шарикоподшипниклерден япылгъан арабачыкъларгъа екилип, арпа-курпеге урба, аякъкъап денъишмек манасынен чёлъ койлерине чыкътылар. Афталарнен джаяв-джалпы Къырымны айланып кельдилер. Янгъынлардан сонъра алманларгъа къаршы нефрет факъат бир дагъ районларында дегиль, бутюн Къырым боюнджа артты.»

– Сиз окъумыш инсанларсыз, къырымтатарнынъ тарихыны бильсенъиз керек. Бу бир вакъытлар озюнинъ уджсыз-буджакъсыз топракълары олгъан озъ девлети ве падишасы олгъан бир халкъ, о джесюр, кенди фикири, кенди кини ве гъуруры олгъан бир миллет. Къырымтатарлары ичюн ягъмаджы-ятлар къайдан кельгенининъ фаркъы ёкъ, сырттанмы кельди, кунъбатыданмы, олар эписи бир таламакъ ичюн кельген ишгъальджилер. Дюнъя, дюнъя олгъанындан берли Къырымгъа чокъ ишгъальджилернинъ козю тюшти. Анги бир девирде олмасын татарлар оларны факъат урдылар. Бу озъ кулюни озю къарыштырмакъ истеген бир халкъ эди.

Алманлар Къырымдан тышта не япты биз тамамыле хабардар дегильмиз. Эшиткенимизни билемиз. Амма Къырымда, бу этрафта чокъ джанаварлыкъ яптылар. Бунъа мен озюм икъарарым. Джанлы шаатым. Ерли халкъ анъында озюне нефрет арткъаныны сезген алманлар эвлерге провокаторлар ёллап актив курешчилерни беян эте, гедже исе гестапо алып кетип къатиль эте эди. 1943 сенесининъ кузюнден башлап бу бир система олды, юзьлернен оджаларымыз, къадын-къыз, гузель инсанларымыз бойле ёкъ этильди.

Мына шу кунълерде Бельбек бою койлерине гестапо эр

бири эки-учь адамдан ибарет эки-учь группа провокаторларны йиберди. Олар халкъынынъ фикирини бильмек ичюн озьлерини яландан партизанларнынъ векили косьтердилер. Бу сёзлерге инанып оларгъа гоньюллерини ачкъан, алманларгъа нефретини бильдирген кимселерден эр койден учь-беш адамны гедже гестапо алып, эльден аякътан ёкъ эттилер. Бойле провокаторларгъа озьлерининъ чин къальбини ачкъан, Ашагъы Фотисаладан: Эдем оджа, матрос Абдулмеин, Юкъары Фотисаладан: эки оглу ве киеви Советлер Армиясы сафларында олгъан Ниметулла къартны ве келини Сайдени, Албат коюнден Нафе ве Мамут дегенлерни, Гъавр коюнден: Пельван ве башкъаларны, Сюрень, Отарчыкъ, Къарлы койлеринден даа бир чокъларыны алман джеллятлары бир геджеде алып кетип ёкъ эттилер.

Гизли тешкилятнынъ энъ муим ишлеринден бири тез вакъытта бу адамлар гестапонынъ нередеки зинданында олгъанларыны, провокаторлар къайдан, кимлер олгъаныны бильмек, тавдакилерине бильдирмек ве оларны къуртармакъ ичюн бирликте аракетке азырланмакъ керек эди.

Къартымыз Бедрийнен Шукрийни озгъарып кетти. Рефикъа чокъ вакъыт озь озюнен лаф эткендай чырайлары деньише, юмругъыны сыкъып кимгедир къолуны саллап эв бою юре ве тарсыкъып озь озюни ашай эди.

Манъа онъа суаль бермеге аджет ёкъ эди. Мен онынъ юрегининъ теляшына коре, себебини де пек яхшы биле эдим. Бу девирде Рефикъанынъ дердине бир иляджы олса, о да – алман баскъынджыларынынъ тез-тез тар-мар олмасы эди.

Мен кене Рефикъанынъ бу къадар тарсыкъкъаныны корьгенде сабыр эталмай, онынъ къаршысына барып: «Сабыр эт къызым, татарнынъ «Сабыр эткен, мурадына еткен», деген аталар сёзю бар, деп гоньлюни аладжакъ олсам о манъа Татьяна Андреевна бу аталар сёзю амма, о энди эски, бугуньки шараиткъа уймай – деди.

«Биз сабыр этемиз, олар исе бизни копек ерине корьмей. ольдюре, ёкъ эте, къыралар, Коресизми, энди гунасыз, темиз

юрекли, халкъына, ватанына садыкъ къалгъанлары ичюн адий койлюлер арасындан да сайлап, алып ата башладылар. Бойле кетсе биз озь юртумызда халкъ оларакъ я къаладжакъмыз, я ёкъ. Сиз анълайсызмы, насыл бир вазиет асыл олды, халкъ, бутюн халкъ бинъде, он бинъде бир расткельген сатлыкъ унсурларны эсапкъа олмасакъ, эр кес бир олып баскъынджыларны богъмагъа азырлар. Факъат бу халкъны даа азбучукъ азырлап онъа ёлбашчылыкъ этмек керек, бутюн иш шимди мына онынъ устюнде. Эгер оккупациянынъ биринджи кунълеринде эки адам бири-бирине сырыны айталмай юрген олса, энди халкъ немселерге нефретини ачыкъ – ачыкъкъа айта, сиясыз олса да къолуны котере, асылмакътан, къуршунланмакътан да сакъынмай», – деди.

Бу арада бабай кирип кельды, о Бедринен Шукрийни аман-эсен ёлландырып, алып кельген бир къысым листовка ве газеталарыны Ашиков Меметке къалдыргъаныны сёйлеп чыкъып кетти. Рефикъа исе девам этип: «Багъчасарай демирёл станциясында алманларнынъ арбий эшьясы ве атарлыкъ толу амбарыны якъылмасы, Качи копюринде демир ёл рельсини сёкюльмеси, Албат районында алман комендантынынъ умютсизден ольдюрюльмеси, «Кордон» ёлунда Коклуз койлюлери тарафындан румын офицерининъ къырсызланып партизанларгъа тири берильмеси, Гулюмбей адиселери ве Мангуш фаджиалары бунъа ошагъан эр кунъки янъы – янъы вакъиалар кърымтатар халкъынынъ индемез нефретнен ачыкъ курешке отъкенининъ аляметлери. Меним халкъым да бутюн Авропа халкъынынъ умумий ишине озь иссесини къошмакъта олгъаныдыр бельки. Бунъа ёлбашчылыкъ керек, эр шейден муим шей тешкилятлы арекет – факъат тешкилятлы арекет Къырымнынъ азатлыкъ саатини якъынлаштырыр, акъсыз къурбанларнынъ сайысыны эксильтир, фронткъа Совет Армиясына амелий ярдым олур», – деди. Мына бу ерде о бир тыныш токъталды, бугуныкидай сымасы козюмнинъ огюнде. Бираз даа джиддийлешип динъленип къалды. Биз бирге-бир олгъан сонъ, онынъ чин инсан олгъаныны бильгеним ичюн, джесарет этип: «Я

балам, советлер деймиз, олар бу халкъкъа не кетиреджек, сен яшсынъ, бильмейсинъ.

1917-ден бу якъ къырымтатарына советлер нелер косътерме-ди. 1921-22 сенелернинъ ачлыгъы, 1933-34 сенелернинъ ачлыгъы булар эписи меним козюм алдында олып кечти. Бу сенелерде шеэр сокъакълары адым сайын ачтан олюп къалгъан гагар джесетлери эди. 1928-1938 сенелери ГПУ. НКВД алып кетип аткъан молла, оджа, айдынларнынъ не этмиши бар эди беллейсинъ. Балам сен яш эдинъ, бильмейсинъ, я джандан севген бабачыгъынъ не къабаат ишлеген эди? Насыл бир этмиши ичюн НКВД алып кетип соравсыз, махкемесиз къуршунлады. Онынъ ичюн дейим, советлер къырымтатарына, умумен бу халкъкъа не кетиреджек?», -дедим. Рефикъа бир сание де тюшюнип отурмады. Юзюнде шекленюв алямети де, пейда олмады. Онынъ гуръ кирпичлери арасындан манъа тикильген дюльбер сюрюме козьлери, аджайип тартылгъан къара къашлары, хусусан дагълы татарларына аит юз череси бугунъ де козюмнинъ алдында. О бираз джылмайып:

– Татьяна Андреевна, билесизми, Сиз хатырлагъан девир, о башкъа девир эди. Советлернинъ ички ве тышкъы душманлары баш котерген девир эди. Девлетнинъ башкъа чареси ёкъ эди. Огюни алып хавфлы кимселерден къуртулмакъ керек олды. О девир отти. Шимди советлер бутюнлей башкъа олдылар. Мына корерсиз. Мен эминим. Сиз меним бу сёзлеримни хатырларсыз. Чокъ къалмады», – деди. Рефикъамнынъ бу сёзлеринден сонъ биз экимиз бири-биримизге бакъып сусып къалдыкъ. Мен онынъ бу къадар эминлигине бир шей деп оламай, яры давушнен: «Алла берсин, шай олсын. Амма ат тюкюни ташлай къуюны ташламай», -дедим. Рефикъа котеринки бир тавурнен:

– Татьяна Андреевна, Сиз билесизми, инсан ичюн ватаныны азат, халкъыны сербест, мусавий акълы коръмек не къадар бахт, мына меним истегим факъат – бу», – деди. Ве айланып дивардаки саатке бакъты. Мен онынъ саатке не ичюн бакъкъаныны ве энди радио динълемек ичюн магъазгъа тюшеджегини биле эдим. Мен

еримден турып, сагълыкълашып чыкътым. Рефикъа мени озгъарып артымдан ёлкъапычыкъны япты».

«Бу корюшювден сонъ арадан бир къач кунълер отти, лякин мен элим тийип Рефикъама кирамадым.

– Кунълернинъ биринде, не хызметнен эди шимди акъылымда ёкъ, Рефикъанынъ къайнанасы манъа кельди. Онъа асыл къайна-на демек де тюшмей, чюнки о эвель-эвельден бизим татарларда адет олып кельгени киби, келини Рефикъаны озъ баласыдай коре, онынъ артындан козьден къарасыны джоймай «къызым», деп юре эди. Мен ондан Рефикъа чешит чул-чубур, кийимлер алып ашав шейлерине денъишмек макъсадынен, даа бир къысаякълынен Акъмесджиттен отип чель тараф койлерине кеткенини анъладым. Шубесиз ашав шейлерине мухтаджлыкънен бирге, Акъмесджитте кимнидир корьмек, чель тараф койлюлери арасында насылдыр бир хызметлер япмакъ ичюн партизанлардан авале олгъанына фикирим етти».

«Бу энди март айынынъ башларында олып, авалар къызып, энди къырлар ешерип тереклернинъ бурълери де къабаргъан, атта базы бир эрте емиш тереклери: кираз, джан-эрик ве башкъалары чечек ачып башлагъан эди.

Лякин эр ер гъыр-фыкъыр, кениш джебэ бою котек ашап кери чекильмекте олгъан фашист аскерлеринен толу эди. Ягъмаджылар шеэр ве койлерни джутата, тапкъан – тападжагъыны Акъяргъа алып кете, ондан да къара денъизден кечкен сонъ Румыния яки Болгъариядан отип озъ къобасына – Германиягъа йибермеге чапкълагъаны корюле эди».

«Аля бугунъ козюмнинъ алдында, мына шу тёпечик устюнде рессам Яновскийни расткетирдим. О, энди о вакъытларда яшы алтмыштан отькен, сачы-сакъалы еткен, чырайы къачыкъ, бир тюшкюн алда, адден тыш джиддий козьлерини алмай Хансарай бетке къарал тура эди. Мен селям берип токъталгъан сонъ о манъа ишмарнен:

– Хансарайгъа тараф бакъ, – деди.

Мен бакъсам не корейим Хансарай азбарында 4-5 юк машиналары, эр бирининъ устюнде экишер контейнер олып, аскерлер Хансарай одаларындан чыкъартып нелернидир аджеле-аджеле контейнерге баса эдилер. Сонъ Владимир Константинович манъа тараф айланып: «Коресинъми, энди граф Миних, фельдмаршал Ласси, князь Потёмкинден сонъ алман айдутларындан фельдмаршал фон Манштейнге невбет кельди. Мына коръ, медений европалылар кичкене миллетлерни невбетнен насыл талайлар. Бу халкънынъ бинъ йыллар девамында иджат эткен медений байлыкъларыны алып кетелер, – деди. Бу ерде Яновскийнинъ козьлери яшарды. О, сабий яшындан татар аилесинде оськен. Догъма сезекли, назик дуйгъулы медений бир иджатчы оларакъ, татар халкъы медениетининъ чокъ асырлыкъ тарихыны огренген бир джанлы тарих оларакъ, бугунъки кунни пек яхшы анълай эди.

Мына мен ве Яновскийге ошагъан бир чокъ кимселер къырым-татар халкъына ве онынъ медениетине сонъ девирде япылгъан бу арсызлыкъкъа бир якътан ынджына, дигер якътан исе аля бу кунъ арланмакътамыз. Лякин не дейим, балаларым, биз пек азлыкъны тешкиль этемиз».

«Владимир Константинович аля бу кунъ, Къырым татарларнынъ медениети ве архитектурасы акъта пек меракълы, ильмий макъалелер яза. Татарларнынъ тарихий мимарий абиделеринден левхалар чеке. Отыкен 1965 сенеси онынъ 90 яшыны къайд этип юбилей отъкерильди. О шимди шеэримизнинъ фахрий гражданы, истесенъиз мен сизни онынънен таныш этейим. О пек севи-нир, татарджаны да ана тилинден яхшы биле» – деди Татьяна Андреевна. Биз бир агъыздан: – Пек яхшы олур эди деп, истек бильдирдик.

Бизим ичюн энъ меракълысы башлагъан икяенинъ девамы эди. Татьяна Андреевна бизим истегимизни анълап субетни девам этерек:

« Алманлар, шубесиз артыкъ оларнынъ сиясий авантюрала-

рына коньмеген, баскъынджыларгъа нефрет беслеген татарнынъ дегиль озюнден, атта кольгесинден къоркъа, шубенен бакъа, зерре къадар бир шейге шексинсе алып зиндангъа ташлай, яки атып ольдюре эдилер.»

«Чюнки татар халкъы эвель-эзельден берли ябанджыларгъа баш эгмеген, сонъки тамчы къанына къадар оларнен курешкен. Онынъ киби де мына бу чагъырылмагъан мусафирлерге нефретини гизлемей эдилер.

Иште бойле бир телюкели вакъытта Рефикъа даа бир аякъ-дашынен бирге буюк машиналарнынъ подшипниклеринден япылгъан къол арабачыкъларгъа екилип джаяв-джалпы, Акъ-месджиттен отип 8-10 кунде чёль тарафтаки койлерден бир чокъларыны айланып кельдилер. Оккупация йыллары эви-баркъы янып къыйыр-чыйыр олгъан Акъяр этрафы, тав районлары койлюлери янгъындан къуртарып олгъан чул-чубурыны ана бойле арабачыкъларгъа томарлап багълай, озю де чарычыкъларыны кийип, гедже демей, кунъдюз демей, яваш-яваш такъаттан кесилип йыкългъандже кетелер. Аман-эсен арбий машиналар астына къалмай, барып, етип беш-он килограмм арпа – куръпе алып кельген кимсе озюни энъ бахытлы адам сая эди.

Бойле гъарип ёлджуларнынъ сюрюси сель сувларындан пей-да олгъан озен киби. Акъяр, Балаклава, Бельбек бою койлеринден топар-топар екилип чыкъкъан къадын-къыз, бала-чагъадан Сюй-рень Акъкъашына кельгенде бир колоннагъа айлана. Сарабуз, яки Буюк-Онларгъа еткенде исе кене къумгъа синген сувдай койлер арасына синъип кете ве бираз вакъыттан сонъ санки къурт – къырмыскадай бир шейлер сюйреп энди ёлнынъ о бир тарафындан отькен колоннанен эвине къайта эдилер.

Рефикъа да анълашылгъанына коре озь ёлдашынен бу акъынтыгъа къошулып кетип, кельген олса керек, чюнки чокълукъ ичинде бираз къафсыз олмалыдыр. Мен оны ёкълап баргъан акъшамым онынъ эвинде кене бир къач мусафирлер бар эди. Мен селямлашып, «Хошкельди» айткъан сонъ къартларгъа кир-

дим. Рефикъа эр вакъыттаки киби мусафирлеринен кыызгын мешфере эте эди. Оларнын арасында мен таныгъанларымдан сабыкъ шеэр советнинъ депутаты Ашыков Мемет, Топчи коюнден Къарабаш, кене ишгъальджилер девринде тизилген шеэр янгын сѣндюриджилер группасындан эки учъ адам ве бирде 14-15 яшларында огълан бала бар эди. Бу аджайип огъланчыкъ аля бу кунъ козюмининъ алдында, о чокъ олса 15 яшында атик-чабик арекетли, лякин керекли-керексиз лафкъа киришмей, буюклернинъ лафына сабырлы. ферасетли динъленип тура эди. Онынъ юзь череси дагъ татарларына менсюп олып къашы-козю къара, агъыз бурун исе санки махсус ясалгъан суретдай эди. Буларнынъ эписи бу бала темиз, сагълам ве намуслы бир адамларнынъ звляды олгъаныны косьтерип тура эди. Озю я Керменчикли, я да Озенбаш койлерининъ биринден олса керек, къач кере корьген олсам, эр кересинде аякъларына буюк бир усталыкънен сарылгъан фланель саргъычыкъларнынъ устюнден пишкен териден тикилген чарычыкълар кие эди. Анълашылгъанына коре чарыкъ тав ёлларында юрьмек ичюн давушсыз ве пек онъайтлы олса керек, чюнки бу огъланчыкъ даима тавгъа къатнай, хабер алып бара ве кетире эди. Лякин мен оны бир къач керелер корьгениме ве о акъкъында лафлар эшиткениме бакъмадан ич бир кере озъ шахсий адынен чагъырылгъаныны эшитмедим. Бу шубесиз махсус олгъандыр. Оны «Тат баласы», деп адландыргъанлар, бу лагъаппен де чагъыра эдилер».

«Тат баласы» акъикъий къараман эди, – деп Татьяна Андреевна бир тыныштан сонъ терен нефес алып, «Эй балаларым, бу халкънынъ, хусусан тав районларында бойле гульдай яш омрюни азиз ватан эшкъына фида эткен лякин аля бу кунъ акъикъат адлары билинмеген бинълернен къараманлары бар, амма», – деп Татьяна Андреевна узакъ вакъыт токъталып башыны тобен алып турды ве теренден кокус кечирген сонъ: – «Мына, балаларым бу акъшамы заваллы Рефикъамны сонъки кере корьгеним олды.. Экинджи куню Чуфут-къале ёлунда шеэрден чыкъкъан бир яш

йигитни немселернинъ къамачавына тюшип теслим олмай къаршылағанда атып ольдюрильгени акъта къара хаберни халкъ бири-бирине фысылдай ве чырайлары йылдырым ургъан киби нефретинден сияра эди».

«Мен бу хаберни эшиткеним киби яшны ким экенине шубеленип, деръал Рефикъағъа чапып бардым. Лякин барсам не корейим, къапы-баджа ачыкъ, эвни джав чапкъандай эр ер тинтильген, софада яныкътан юзю сияргъан дудақлары къаврылгъан къартанай ве оны сарып алгъан торунчықлары сусып бири-бирине сыйыкъып къалгъан эдилер».

«Къартанай манъа даа ярым саат звель гестапо джеллятлары эвни тинтип, Рефикъаны алып кеткенини, бабай исе оларнынъ артындан къалмай кеткенини яры ишмар, яры сёзнен анълатты, чюнки онынъ ичи-бағры куйген, давушы чыкъмай эди», – деп Татьяна Андреевна эппейи вакъыт сусып турды. Эвдеки суконетни факъат кичкене дивар саатчикнинъ чыкълдысы боза эди.

* * *

Экинджи куню сабасы Татьяна Андреевна бизни озгъарып Савускъан къырчыгъындан саркъып Дилъра-бикеч дюрбеси янындан отип къардаш мезарлыгъына якъынлағанда кунеш бор-таш къаялар устюнден баягъы котерильген эди.

Биз энди таныш сокъакъларымызнен къараман ватандашларымыз, Къарамановлар ве дигерлерининъ алий рухларына тикилькен эйкель янында энди чокътан-чокъ сеятчылар топлангъан эдилер.

Оларнынъ арасында узакъ Орта Асиядан зияретке кельген бир группа ватандашларынен бирге Рефикъанынъ къыз къардашы Мелия Мустафаева да бар эди. Мелия апте Татьяна Андреевна-нен догъмушлар киби корюшип сорашкъан сонъ, Рефикъанынъ къараман аятындан сонъки фаджиалы кунълерини хатырлап: «О вакъыт эрим, Билял джебзде, мен исе учъ баланен Багъча-сарай шеэриден 7 км. месефеде, Гулюмбей коюнде отура эдим.

Заваллы аптемни гестапо алгъаны акъкъындаки къара хабер манъа акъшамгъа къалмай келип етти. Мен бу хаберни эшиткеним киби не япмакъны бильмей сачмалап къалдым, чюнки ана ёкъ, бабам къарт, козьлери зайыф. Озюм де учь баланен йипсиз багълы эдим. Бойле бир агъыр вакъытта, бу къара хаберден чокъ кечмей эвимизге немсе аскери формасында кийинген эки татар яшы кельдилер. Бу адамларны дегиль танымакъ, атта омюримде биринджи кере корьгеним эди. Онынъ ичюн де къоркъкъанымдан тилим тутула язды. Олар мени тынчландырып Рефикъадан хаберим бармы, ёкъмы сорап бильген сонъ, Рефикъаны барып ёкъламакъ кереклигини айттылар. Мен оларнынъ теклифинен аладжакъ шейлеримни алып деръал джийынып чыкътым. Мени ёлда беклеп тургъан эки атлы арбий арабагъа миндирдилер, коьден чыкъар-чыкъмаз буюк ешилъ джаювгъа сарынып яшырынып ятмакъны теклиф эттилер. Биз ягъмур ягъдыра-ягъдыра бир чокъ арбий постлардан ве патруллерден соравсыз отип, аман-эсен Эски-Юрткъа келип еттик. Олар Аджи Абдураманнынъ тютюн аранларына етмезден аралыкъ башына мени арабадан тюшюрип, ана шу къоралы азбаргъа догъру кетинъ, дедилер де, мени дялялетте къалдырып, эльден-аякътан гъайып олып кеттилер. Мен бу яшларны аля бу кунъ, гонъюллилерденми, ёкъса махсус алманларнынъ аскер формасыны кийген татар партизан яшлары эдими, догърусыны бильмейим.

Мен бир чокъ сумсук ве къоркъутувлардан сонъ кеттикче джесюрлештим. Бу азбарнынъ кошелеринде тургъан бекчилер мени къувалагъанына бакъмай таш къалавнынъ артындан козьлеримни ёл къапыгъа тиклеп турдым. Саат энди дёрттен отькен, къаракъонъур булутлардан энди чыкъкъан кунеш Яшлав къырларына саркъкъан эди. Шу къаргъышлы аранларындан къоллары артында бир къадынны эки солдат огюне алып келе эдилер. Къадыннынъ бой – къыяфети ве юрюши пек таныш, лякин узақтан бети-козю, юзь сымасы эзик, эм шишик танылмаз бир дереджеде къаршыма келяткъан татачыгъым Рефикъаны корьдим. Мен оларгъа якъынлашып къолумдаки богъчаны бермеге рухсет истеп озь тили-

миздже солдатларгъа ялвардым. Рефикъа исе: – Буларгъа баш эгме, манъа ич бир шей керекмей, озюнь де ёллар ичинде юрьме, меним эвлятларыма мукъайт олсанъ етер, манъа янманъ, лякин бу куньлерни унутманъ ве багъышламанъ», – деп огюне бакъып, яваш-яваш кете, мен де оларнынъ артындан кетебердим.

Рефикъа бу сёзълерини айтып битирмеден ёлнынъ о бир тарафында, къапысынынъ устюнде латиндже нелердир язылгъан бир бинагъа келип еттилер Таш мердивенден котерилип ичери коридоргъа кирдилер, мен исе артларындан бакъып къалдым. Чокъ вакъыт бекледим. Кунь къонды, яваш-яваш козь къарарды. Патта-сатта чыракълар янып башлады, лякин Рефикъаны алып чыкъмадылар. Мен о бир сокъакътан айланып хынзырларнынъ сонъки ювасы – бу бинанынъ пенджерелерининъ тюбюне бардым, пенджерелери юксек, ичерисини корьмеге имкян ёкъ. Факъат теренден къулагъыма аджджы – аджджы къысаякълы сеслери келе эди. Аля бу кунь о сеслер къулагъымнынъ ичинде», – деп, Мелия апте козьлерининъ яшыны сильди... Сонъра сёзюни девам этип: «О ерде даа беклеп турмакъ энди файдасыз ве эм де къоркъунчлы эди. Не япайым. шеэрге чыкъмагъа къолумда немсе комендантындан алынгъан махсус рухсетнаме олмагъан сонъ къолгъа тюшерим, деп къоркъуп, энди не олса, олсун, джаявджалпы 7 км. Гулюмбейге къайттым».

«Ёл бою эм кете, эм де тосат-тосат окюнгенимден къычырып агълай эдим. Бу къардашым Рефикъаны узакътан олса да сонъки кере корювим олды. Арадан афта отъмей немсе баскъынджылары Совет Армиясынынъ зыкысынен бир акъшамда сипирилип кеттилер. Биз бутюн тувгъанларымыз буюк бир телашнен озь козюмизге ишанмай бу аранларны, соракъ одаларнынъ эр бир кошесини, ине делигине баргъандже изледик. Мында соракъ одаларнынъ пол ве диварларында даа къурумагъан къан лекелери толук эди. Бизге ошап, шашып шашмалап джоюгъыны къыдыргъанлар юзьлернен эдилер. Лякин, не дейим! Джоюкъларымыз энди дюньядан кечкен, Къыркъ-Азизлер дересинде скирт олып ята экенлер. Оларны ольдюрмезден эвель о къадар къыйнагъанлар,

ич бири бет сымасынен танылмады. Факъат, усть-башларында къалгъан кийимчиклери ве башкъа бир бельгилеринен зорлыкъле таныла эдилер. Иште бу джеллятлар сонъки дакъикъаларында, 9 апрель геджеси бу вахшийликни япып кеттилер...», – деди. Мелия апте бу фаджиалы кунълерни икяе эте ве козьлерининъ яшыны сыкъ-сыкъ силе эди. О толукъып токъталды, Рефикъа ве башкъа къараман ватандашларымызнынъ эйкелине бир группа къадынкъыз ватандашлар тарафындан къоюлгъан гуль-чемберлерни даа бир кере тюзетип терен кокюс кечирди.

Татьяна Андреевна чин юректен Мелиянынъ яныкъларына къошуларакъ: – «Я бабанъ, Бабанъ сагъмы, о энди пек къарттыр», – деди. Мелия апте энди бир башкъа тавурнен: – «Бабам гъарип, эвляд яныгъы, ватансызлыкъ хорлугъы ичинде 1944 сенеси Самаркъанд веляетининъ бир чет колхозында вефат этти. Эрим де джебзде гъайып олды. Не дейим, башымызгъа бу да язылгъан экен. Мен учъ баланы дженк ве акъсыз сюрюнлик хорлыгъында осьтюрип, окъутып, эвли-баркълы эттим. Аллахкъа чокъ шукюр, маддий яшайышымыз ярамай дегиль, лякин бала-чагъамызнен бутюн халкъымыз ватан асретлиги чекемиз. Оккупация азапларыны чекип, о къадар къурбанлар берген сонъ, биз совет укуметинден бу сюрюнлик джезасыны беклемей эдик, амма не дейим, башымызгъа бу да язылгъан экен», – деди Мелия апте. Татьяна Андреевна алмай-бермей: – «Билем, джаным билем, мен бу вазиятни бугунъ дегиль та алманлар мында олгъанда, эрте-кеч олар къачып кетеджегини, бизим къазакълар бу вакъиадан файдаланып гъарип татарны сюрсюклеждегини джаным дуя эди. Бу акъта шубемни тыш сызыгындан Рефикъагъа анъа эдим. Лякин о сабийим гонъюлли олып, советлер бутюннен башкъа олып келеджек сана эди.

Биз къарардан тыш ашыкъсакъ да, Татьяна къартийнинъ Мелия аптенен олгъан субетини меракънен динъледик. Лякин бизге тез вакъытта кенди группамызны барып тапмакъ керек эди. Дюнъ акъшам къайда къалгъанымыз акъта группа башлыгъына изаат бермек ве онынъ мырылдысыны динълемек керек оладжагъыны

Татьяна Андреевнага аңлаттыкъ. О алмай-бермей: – «Сиз ёллар ичине юрьмень, меселе эскирмеден ватанга кочип кельмекни тезлештиринъ, корюшмесек меним татарларыма ватандан селям айтынъ!» Башында, бизим къырымтатар анайларыдай багланган марамасынынъ уджунен козьлерини сильди. Биз вакъытны кыскартмакъ, лафта исе терен кетмемек максадынен, бирагъыздан: «Татьяна Андреевна, кедерленмень. Бу дюнья бойле къалмаз, 1944 сенеси сюръюнлер юклю мал вагонлары бу ерден откенде бизге Багъчасарай тарафка къапы арасындан бакмага изин бермедилер Бугунъ исе биз тувган шеэримизде, онынъ балалыктан таныш сокъакларында юремиз. Халкъымызнынъ самимий досты, аджайип инсаннен чин юректен дертлешемиз. Куню келир биз келирмиз, къавгалашмага, ахтыман алмакъ ичюн, дженклешмеге дегиль де, акъыл-ферасетле баба юртумызда земаневий янъы аят кюрып яшамага, халкъымыз озь ватанынынъ саиби олып яшамасы ичюн келирмиз. Биз бу ватаннынъ ташы-топрагъындан асыл олган бир халкъмыз! Билесизми, Ватан не дередже азиз олганыны биз кунъден-кунъге, кеттикче терен аңламактамыз», – дегенде Татьяна Андреевна башыны асып бизни динълеп турган сонъ: «Мында сизни беклегенлер аз дегиль, сиз кельме басавкаларга бакманъ биз татарларны беклеймиз, келинъ. Алла туткан ишинъизни онъ кетирсин!» – деди.

Биз халкъымызнынъ фаджиалы аятындан Татьяна Андреевна ве Мелия аптенинъ юрек якъкан икяелери ичюн самимий алгышлап саглыкълаштыкъ. Татьяна Андреевна: – Яновскийге мытлакъ киринъ, эшитсе манъа дарылыр, – деп адресини текрарлай ве бизим артымыздан юрип башлады. Биз бираз кеткен сонъ: «Айдынъ, балаларым, энди кезип дегиль де, кочип келинъ..!» – деп, алгышлап, къыймай-къыймай бакъып къалды.

И.Асанин

Багъчасарай-Симферополь-Самаркъанд.

12-26 август 1966 с.

Бугунь кене, эр кунькидай козьлеринден яш тѣкюп,
Мени ойлап, гъарип татам гъам иле баш ёрадыр.
Гонъю ташып козь етишмез ёлгъа къарап
Къардашчыгъым келирми, деп фикир этип турадыр.
Асретликниъ хор адджысы козюнден яш тартсада,
Гъарип агъам эр кишиге ярашмаз, деп чыдайдыр.
Куньден куньге къайгъы дерди токътамайып артса да
Бельки сонъю хайыр олур деп яхшылыкъкъа ёрадыр...

Почтовая Карточка

АБДУЛХАКИМ ИЛЬМИЙНИНЬ ДОГЪГЪАНЫНА 95 ЙЫЛ ТОЛА

**Ичтимаий аяты ве сиясий фаалиетинден левхалар
(Биринджи макъале)**

«XIX асырнынъ сонъки черигинден башлап Сталин истибдатына къадар (1930с.) девам эткен миллий уянув девиринде халкъымыз арасындан алтмыштан зияде мемлекетче белли, илим-фен, медениет, матбуат эрбаллары, сиясетчи, эдебиятчы ве джемаатчы айдынлар осюп етишти. Бу беяз падишанынъ баскъысы астында бир бучукъ асырдан берли эзилип, хырпаланып кельген, бир авуч къадар къалгъан къырымтатар миллетине Алланынъ буюк бахшышы эди» (Эшреф Шемьи-Заде). Бу аджайип тедкъикъатчынынъ чокъ йыллыкъ исрарлы эмегинден сонъ тизильген джедвель Абдурахман Къырым-Хэваджидан башлай. Джедвельде Номан Челебиджихан, Усеин Боданинскийден сонъ Амет Озенбашлы киби корюмли сиясетчилеримизнен бир сырада, учюнджи онлукъта ер алгъанлардан бири – Абдулхаким Ильмий эфендидир. Озюнинъ бир чокъ замандашлары киби миллетине ляйыгынджа бир аят огърунда курешке кенди аятыны багъышлагъан, бу аджайип миллетпервернинъ дегиль бир чокъ эсерлери, атта терджимейиалы да тамамиле белли дегиль. Бу саада кимсе, кимсеге опыке этебильмез. Бу ал эр шейден эвель корюп кечирдигимиз истибдат девирининъ хышымыдыр. Бу меселеде бир чаремиз олса, о да эпимиз корьген, бильген ве эшиткенлеримизни бир масагъа къоймакъ ве акъикъатны аян этип, келеджек несильге къалдырмакътыр.

Абдулхаким Арифджан огълу Ильмий 1887 сенеси Къаралез

большесининъ Эски-Эль коюнде барлыкълы эсаплангъан Аджи-Арифджан эфендининъ аилесинде догъды. О ильк тасильни аиледе бабасындан, ондан сонъ кой мектебинде алды. Сонъра тасилини Багъчасарайда, Гаспринскийнинъ янъы усул мектебинде девам этти. 1905 сенеси, энди яшы он секизге кирген Абдулхаким Истанбулга кетти. Анда бираз вакъыт бабасынынъ якъынларындан олгъан алыш-веришчи кимселернинъ дюкянларында, идарелеринде хызмет этти. Абдулхаким русчаны яхшы биле эди. Къыскъа вакъытта османлы эдебий тилини де керегиндже огренди. Эр эки тильни де етерли дереджеде бильген Абдулхаким Османлы Императорлыгъы ве Русие империясы киби эки къоджаман девлетнинъ ички вазиятлерини терен огренмеге киришти. О девир Русие ичюн 1904-08 сенелерининъ кергин вакъиаларынен бельгиленсе, Османлы девлети ичюн исе 1906-08 сенелерининъ «Жон-турк» (Яш турклер) арекети тарафдарларынынъ кескин чыкышларынен багълы вакъиаларнен толугъа эди.

А. Ильмий бу эки къоджаман девлетлернинъ ички вазиятинен меракъ этмекле чокъ илери бакъкъан буюк меселелерни козьде тутат эди. О кенди халкъынынъ къараман кечмишини бир дередже огренген, 125 йылдан бери беяз падишанынъ зулумы нетиджесинде тѣккен козь яшларыны корюп, фикир эткен генчлерден – бири эди. Абдулхаким Истанбулда вакъыт джоймай Дарульфунунгъа окъумагъа кирди. О девирде Истанбулда окъумагъта олгъан бир чокъ къырымлы яшларнен таныш ола. Оларнынъ ичтимай ве сиясий фаалиетлеринен меракъланып башлай. Тюркиенинъ сиясий аятында юзь берген вакъиаларда иштирак этти. Абдулхаким Ильмийнинъ Номан Челебиджихан, Джафер Сейдамет, Алим Саит, Абдурахим Сюкюти киби даа бир чокъларынен ильк оларакъ танышлыгъы, фикирдже якъынлыгъы мында башлады. Абдулхаким даа инкъиляпчы теджрибеси олмаса да, къырымтатарларыны рус колониаль зулумындан къуртармакъ огърунда чалышаджагъыны бу янъы аркъадашларынен олгъан субетлеринде ачыкъ сѣйлеп башлады Абдулхакимнинъ бу исте-

клери Истанбулда тасиль алмакъя олгъан бир группа кыырымлы талебелернинъ энди чокътан шекилленген ниетлерине догъру кельди. Араларында Абдулхаким де олгъан бир группа талебелер бу ниетлери огърунда ишлемек ичюн бу девирде мында татар мухаджирлерининъ «Хайрие джемиетине» кирмек ве бу джемиетнинъ органы «Тонгъуч» газетасындан файдаланмакъ истедилер. Лякин кыырымтатар мухаджирлери, хусусан оларнынъ башында тургъан джетекчи кимселер бу студент яшларнынъ азатлыкъ куреши мевфкюрелеринден чокъ узакъ эдилер. «Тонгъуч»тан файдаланмакъ ниетлери бошуна чыкъмасы нетиджесинде Челебиджихан Джафер ве аркъадашлары озьлерининъ «Кыырым талебе джемиетини» тешкиль этмек фикирине кельдилер.

Н. Челебиджихан, Дж.Сейдамет, Алим Саит ве дигерлеринен бир сырада бу джемиетни тэсис эткенлерден бири Абдулхаким Ильмий эди. Низамнаме олдыкча саде ве мукъайт язылгъан эди. Бунъа бакъмадан джемиет азаларынынъ умумий топлашувында, оны тасдыкъ этюв девринде бир кыысым талебелер джемиетнинъ инкылябий ниетлерине къолтутмадылар. Хусусан кыырымтатарларны Русиеде бекленильген инкылябий боранларгъа азырламакъ фикиринден урьктилер. Бу ерде Абдулхаким азлыкъны тешкиль эткен, лякин джесаретлери джеэтинден дефаларджа юксек тургъан Челебиджихан башлыгъындаки группада къалды. Вакъианынъ Абдулхакимге аит тарафындан гъайры умумен о девирнинъ чокъ эмиетли дигер тарафыны Джафер Сейдамет мына насыл хатырлай: «bir toplantıda: Çelebi Cihan, Alim Sait, Abdülhakim Hilmi, Abdülrahim Sükuti ve diğer bazı arkadaşlarla birlikte bir talebe cemiyeti kurmayı kararlaştırdık. Bir cuma günü, bu maksatla, bütün Kırım talebeleri Beyazıt'ta bir kiraathaneye toplandık ve otuzu mütecevaz talebenin iştirakiyle cemiyetin kurulmasına karar verdik. Bu toplantıda cemiyet nizamnamesinin hazırlanması, Çelebi Cihan ve benim de dahil bulunduğum bir komisyonu havale edildi. Nizamnameyi, ikinci bir toplantıda, kolaylıkla kabul ettirdi isek de, bunun başına konması lazım gelen ve cemiyetin esas maksadını izah

iden mukaddimeye gelişince bizim cemyetin hayatında ilk fitna koptu. Çelebi Cihan ile birlikte yazdığımız ve gayemizin, Kırım'da halkımızın medeni ve siyasi seviyesini yükseltmek ve onun kendi mukadderatına sahip olmasını temin etmek olduğunu ifade eden bu heyecanlı mukaddime arkadaşlarımızın kuvvetli itirazlarına sebep oldu. Bilhassa, bizim kendilerinden müsaade almaksızın, o yazıyı nizamnamemizin başında tab ettirmiş, olmamızı şiddetle tenkid ettiler ve bütün masarifini şahsen ödememize, o yazıyı çıkararak nizamnameyi yeniden bastırmamıza karar verdiler. Biz de, nizamnamenin onbeş yirmi nüshasını sakladık, diğerlerini matbaaya götürerek o sayfeleri kestirdik, nizamnameden çıkardık.

İçtimai hayatta yediğimiz bu ilk darbe bizim için çok hayırlı neticeler verdi... Biz, hakkın bir olduğuna ve herkesin bunu aynı suretle kabul edeceğine inanıyorduk. Hayatta ekmeden biçmeye kalkışmanın doğru olmadığını, biz o vakit, daha bilemiyorduk. En mühim nokta da, bizim, harsi ve siyasi işleri birbirine karıştırmış, olmamızdı. Biz inkılabı, imanla bağlanmıştık ve, ancak onun için çırpınan münevverden, ancak o yola atılan milletten müsbet bir iş, bekliyorduk. Rusyada da inkılabın muvaffak olacağına inanıyor, bunun için de, bir an evvel, gençlerimizi ve halkımızı bu yolda hazırlamak istiyorduk.

* * *

Дж. Сейдамет – «Базы хатыраларым» сайфе 58. Истанбул–1993с Талелелернинъ талабына бинаэн джемиетнинъ низамнамеси къайта корюлип басмадан чыкъарылды. Къошма оларакъ япылгъан ишлер ичюн иш акъкъыны Челебиджихан ве Джафер Сейдамет теледилер.

Ниает «Къырым талеле джемиети»нинъ низамнамеси Османлы девлетининъ къанунлары боюнджа керекли тешкиятлардан кечип, 1908 сенеси 30 апрель куню ресмий суретте тасдикъланды. Бу вакъиалардан сонъра къырымлы талелелерден бир чокълары Джемиетте иштирак этмектен баш тартты, атта мухалифлер (оппозиционеры) сырасына кечтилер. Лякин Абдулхаким Ильмий

озь ниетинде къатты турды, Номан Челебиджихан, Дж.Сейдамет, Алим Саит ве дигер аркъадашларындан айырылмады. Дарулфунунда окъумакънен бир сырада Тюркиенинъ ички аятында юзь берген сиясий вакъиаларда даа фааль иштирак этти. Вакъиаларнынъ ичтимаий, сиясий ве дигер себеплерини огренди. Къырымлы инкъиляпчы яшлар Русие ве Тюркие киби эр эки къалакъ, ямавлы императорлыкъларнынъ ички вазиятинде буюк инкъилябий боранларнынъ якъынлашкъаныны кунъ звельден сезе эдилер. «Талебе джемиети»нинъ инкъилябий фаалиети Челебиджихан, Дж.Сейдамет ве якъын фикирдешлерининъ умют эткенлеридай олмады. Там манасыле сиясий иш алып бармакъ ичюн даа кучлю ве мунтазам бир гизли тешкият къурмакъ фикери догъды. Бу энди «Ватан джемиети» эди. «Ватан джемиети» 1909 сенесининъ сонъ афталарында Челебиджихан, Дж.Сейдамет, Якъуб Керчи, Ахмет Шукрю ве даа бир къач акъадашларнынъ иштиракинде, тар даиреде тешкиль этильди. Онынъ меркези зйетининъ азалары ве иш программалары тамамиле гизли эди. Бу гизлиликке бакъмадан Абдулхакиминъ бундан хабер и олгъанындан гъайры о «Ватан джемиети» рехберлерининъ авалесиле бу тешкиятнынъ гизли матбуатында чалышты. Тешкият тарафындан Къырымгъа ёлланылмасы ичюн прокламациялар, беяз чаргъа къаршы миллий азатлыкъ курешине давет эткен чагъырувлар, къырымтатарынынъ миллий анъыны ве медениетини юксельтмек ичюн махсус материалларны тертибинде фааль иштирак этти. Абдулхаким бунынънен сынъырланмады. О, Къырым ханларындан Алим Герайнынъ Къырым ханларынынъ тарихына аит («Гульбуну Ханан») эсерини саде тюрк тилине терджиме этти. Китапнынъ метининде сыкъ раст кельген фарсий сёзлерге, къалабалыкъ тарихий вакъиаларгъа эр джеэттен эсаслы, узундан – узун ачыкъламалар берди. Къырымтатар миллетининъ сиясий анъыны котермек ичюн «Ватан джемиети»нинъ авалесинен язылгъан бу материаллар чешит ёллар иле Истанбулдан Къырымгъа йибериле эди. Олар чокъ сайылы ве чешит мевзуларда олып олдыкъча саде, анълайыш-

лы тильде языла эди. Къырымда «Яш татарлар» джемиетлери азаларынынъ фааль иштирагинде койлердеки оджаларгъа, илери фикирли яшлыкъкъа етиштириле эди. Абдулхаким Ильмийнинъ «Ватан джемиети» гизли нешриятындаки иштираки акъкъында Джафер Сейдамет бойле хатырлай:

«....biz artık yalnız gizli kopya makinamızla intibahnameler basarak Kırıma göndermeyi kafi gönnernişküçük eserler yazarak bunlan bastırmayı ve bunlan göndermeyi de kararlaştırmıştık. Arkadaşlardan Abdulhakini Hilni nin (Gülbünü Hanan).i sade Türkçeye çevirmesi ve biraz hasiyeler ilave ederek hazırlaması kararlaştırıldı. Ben de (Yigirminci Asırda Tatar Milleti Mazlurnesi) adında Çarlık aleyine bir braşür hazırladım» «Базы хатыраларым» сайфе 71, 1914 сенеси, биринджи джихан дженки башлагъанда Абляким Ильмий Къырымда, Тав-Даир медресесинде мудеррис вазифесинде эди. Бу куньлерде Челебиджихан ве Джафер Сейдамет де Къырымда эдилер. Джафер бир къач кунь Кезлевде, Челебиджиханнынъ мусафири олды. Оларнынъ эсас субетлери, энди гизли тешкилятынъ ишлерини Къырымда алып бармакъ акъкъында кетти. Амелий иш ичюн тешкилятынъ фааль иштиракчилерини къайсы бир регионларда, насыл ерлештирмек ве меркезнен багъламакъ киби меселелерни музакере эттилер. Чокъ кечмей гизли тешкилятынъ Къырымда булунгъан азаларынынъ бир гизли топлашувыны кечирмек фикирине кельдилер. Бу макъсад иле Дж. Сейдамет Вели Ибраимнен багъланды. Онъа Акъмесджитте бир къач аркъадашларнен топланып миллий меселемиз боюнджа дертлешмек истегенини бильдирди. Бунынъ ичюн полислернинъ назарындан узакъ бир ер излегенини сёйледди. Джафер Сейдамет макъсадыны бильдирген сонъ Акъмесджитте Вели Ибраимден, о чалышкъан къаве ханенинъ аркъасындаки одалардан биринде топланмагъа мусааде сорады. Вели Ибраим бу теклифке буюк севинчле разы олды. Бойледже Къырымда «Ватан джемиети» азаларынынъ ильк гизли топлашувы олып кечти. Бу топлашувда иштирак эткен 9-10 векильден бири – Абдулхаким Ильмий эфенди эди.

Ильмий эфендининъ Челебиджиханнен достлыгыъ Къырымда даа зияде къавийлешти. О, Челебиджихан ве Джафер Сейдаметнинъ Кучюк Озенбашлы Сейид Амет Шукрю ве Керчь беттен, Керчи Сюкютинен бир сырада оларнынъ энъ ишанчлы фикирдешлеринден бири олды. 1915 сенесининъ кузь айларында Челебиджихандан алгъан бир мектюбине бинаэн Джафер Сейдамет Акъмесджитте корюшип берабер Ильмий эфендининъ коюне кельдилер. Андан Ильмийнен берабер Кучюк Озенбашкъа Сейит Амет Шукрюге кеттилер. Бу Къырымнынъ энъ аджайип дагълы-ташлы, салкъын сувлы чокъракълары олгъан дюльбер койлерини кезмектен зияде эки бинъ ханеден ибарет эр эки озенбашлынынъ записинен юзьме-юзь корюшмек, субетлешмек бекленильген адалет курешине азырланмакътан ибарет эди. Бу девирде Буюк Озенбаш медресесининъ баш мудерриси Осман эфенди (мудеррис Осман эфенди Миллий Арекет джетекчилеринден бири – Бекир Османовнынъ бабасыдыр) ве дигер оджаларнен девамлы, ачыкъ субетлери олды.

Ильмий эфенди бир ватанпервер, инкъиляпчы олмакънен бир сырада, о девирде миллетимизнинъ миллий анъыны ве медение-тини котермек огърунда фикир ёргъанлардан бири эди. О, айны заманда миллий тасильге буюк змиет берди. Тесадюф дегиль ки, Челебиджихан ве аркъадашлары Озенбашта олгъанлары заман миллетнинъ такъдирине аит меселелер сырасында Багъчасарайда Зынджырлы медресенинъ мерхум мудерриси – Аджы Аби-Булла эфендининъ ерине Дерекой джамисининъ имам-хатиби-Ибраим Тарпини сайламакъ меселесини де музакере эттилер.

Биринджи джихан дженки джебзлеринде чарпышмалар кеттикче къаттылаша. Гъайыпларнынъ ве сакъатларнынъ сайысы кунъ-кунъден арта берди. Бу вакъиалар нетиджесинде мемлекетнинъ ички вазияти де мушкюллешти. Русиенинъ ички вазияти мына-мына тешиледжек чыбан тарзында олып, теджрибели сиясет адамлары авадаки боран исини сезе эдилер. Къырымтатарлары арасында инкъилябий кучълерни уянтмакъ ве бирлештирмек ёлу-

на тюшкен Джафер Сейдамет ве Челебиджихан койлерге чыкъа таныш ве фикирдеш аркъадашларында мусафир ола, илери фикирли оджалар ве яшлыкънынъ иштирагинде мемлекеттеки вазият, агъымдаки вазифелер устюнде субетлер отькермекни девам эттилер. Олар кутълени келеджектеки курешке азырлай, енъишке умят ашлай эдилер. Бойле «кезинтилерде» Абдулхаким Ильмий эксери вакъыт оларнен бирге олды.

Бир дефа Челебиджихан ве Абдулхаким бирликте Джафер Сейдаметнинъ мусафири олдылар. Джафер Сейдаметнинъ сой-акъраба, достлары ве танышларындан гъайры этраф койлерден де оджалар, окъумыш яшлар ве бир къач моллалар мусафирлерге «Хош кельдиге» кельдилер. Челебиджихан ве Абдулхаким самимий субетлеринде ичтимаий аяттан, сиясеттен, джебелердеки вазияттен хабер берди, миллетимизнинъ вазиятинден де дертлештилер. Олар самимий субетлери ве къандырыджы джевапларынен бу ердекилернинъ чин севгисини къазандылар. Бу девирде Челебиджихан яшы даа отузгъа етмеген, авропаджа кийинген, олдыкъча медениетли, муневвер киши олгъанындан гъайры, корюшмеге кельген белли моллаларнынъ ислям дини саасындан суаллерине берген джевапларында энъ терен бильгили худдамлардан да юксек дереджели алим инсан олгъаны корип тура эди. Челебиджиханнынъ къатында ериндже субетлерге къошулып базы бир суаллерге джевап берген, терен малюматлы, муляйим субетли инсан – Абдулхаким Ильмий эфенди эди. Ильмий эфенди букюк бир медресенинъ муддериси олгъанына бакъмадан сарыкълы ве джуббенен дегиль де, авропаджа кийинген, боюнбагъы байлагъан бир зиялы олгъаны бу ердекилерни тааджиллендире эди.

Бу корюшювлерден сонъ Джафер Сейдамет мусафирлерини дагъ ёлларынен Орман-къошкъа алып чыкъты. Юдже дагъ тѣпесиндеки бир къач асырлыкъ агъачлар арасында, бу учъ ветанпервер озъара субетлеринде муим меселелер сырасында бир меджмуа чыкъармакъ къарарына кельдилер. Меджмуаны Аб-

дулхаким идаре этеджеги, онынъ не мевзуда, насыл макъалелер басыладжагъы, атта бу органнынъ миллий макъсадларымызгъа хызмет этмеси ичюн Челебиджихан ве Джафер Сейдамет бу меджмуада иштирак этеджеклери къайд этильди.

Анджакъ бунынъ ичюн олар эр экиси де кенди русчаларыны инкишаф эттирмек кереклиги тильге алынды. Меджмуа чыкъармакъ акъкъында «Ватан джемиети» рехберлерининъ бу къарарлары ерде къалмады. 1916 сенесининъ бааринде Москвада рус орду-сы субайлары мектебинде окъумакъта олгъан Джафер Сейдамет бу девирде «Терджиман»нынъ муаррири вазифесинде олгъан Асан Сабрий Айвазовгъа язгъан бир мектюбинде кендиси ерине Абдулхаким Ильмийни къалдырып бир къач айгъа Москвагъа кельмесини теклиф этти. Бу себеплерден отърю, 1916 сенеси бир девир Ильмий эфенди «Терджиман»нынъ баш муаррири вазифесинде олды. Хусусан бу замандан башлап Ильмий эфендининъ газетаджылыкъ истидаты ачылды. О «Терджиман»гъа муаррир оларакъ имза чекмекнен сынъырланмай, сиясий ве ичтимай мевзуларда бир чокъ макъалелер язды.

1914-1917 сенелери Ильмий эфендининъ эсас иши Тавдаир медресесининъ мудеррислиги олса да, о гедже-куньдюз бар кучюнен Миллий фиркъа партиясынынъ тешкилий ишлерине ве миллий къурултайнынъ азырлыгъына берильди. 1917 сенесининъ июль айында: Челебиджихан, Джафер Сейдамет, А. Озенбашлы ве А.С.Айвазовларнен бирликте Абдулхаким Ильмий биринджи Къурултайнынъ Программасыны яздылар. О, 1917 сенеси 26-28 декабрь кунълери девам эткен Биринджи Миллий Къурултайнынъ риясет диванына рей чокълугъы иле сайлангъан беш ки-шиден (Челебиджихан, Джафер Сейдамет, Хаджи Бедредин ве Шефикъа Гаспралынен бир сырада) бири – Абдулхаким Ильмий эди. Къурултайнынъ отурышув протоколлары (русча, тюркче ве къырымтатарджа) учъ лисанда алып барылды. Протоколнынъ къырымтатар тилинде язгъан – Абдулхаким Ильмий олды. 1918 сенеси январь 25-27 кунълери большевик матрослар тарафын-

дан япылган къанлы урушлар учь гедже ве куньдюз девам этти. Нетиджеде большевик матрослар яш Къырым Мухтар Джумхуриетини къундакъта къангъа богъдылар. Бу магълубиеттен сонъ Ильмий эфенди оджалыкъ фаалиетини девам этти. 1918-22 сенелери Зынджырлы медреседе дерс берди. Ара-сыра о девирнинь матбуат органларында онынъ тиль медениет ве ахлякъ акъкъында макъалелери басылды Абдулхаким Ильмий айны заманда, хусусан 1920 сенесинден башлап нефис эдебиятында да кенди истида-тыны косътерди. Бу сырада онынъ «Ачлыкъ хатрелери. Сюндюс-нинъ хатре дефтеринден» адлы повести ве 1928 сенеси айры китапчыкъ оларакъ басылган «Къуртчы Бекирчик» намындаки эсерлерини тильге алмакъ сыра.

1928 сенеси Къырым Мухтар Джумхуриети Меркезий Иджра Комитетининъ реиси – Вели Ибраимовнынъ къатлинден сонъ къырымтатар айдынлары усюнден къатты террор башланды. Бу сырада 1928 сенеси, 2 декабрь куню Абдулхаким Ильмий больше-виклернинъ джеза органлары (ГПУ) тарафындан апске алынды. Арадан эки афта кечкен сонъ ОГПУ – Абдулхакимнинъ «джинаий ишини» корюп, оны 5 йыл муддетинен азатлыкътан махрум этти.

Джеза муддетини одеген сонъ Абдулхаким бираз вакъыт Сибирьде яры сербест (вольное поселение) тарзында яшады. Факъат отузынджы сенелернинъ экинджи ярысында энди вата-нына къайтмагъа мусадеси олгъанына бакъмадан, 1934-38 сенелери Къырымда зиялыларгъа къаршы эп девам этмекте олган баскъыдан хабердар олган Абдулхаким Украинада токътады. О, чешит къара ишлерде ишледи. Ильмий эфенди 1941 сенесининъ кузюнде Къырым ярым адасы алман ишгъальджилерининъ къо-луна кечкен сонъ да, 1942 сенесининъ язына къадар Къырымгъа кельмеге ашыкъмады 1942 сенесининъ январь айындан башлап Къырым мусульман комитетининъ нешир эфкъары оларакъ «Азат Къырым» газетасы чыкъып башлады. Илыкъ вакъытларда бу газе-танынъ этрафында уйкен несиля айданларындан Мустафа Берке, Номан Шейх-заде, Абдулла Зени, Абдурешид Джелял, Абдулла

Исми, доктор Исмаил Амет, доктор Джеял, актёр Э.Габилов ве даа бир чокълары топландылар. Олар дин, миллий бирлик, илим-фен, миллий шуур, санат ве ахлякъ акъкъында макъалелернен чыкъышта булундылар. Кене бу сененинъ ярысындан сонъ «Азат Къырым» саифелеринде Амет Озенбашлынен бир сырада Аб-дулхаким Ильмининъ макъалелери де пейда олып башлады. Бу макъалелер башлыджа оларакъ халкъымызнынъ миллий тербиесине ве сиясий ёлуна аит эди. Бу сырада колеминдже буюк, мундериджеси джеэтинден бугунъ де эмиетини джоймагъан: «Медений севиемизни юксельтмек керекмиз» (01.08.42с), «Миллий байрамларымыз – миллий тербие мейданыдыр» (01.06.43с, девамы даа бир къач номерде), «Кутюпхане – медений бир юрттыр» (18.06.43с), «Миллий тербие» (17-20-08.43с, девамы даа бир къач номерде), «Тарихий сымаларымыз» (28.05.43с, девамы даа бир къач номерде) макъалелеринен бирге даа бир чокъ парчалары басылды.

1942 сенесининъ октябрь айындан башлап Ильмий эфенди Албат районынынъ меркезинде истидатлы огълан балалар ичюн ачылгъан группада тарих, джогърафия ве эдебият дерслерини берди. Районлардаки бойле группалар 1943 сенеси январьдан бутюн Къырым боюнджа Алупка шеэрчигине кочюрип кетирилди. Мында бу группалар бирлештирилип гимназия шекилине кетирилди. Къырым Мусульман Комитетининъ ве Маариф Ишлери Шубесининъ векиллеринен бирликте, бу тешкилятий ишлерде фааль иштирак эткен Ильмий эфенди мувакъкъат оларакъ бу шекилленмекте олгъан окъув журтунынъ мудирли вазифесини алып барды. Айны заманда дерс берди.

Совет арбий кучълери Къырымны къайта къолгъа кечирюв арфесинде Ильмий эфенди бир чокъ къырымтатар айдынларынен бирликте Кунъбатыгъа иджрет этти. Романиянынъ пайтахты – Бухарест шеэринде бираз вакъыт токътагъан сонъ, къайдадыр,

Бухаресттен узакъ олмагъан койлерден биринде ерлешти. Бойледже Ильмий эфендининъ излери бир чокъ вакъыт билинмей къалды. Ильмий эфендининъ Романиядаки Къырымдан иджрет этип баргъан сойдашларымыз – татарлар арасына окъумагъанынынъ белли бир себеплери бар эди. Бу себеплерден энъ муими – о девирде совет КГБ агентлери Романиянынъ бир чокъ виляетлерини орюмчекдай бийлеген эдилер. Олар ерли агентлер вастасыле советлернинъ зулумындан къачып къуртулмагъа истеген эр бир инсанны тузакъкъа тюшюрп алып келе ве Сталин лагерьлерине ташлай эдилер.

1944 сенесининъ топан сюрюнлик фаджиалары нетиджесинде халкъымызнынъ эсас микъдары топлангъан Озьбекистаннен Романиянынъ арасындаки месафе дженкке къадар Къырымнен Романия арасындаки месафеден он эки кере узакълашты. Бу девир ичинде миллий айдынларымызнынъ такъдиринен меракъ этеджек киби джесаретли кимселеримиз большевик джеза органлары тарафындан ёкъ этильди. Нетиджеде кузьгюдай парлакъ медениет тарыхымызда атта къара дегиль де къызыл къан тамгалары теткъикъ этильмей къалды. Бутунъ бир омюрини миллетине багъышлагъан онларнен алимлеримиз, айдынларымыз, ватанпервер, миллетсевер инсанларымыз, атта Номан Челебиджиханымыз, Амдилеримиз, Бекирлеримиз, Абдуллаларымыз, Акъчокъракълы ве онынъ иле бирге къуршунлангъан аджайип муневверлеримиз анъылмай къалгъан эдилер. Лякин буларнынъ арасында аятынынъ сонъ девирини билинмей къалгъанлардан бири Ильмий эфенди эди. Бу джеэттен филология илимлери докторы Къырым муэндислик-педагогика университетининъ профессору – Исмаил Асан Огълу Керимовнынъ ильмий араштырмалары такъдирленеджек бир ынтылыш олды. Бу яш алимимиз энъ къыйын девирлерде, узакъ сюръген эмегинден сонъ, 1995 сенеси «Эки асыр арасында, XIX-XX аа» альбомыны нешир этти. Терджимейялларынен бирге бу альбомда фоторесимлери де берильген 21 яызджы, шаир, маариф, медениет эрбапларымыз арасында ляйыгъынджа

Абляким Ильмий де ер алгъан. Лякин мында сиясий дурумнынъ къыйынлыгъындан себеп Ильмий оджанынъ аят ве фаалиетинден сонъки 15-20 сенеси айдынланмай къалды.

Къанлы большевик девирининъ сарсынтыларындан сонъ юзь берген ашкъарлыкъ ве яланкъат демократия нетиджесинде инсанларнынъ девлетлерара барып-кельмесине бир дередже ёллар ачылды. Бу сатырларнынъ музллифине 1999 сенесининъ язында, Тюркиеде чагъырылгъан тюркий халкълар айдынларынынъ бир ильмий конференсында иштирак этмек насип олды. Орда шеэринде откерильген конференстан сонъ алтмышкъа якъын айдынлардан ибарет бир группа башларында къонакъбайлар олмакъ узре мемлекет бойлап сеяхаткъа чыкътылар. Тюркиенинъ он экиге якъын шеэрлеринде о шеэрлернинъ реберлеринен, айдынлары ве студентлеринен корюшювлер кечирильди. Табийй, эр бир шеэрде дегендай къонмакъ сыра кельди. Трабзон шеэри мусафирханесинде къалгъан акъшамы Романиядан кельген бир тюрк айдынынен субет ачылды. Бу яшы етмиштен эппейи ашкъан кесментик сагълам адам Бухарест университетининъ профессоры Мустафа Мехмед эди. Лаф сырасы бундан чокъ йыллар эвель Бухарестте Абдулхаким исминде бир къырымлы татарнен таныш олгъаныны сёйледди. Профессор Мустафа Мехмеднинъ сёйледигине коре Бухарест шеэринде, студент девиринде Абдулхаким Ильмийнен институтнынъ китапханесинде расткелише. Онынъ риджасынен базы бир языларны румынджадан тюркчеге терджиме этип анълата. Сонъунда Ильмий эфенди озюнинъ бир къырымлы оджа олгъаныны, 1944 сенесинден берли Романияда Бухарест шеэринден 45 километр месафеде, Валентин Валеа намында бир койде яшагъаныны сёйлей. Субетте: «Валентин Валеа коюнде татарлар даа бармы?» суалине, профессор; «Мен бильгениме коре Абдулхаким татарлар арасына кирмез ве кендисини танытмаз эди. Валентин Валеа шеэр типинде буюк бир чингене кою, анджакъ о чингенелер-туракъ яшагъан, айрыджа бир зенгин къабиледир», – деди. Профессор Мустафа Мехмет-

нинъ тарифине коре Ильмий эфенди аятынынъ эксери вакътыны китапханелерде кечире. Къырым Ханлыгынынъ сонъки девир тарихынен огъраша. Хусусан Шаин Герай-Ханнынъ аятынен меракъ эте. Конференс ишини тамамлагъан сонъ энди таркъалув арфесиндеки къыскъа субетте профессор: «Меним фикиримдже, Абдулхаким буюк бир мефкюренинъ джанлы къурбаны эди. О, Къырым Ханлыгынынъ сонъ девирининъ тарихыны язмыш олса керек. Ондан дагъайры, меним бильгениме коре къырымтатарларнынъ 1944 сенеси фаджиалары акъкъында Бирлешкен Миллетлер Тешкилятына бир къач кере, кеништен-кениш, инкярсыз делил-лер косътерип шикъетлер язды», деди. Абдулхаким Ильмийнинъ аяты ве фаалиетининъ сонъ девиринден профессорнынъ чокъ бильгени олдыкъча меракълы ве бир дередже шубели эди. Субет девамында «Эфендим, Абдулхаким не вакъыт вефат этти, бу дедигинъиз къолязмалар къайда къалгъандыр экен?» суалиме, профессор: «Абдулхаким 1962 сенеси Валентин Валеа къасаба-сында вефат этти. О къасабада топракъкъа берильди», – деди. Къадыны акъкъында суальге «Рефикъасы къырымтатары олмамалыдыр. О, Абдулхакимнинъ олюминден сонъ, етмишинджи сенелерге къадар сагъ эди. Эшиткениме коре, о биревлернинъ аилесинде даялыкъ эте», деп джевапланды.

2002 сенеси майыс 15-30.

Багъчасарай

Сыртнынъ, агъув,
серт кышмы
бир кунъ дегиль,
ай дегиль

Койге мектюп

Яры гедже... Барак юкълай,
Мен де ятам агъач нарда.
Юкъу къайда, бу гонъюльде
Унутылмаз гъадап барда!..

Ёргъаныма сарынам да,
Далам татлы уютплерге.
Хаялланам, козь ташлайым
Ёгъурылгъан тувгъан Ильге.

Ана-юртым джав къолында
Оны Сырттан зулум басты.
Виран олды халкъ варлыгъы
Къабирлер де аякъ асты...

Тувгъан халкъым Юрткъа асрет,
Джан талаша не ерлерде?..
Бир залымнынъ хышымынен
Эсаретте ят иллерде.

Юкъу къача, джан тырнана,
Тёшегимде откъа янам.
Хаялларым тынчлыкъ бермей,
Нефретлене, эфкярланам.

Кене уют гъайрет бере,
Дейим: «Раббим! Риджам Санъа:
Бир имдат бер хор халкъыма
Озь Юртына къавушмагъа!»...

Ынджынма сен, аначыгъым,
Огълунъ озюн унута деп.
Къалыр артыкъ Печорада
Яш башынен эджель беклеп.

Эгер халкъым Юрткъа къайтса,
Мен олурым «Юртлы татар».
Эгер халкъым Юртсыз къалса,
Меним кимге керегим бар?..

Селям сёйле, азиз анам,
Менден джумле койдешлерге.
Черменсинлер бекленильген
«Акъ огърунда!» курешлерге.

Эр зулумнынъ бир сонъы бар...
Буны сонъсыз демесинлер.
Ич олмаса, гъафиль ятмай
Бугъавларны кемирсинлер!

1953с., Печора

Бу ширни лагерден гизли алып чыкъкъан, меним чокъ йыллыкъ мабюслик аркъадашым, фикирдешим, Кезлевли Саид Османовдыр. О миллий музыкагъа ве йырларгъа севгиси се-
бебинден узакъ муддетли лагерь джезасына укъом этильген
зди. 1953 сенесининъ сонъунда иши гъайрыдан корюлип, азат
этильди. (Музэллиф)

Келирим, гузелим

Асретлик отуна къаврулгъан гонъюль
Себепсиз айрылыкъ дердине коньмей.
Чын севги атеш ич къолай дегиль,
Аязда сувумай, боранда сёнмей.

Усть-Кожва дагъында чокъ йылдан бери
Бу акъсыз айрылыкъ къальбимни якъа.
Гузелим узакъта, о гъамлы козьлери
Козь етмез ёлларда...Келир, деп бакъа.

Эмин ол, гузелим, ниетим бармакъ.
Сагъыным мен сени, сёзимден дёнмем.
Сен меним ёсмамсынъ, мурадым сармакъ,
Бир данем, мен санъа къавушмай ольмем.

Келирим, гузелим, севинип о кунъ,
Гунасыз гонъюллер гуллардай ачар.
Асретлер эшкъына ясармыз дюгюн,
Ал кунеш бизге де нурларны сачар.

1952 с., сентябрь Ишимбай

МУНДЕРИДЖЕ

Тель къоралар артында догъгъан сатырлар.	
3. Бекирова.	3
Тель къоралар артында.	
Муэллифтен.....	5
Хор генчлигимден язылы къалгъанлары.....	62
Мабюслик университетим.....	86
Яслы хатыралар.....	109
Йигирми эки сене сонъра.....	194
Абдулхаким ильмийнинъ догъгъанына 95 йыл тола.....	221

Літературно-художнє видання

Асанін Ідріс
ЗА КОЛЮЧИМ ДРОТОМ

Публіцистика

Укладачі: *Бекірова З.*
Хайредінова З.

Директор *І.Б. Чегерма*
Редактор *З. Бекірова*
Комп. верстка *З. Акімова*

Підписано до друку 10.12.2012 р. Формат 84х108 ¹/₃₂
Гарнітурн «Агіал». Умовн. друк. арк. 8,82.
Обл.-вид. арк. 4,5. Обсяг 5,25 друк. арк.
Тираж 300 прим. Зам. № 118.

КРП «Видавництво «Кримнавічпеддержвидав»
95000, м. Сімферополь, вул. Горького, 5.
E-mail: krimuchpedgiz@gmail.com

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта
видавничої справи ДК № 508 від 26.06.2001 р.*

Надруковано у СПД-ФО Подгорний О.В.
95023, м. Сімферополь, вул. Радіонова, 17, кв. 23.
Свідоцтво про Державну реєстрацію № 04055564Ф0090012, від 28.05.2002 р.

*Китап «Зеккие» инкишаф фондунынъ
маддий ярдымы эсасында нешир этильди*

А90 Асанін И.

**Тель къоралар артында: публицистика / терт. эткен.:
Бекирова З., Хайредінова З.** — Симферополь: КъДЖИ «Къырым-
девокъувпеднешир» нешрияты», 2012. — 240 с. : фото. — Къырым-
татар тилинде.

ISBN 978-966-354-508-0

ББК76.02/84(Крмтат)

А90 Асанін І.

**За колючим дротом: публицистика / уклад.: Бекірова З.,
Хайредінова З.** — Сімферополь: КРП «Видавництво «Кримнавчпед-
держвидав», 2012. — 240 с. : фото. — Кримськотатарською
мовою.

ISBN 978-966-354-508-0

ББК76.02/84(Крмтат)

И. АСАНИН

ТЕЛЬ КЪОРАЛАР АРТЫНДА